प्रज्ञाज्योति

विज्ञद्वारा समीक्षित, बहुभाषिकअनुसन्धानात्मक पत्रिका

PRAGYAJYOTI

Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal

वर्ष : ७	२०७८, असोज	अङ्क : ४
Years 7	**October 2021**	**Volume 4**

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, एकाइ समिति
धरान, सुनसरी

प्रज्ञाज्योति

विज्ञद्वारा समीक्षित, बहुभाषिकअनुसन्धानात्मक पत्रिका

वर्ष : ७	२०७८	अङ्क : ४

प्रधान सम्पादक

प्रा.डा.भरतप्रसाद भट्टराई

सम्पादक

प्रा.डा.गोपाल भण्डारी

प्रा.तोयराज कोइराला

उपप्रा.डा.भवानीशङ्कर भट्टराई

कार्यकारी सम्पादक

उपप्रा.डा.रमेशकुमार लिम्बू

प्रकाशक

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय प्राध्यापक संघ

पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समिति

धरान, सुनसरी

व्यवस्थापकीय समिति

सहप्रा.डा खेमराज खनाल
सहप्रा. सागरमणि सुवेदी
सहप्रा. गुरुप्रसाद कोइराला
उपप्रा. टीकाराम दाहाल
उपप्रा.डा.महानन्द तिमिल्सिना

प्रकाशक	:	ने.सं.वि.प्राध्यापक संघ, पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समिति, धरान, सुनसरी ।
प्रकाशन	:	२०७८ असोज (घटस्थापना) 7th October, 2021
सर्वाधिकार	:	प्रकाशकमा
मूल्य	:	रु. २५०।-
मुद्रण	:	उज्वल प्रिन्टर्स, धरान-७, बुद्धमार्ग
आवरण डिजाइन	:	मेघराज दाहाल
फोन नं.	:	☎०२५ ५७०२८५, ✆ ९८४२०६०८८२
प्रकाशित प्रति	:	३००
ISSN NO.	:	2362-1362

यस जर्नलमा छापिएका लेखहरूमा प्रस्तुत सामग्री तथा तथ्याङ्कको स्रोत व्यवस्थापन र वैधानिकता एवम् लेखकबाट व्यक्त विचारको जिम्मेवारी लेखक स्वयम्मा रहेको जानकारी गराइन्छ ।

सम्पादकहरू

सम्पादकीय

अध्ययन, अध्यापनका अतिरिक्त लेखन, अनुसन्धान, प्रकाशनजस्ता कार्यहरू प्राध्यापनका अभिन्न अङ्ग हुन् । अध्ययन र अनुसन्धान विना विश्वविद्यालयीय शिक्षा अघि बढ्न सक्तैन । अविच्छिन्न साधनाबाट नै ज्ञानधारा प्रवाहित हुँदै आएको देखिन्छ । पौरस्त्य एवम् पाश्चात्य सभ्यताको विकास विभिन्न ज्ञानधारामा आधारित रहेर नै भएको पाइन्छ । प्राचीन तथा आधुनिक ज्ञानविज्ञान विना समग्रसमाजिक विकास र उन्नति हुन सक्तैन । शिक्षाको यही मूल मर्म र मूल्यलाई अङ्गीकार गरी नेपालमा विभिन्न विश्वविद्यालय र प्राज्ञिक संस्थाहरू स्थापना भएका देखिन्छन् । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले पनि संस्कृत वाङ्मयको संरक्षण, संवर्धन र अनुसन्धानमा यथोचित योगदान दिँदै आधुनिक ज्ञान र विज्ञानसँग संस्कृतलाई जोड्दै आएको छ । हाम्रा पेसागत हक, हितको प्राप्ति र रक्षासँगै हामी यस क्षेत्रका विभिन्न भाषा र विषयका प्राध्यापकहरू नियमित रूपमा अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा क्रियाशील रहँदै आएका छौं । प्राध्यापकहरूको साझा अभिभावक संस्था प्राध्यापक संघ हो । यसले विभिन्न किसिमका बौद्धिक विकासका कामहरू गर्नुपर्दछ भन्ने दायित्वबोध गरेर नै अनुसन्धानमूलक पत्रिका 'प्रज्ञाज्योति'को प्रकाशनलाई निरन्तरता दिएको हो ।

त्रैभाषिक एवं वार्षिक अनुसन्धानमूलक पत्रिकाका रूपमा परिचित 'प्रज्ञाज्योति' प्रज्ञाज्याति बन्ने दृढ सङ्कल्पबाट विचलित भएको छैन । यसलाई अझ मूल्यावान् र समाजोपयोगी बनाउँदै लैजाने सन्दर्भमा अहिले यो पाँचौ अङ्क प्रकाशन गरिएको हो । अध्ययन, अनुसन्धान निरन्तर भइरहनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई हामीले आत्मसात गरेका छौं । यही अनुसन्धानको परम्पराबाट नै ज्ञानधाराको हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण हुँदै आएको हो र हुँदै जानेछ । प्रज्ञाज्योति प्रकाशनका लागि मूल रूपमा सामग्री उपलब्ध गराइदिने लेखक/अनुसन्धाताहरूप्रति हामी कृतज्ञ छौं । व्यवस्थापनको जिम्मा लिइदिने एकाइ समितिप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । अमूल्य सल्लाह र सुझाव दिएर सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौँ । टङ्कन र मुद्रणमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेर छोटो सममयमा छिटोछरितो गरी कार्यसम्पादन गर्नुहुने सम्बद्ध व्यक्तित्वहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । यस अङ्कलाई यस रूपमा प्रकाशन गर्न सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूको योगदानको हृदयतः स्वागत र कदर गर्दै आगामी दिनमा पनि यसले निरन्तरता पाओस् भन्ने शुभकामना प्रकट गर्दछौँ ।

सम्पादकहरू

विषय-सूची

संस्कृतखण्डः			
क्र.सं	**लेखहरूको शीर्षक**	**लेखकको नाम थर**	**पृष्ठ**
१	वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रविमर्शः	डा.खेमराजखनालः	१
२	विषयवस्तुदृष्ट्या काव्यालङ्कारस्यानुशीलनम्	गिरिराजखतिवडा	८
३	चन्द्रसम्भवमहाकाव्ये मौद्गल्यवंशबीजवैशिष्ट्यम्	डा.गुरुप्रसादकोइराला	१४
४	सोपसर्गक्रियापदरचनाविमर्शः	टीकारामदहालः	२४
५	उपमानप्रमाणविवेचनम्	तुलसीपौडेलः	३४
६	महाकविकालिदासविरचितस्याभिज्ञानशाकुन्तल-नाटकस्य समीक्षणम्	डा.महानन्दतिमिल्सिना	४५
७	प्रत्याहारसूत्राणां समीक्षणात्मकमध्ययनम्	सुमनखतिवडा	५७
नेपाली खण्ड			
८	पाराशरीय राजयोगको अध्ययन र विश्लेषण	अम्बरराज ढकाल	६५
९	आरण्यक ग्रन्थका विषयवस्तु र तिनको महत्त्व	गङ्गाराम नेपाल	७६
१०	शिरीषको फूल उपन्यासमा व्यक्त विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि	डा.घनश्याम दाहाल	८१
११	अधिकमास र यसमा निषिद्ध कर्महरूको संक्षिप्त ...	चिदानन्द नेपाल	९०
१२	कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या ...	टेकनाथ घिमिरे	९५
१३	आयुविचार	तनुजा दाहाल	१०३
१४	आशौच एक चर्चा	दामोदर गौतम	११५
१५	कवि भूपी शेरचन र उनको हामी कविता	डा.नित्यानन्दखतिवडा	१२३
१६	दनुवारी र नेपाली भाषाका क्रियापदको तुलना	पदमप्रासाद अर्याल	१३१
१७	काव्यका भेद र उपभेदहरूको समीक्षात्मक...	डा.पुष्पलाल न्यौपाने	१४१
१८	स्पर्श कविता सङ्ग्रहमा शब्दशक्ति	डा.लेखप्रसाद निरौला	१४८
१९	मेघदूतको काव्यप्रयोजन	सागरमणि सुवेदी	१५९
अङ्ग्रेजी खण्ड			
२०	Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 5, Panbari	Krisnagopal Adhikari	१२२
२१	Ecological Hazards and Alienation: A Study of Imagery in Eliot's "Prufrock"	Dr. Diwakar Regmi	१८३

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रविमर्शः

खेमराजखनालः★
विद्यावारिधिः

सारः

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पा.सू. ३।१।९४) इति परिभाषासूत्रमस्ति । धात्वधिकारे कृदन्तप्रकरण एतत् सूत्रमुपकरोति । स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वाऽस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययस्य विकल्पेन बाधको भवति इत्यस्य सूत्रस्यार्थो विद्यते । मुख्यतः कृदन्तेषु प्रत्ययविधायकेषु सूत्रेषु सूत्रमिदं प्रवर्तते । अस्य सूत्रस्यानुसारेण अण्-कौ समानरूपौ प्रत्ययौ स्तः । णकारककारयोरित्संज्ञया अण्-कयोः प्रत्यययोरवशेषः 'अ' एव भवति । अतः आतोऽनुपसर्गे कः (पा.सू. ३।२।३) इति सूत्रं कर्मण्यण् (पा.सू. ३।२।१) इतिसूत्रेण नित्येन बाध्यते । तव्यत्तव्यानीयरः (पा.सू. ३।१।९६) इतिसूत्रेण विहितौ तव्यानीयरौ प्रत्ययौ भिन्नरूपकौ भवतः । एतस्मात् इमौ विकल्पेन बाधकौ वर्तेते । एतेन भवितव्यम्, भवनीयम् एते द्वे रूपे सिध्यतः । अत एव सूत्रमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् कृत्प्रत्ययस्यादावेव पठितमस्ति ।

शब्दकुञ्जिका- असरूपः, उत्सर्गः, अपवादः, धात्वधिकारः ।

१. विषयपरिचयः

'वा, असरूपः, अस्त्रियाम्' इतिच्छेदः । त्रिपदमिदं सूत्रम् । 'वा' इति विकल्पबोधकोऽव्ययः शब्दः, 'उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरकोषात् (सिंहः, १९९६; श्लोकः २८३६) । समानं चैतद् रूपमिति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा.सू. २।१।५७) इतिसूत्रेण कर्मधारयसमासे 'समानस्य च्छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (पा.सू. ६।३।८४) इतिसूत्रेण समानशब्दस्य स्थाने साऽदेशे 'सरूपम्' इतिपदं निष्पद्यते । अविद्यमानं सरूपं यस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (दीक्षितः, १९८२; पृ. २४३) इतिवार्तिकेन बहुव्रीहिसमासे विद्यमानपदलोपे प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो लुकि प्रथमाविभक्तौ एकवचने 'असरूपः' इतिपदं सम्पद्यते । न स्त्रियामिति विग्रहे 'नञ्' (पा.सू. २।२।६) इतिसूत्रेण नञ्समासे 'अस्त्रियाम्' इति सिध्यति । अत्र 'धातोः' (पा.सू. ३।१।९१) इतिसूत्रतो धात्वधिकारः प्रचलति । 'उत्सर्गस्य बाधकः' इतिपदमप्यत्राध्याह्रियते । अतोऽस्यार्थ एतादृक् सम्पद्यते, 'अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तं विना' इति (दीक्षितः, १९८२; पृ. ५५९) । धातोः प्रत्यय एव विधीयते, अस्मादत्र प्रत्ययपदमागतम् । स्यादिति क्रिया च स्वाभाविक्यध्याहता । 'स्त्रियां क्तिन्' (पा.सू. ३।३।९४) इत्यादौ स्र्त्यधिकारदर्शनात् स्वरितचिह्नबलेनात्राधिकारपदम्, अथवा व्याख्यया स्र्त्यधिकारं विनेत्यर्थो जायते । 'असरूप' इत्यत्र पर्युदासार्थको नञ् वर्तते, प्रसज्यप्रतिषेधस्वीकारेऽ समर्थसमासकल्पना-वाक्यभेदक्रियाध्याहारकार्यैः महागौरवात् । अस्त्रियामित्यत्र तु प्रसज्यप्रतिषेध एव नञर्थो विद्यते, पृथक् वाक्येन क्रियाध्याहारस्यावश्यकत्वात् । सूत्राणां छान्दसत्वादसमर्थसमासकल्पनमेतादृशि स्थले स्वाभाविकम् ।

★ सहप्राध्यापकः ने.सं.वि.पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानः ।

२.समस्याकथनम्, उद्देश्यनिर्धारणन्तथाऽनुसन्धानविधिः

२.१ समस्याकथनम्

समस्या समाधानस्य जनन्यस्ति । विना समस्यां समाधानं न भवति । अस्यानुसन्धानमूलकस्य लेखस्यापि समस्या विद्यते । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इतिसूत्रं महत्त्वसम्पन्नं विद्यते । अस्य सूत्रस्य समीक्षा महनीयो विषयोऽस्ति । अस्य महत्त्वं सम्यक्तया इदानीं पर्यन्तं नोद्घाटितम् । अस्य सूत्रस्य समीक्षात्मकोऽर्थोद्घाटनाभाव एवास्य सूत्रस्य महती समस्या विद्यते ।

२.२. उद्देश्यनिर्धारणम्

उद्देश्योऽनुसन्धानस्य मार्गप्रशस्ता भवति । विनोद्देश्यम् अनुसन्धानकार्यं पथभ्रष्टं भवति । सोद्देश्यम् अनुसन्धानं तथ्यपरकं प्रामाणिकञ्च वरिवर्ति । अस्य लेखस्यापि निश्चित उद्देश्यो विद्यते । सोद्देश्यः लेखः समस्यासमाधानाय सक्षमोऽनुभूयते । अस्मिाल्लेखे वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इति सूत्रस्य विशदं विवेचनं विहितमस्ति । अस्य सूत्रस्य समीक्षात्मकार्थविधानमस्य सूत्रस्योद्देश्यो विद्यते ।

२.३. अनुसन्धानविधिः

अनुसन्धानविधिं विनाऽनुसन्धानकार्यं सम्यक्तया न सम्भवति । अनुसन्धानविधयो बहवो विलसन्ति । अनुसन्धानात्मकलेखे कश्चन एको विधिरवलम्बनीयो भवति । अत्रानुसन्धानकार्येऽपि के चन विधयः स्वीकृता विद्यन्ते । अत्र सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयविधिरङ्गीकृतो विद्यते । सूत्रं पुरस्कृत्य समीक्षाविधाने निगमनात्मकः विधिरवलम्बितो वर्तते । यथास्थानं व्याख्याविश्लेषणविध्यपि स्वीकृते स्तः । टिप्पणीविधानं, सन्दर्भग्रन्थसूचीकरणञ्च लेखकमितिपद्धतितः (एपिए) व्यवस्थितमस्ति ।

३. सीमाङ्कनम्

अनुसन्धानात्मकलेखस्य निश्चितं सीमाङ्कनं भवति । सीमाङ्कनेन अनुसन्धानकार्यम् अनावश्यकविषये न विचलति । अस्मिन्नाल्लेखे वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इतिसूत्रस्य सपदकृत्यं समीक्षात्मकार्थविधानम्, अस्य प्रयोगविषयः, उदाहरणप्रत्युदाहरणानि, अस्य विषये लिखितायाः परिभाषायाः समीक्षणम् इत्यादयो विषया विवेचिताः सन्ति । एष एवास्य अनुसन्धानमूलकस्य लेखस्य सीमाङ्कनं विद्यते ।

४. पूर्वकार्यसमीक्षा

पूर्वकार्यसमीक्षा शोधकार्य आवश्यकी भवति । अनया कति कार्यं सम्पादितम् ? कत्यवशिष्टम् ? इति ज्ञायते । अतः शोधकार्यस्य महत्तां सिध्यति । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इत्येकं महत्त्वपूर्णं सूत्रमस्ति । अस्य विषये पाणिनीयव्याकरणेषु सर्वत्र चर्चा प्राप्यते । अस्य सूत्रस्य चर्चाऽभावात् कृदन्तप्रकरणम् अपूर्णं भवति । कृदन्तप्रकरणस्य चर्चाऽभावे पाणिनीयं व्याकरणशास्त्रम् अपूर्णम् । अतः सूत्रस्यास्य महत्त्वं वरिवर्ति ।

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इति सूत्रं प्रथमम् अष्टाध्याय्याम् पठितमस्ति । अत्र केवलः सूत्रपाठ एवास्ति । अर्थोदाहरणप्रत्युदाहरणाभावे सूत्रपाठेन केवलेन सूत्रविषयकं पूर्णं ज्ञानं न सम्भवति (पा.सू. ३।१।९४) ।

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः कृदन्तप्रकरणेऽस्य सूत्रस्य विषये चर्चा विद्यते । तत्र मेवलास्य सरलार्थो विहितोऽस्ति । तत्पश्चादन्यानि कृदन्तप्रकरणस्थानि सूत्राणि विलसन्ति । अत्र अस्य सूत्रविषयिका सम्यक् समीक्षा नास्ति (वरदराजः, २०७१ : पृ. १५३) ।

लघुसिद्धान्तकौमुद्या लघुटिप्पण्याम् अस्य सूत्रस्य विषये सामान्यं वर्णनं वर्तते । तत्र स्र्त्यधिकारोक्तविषये स्त्रियां क्तिन् (पा.सू. ३।३।९४) तथा अ प्रत्ययात् (पा.सू. ३।३।१०२) इति द्वयोः सूत्रयोः तुलनां कृत्वा अप्रत्ययविषये क्तिन्प्रत्ययो न प्रवर्तते इति कथितमस्ति । अनेन वर्णनेनास्य सूत्रस्य सम्यक् समीक्षा न भवति (त्रिपाठी, २०७१ : पृ. १५३) ।

मध्यकौमुद्यामपि वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् इतिसूत्रस्य वृत्तिर्विद्यते । तत्र तस्योदाहरणप्रत्युदाहरणानां यथास्थाने चर्चा नास्ति । सामान्यार्थविधानेनास्य ज्ञानम् प्रायोऽसम्भवमेव । अत्र सूत्रस्य सम्यग् विवेचनं न मिलति (वरदराजः,१९७५ : पृ.२७३) ।

मध्यकौमुद्याः प्रभाकरीटीकायाम् एतत्सूत्रविषयिका काचिच्चर्चा प्राप्यते । तत्रास्य सूत्रस्य पारिभाषिकत्वं सूचितमस्ति । तत्रोत्सर्गापवादविषये स्पष्टता विद्यते । कानिचिद् उदाहरणान्यपि विलसन्ति । तत्र सूत्राणां पदकृत्यं नास्ति । वृत्तेः समीक्षा न प्राप्यते । एतत्सूत्रविषयिकानां परिभाषाणां विवेचना न मिलति । एतेषाम् अभावे सूत्रस्यास्य सरलतया ज्ञानं न भवति (शास्त्री, १९७५ः पृ.२७३) ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम् वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इतिसूत्रविषये काचिच्चर्चा प्राप्यते । तत्र पुरा सूत्रस्यास्य प्रकारः प्रदर्शितः, पश्चात् वृत्तिः प्रस्तुताऽस्ति । एतेन मात्रेण सूत्रस्यास्यार्थो न प्रस्फुटति । अत्रोदाहरणसमीक्षादयो न सन्ति । एतत्सूत्रसम्बन्धन्यः परिभायाश्चर्चा न प्राप्यते (दीक्षितः, १९८२ : पृ. ५५९) ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यायाम् एतत्सूत्रसम्बन्धिनी काचिदधिका चर्चा प्राप्यते । तत्रास्य प्रयोजनम्, उदाहरणानि, अधिकृतसूत्राणि, बाध्यबाधकभावविषयः, स्र्त्यधिकारोक्तं विनेति पदस्य प्रयोजनम् इत्यादयो विषयाः सम्पादिता विद्यन्ते । सर्वेषामुदाहरणप्रत्युदाहरणानि च व्यवस्थितानि वर्तन्ते । परन्त्वत्र सूत्रस्यैतस्य समीक्षात्मकोऽर्थो नास्ति । एतत्सूत्रसम्बन्धिनीनां परिभाषाणां विषये न किमप्युक्तं वर्तते (सरस्वती, १९८२ : पृ. ५५९) ।

एतेषां ग्रन्थानां पर्यालोचनेन तेषु प्राप्ता न्यूनता ज्ञाताः । अस्मिाल्लेखे ता न्यूनताः समाप्ताः सन्ति । अत्र वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इतिसूत्रस्य प्रकारः प्रदर्शितः, ततः समीक्षात्मकोऽर्थो प्रदर्शितः, उदाहरणप्रत्युदाहरणानि व्यवस्थितानि, पदकृत्यञ्च कृतम्, समस्तपदानां विग्रहश्च प्रदर्शितः, एतत्सूत्राधिकृतानधिकृतसूत्राणां विवरणं प्रत्तम्, एतत्सूत्रविषयिकानां परिभाषाणां सम्यग् विवेचना विहिता वर्तन्ते । अतोऽस्मिाल्लेखेऽन्यतो नवीनाः पक्षाः विलसन्ति ।

५. वाऽसरूपविधिविमर्शः

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववते) इतिसूत्रस्य प्रयोजनं त्वपवादेन नित्ये बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्य प्रवृत्तिर्भवेदिति वर्तते । अन्यथा भू धातोः 'अचो यत्' (पा.सू. ३।१।९७) इत्यपवादसूत्रेण यति प्रत्यये गुणेऽवादेशे 'भव्यम्' इति तथा कृधातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा.सू. ३।१।१२४) इतिसूत्रेण ण्यति प्रत्यये वृद्धौ 'कार्यम्' इति सिद्धौ 'तव्यत्तव्यानीयरः' (पा.सू.३।१।९६) इत्यादिसूत्रेण तव्यानीयरादिप्रत्यया न स्युः, 'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गा-पवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' (भट्टः, ई१९९७; पृ. १५२) इतिपरिभाषाबलेनापवादसूत्रेण

नित्येन बाधात् । प्रकृतपरिभाषासूत्रानुसारेण तु तव्य-अनीयर्-यत्प्रभृतयः प्रत्यया भिन्नरूपकाः सन्ति, अर्थादेषां समानरूपं नास्ति । अस्मादेते विकल्पेन बाध्यबाधका जायन्ते । अपवादसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरं पक्ष उत्सर्गसूत्रमपि प्रवर्तते । अतो 'भवितव्यम्, भवनीयम्, कर्तव्यम्, करणीयम्' इमानि रूपाणि चात्र भवन्ति ।

सरूपकाः प्रत्ययास्तु नित्येन बाध्यन्ते । अन्यथा 'असरूपः' इतिपदमनर्थकं स्यात् । यथा 'कर्मण्यण्' (पा.सू. ३।२।१) इत्युत्सर्गसूत्रं तथा 'अतोऽनुपसर्गे कः' (पा.सू. ३।२।३) इत्यपवादसूत्रं स्तः । 'कुम्भकारः' इत्यादिप्रयोगे 'कर्मण्यण' (पूर्ववत) इतिसूत्रस्य निवृत्तिर्जाताऽस्ति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं निरवकाशं वर्तते । 'कम्बलं ददातीति कम्बलदः' इत्यत्र 'कर्मण्यण्' (पूर्ववत्) इत्यण् प्राप्नोति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पूर्ववत्) इति चात्र कप्रत्ययं प्राप्नोति । अण्-कप्रत्यययोः निरनुबन्धकावस्था 'अ' इति भवति । सानुबन्धकेषु प्रत्ययेषु प्रकृतसूत्रं न प्रवर्तते, 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इतिपरिभाषाबलात् (भट्टः, ई १९९७; पृ. ३१) । अत्रोभयोः सूत्रयोः प्राप्तयोः 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पा.सू. ३।१।९४) इतिसूत्रबलेन 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पूर्ववत्) इत्यपवादसूत्रं निरवकाशं सत् 'कर्मण्यण्' (पूर्ववत्) इत्युत्सर्गसूत्रं नित्येन बाधते । अतः कप्रत्यये सति 'कम्बलदः' इतिरूपं सिध्यति ।

स्त्र्यधिकारे तु 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इतिसूत्रं न प्रवर्तते, प्रकृतसूत्रस्य 'अस्त्रियाम्' इति पदबलात् । एतेन स्त्र्यधिकारेऽसरूपाः प्रत्यया अपि नित्येन बाध्यन्ते । तत्र विकल्पविधानं न भवति । यथा 'स्त्रियां क्तिन्' (पूर्ववत्) इत्युत्सर्गसूत्रं तथा 'अ प्रत्ययात्' (पा.सू. ३।३।१०२) इत्यपवादसूत्रम् । 'कृतिः' इत्यादिस्थलेषु 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रस्यावकाशो जायते । 'अ प्रत्ययात्' (पूर्ववत्) इति निरवकाशो वर्तते । कृ धातोः सनि द्वित्वादिकार्ये 'चिकीर्ष' इत्यत्र 'सनाद्यन्ता धातवः' (पा.सू.३।१।३२) इतिसूत्रेण धातुसंज्ञायां 'स्त्रियां क्तिन्' (पूर्ववत्) इति क्तिन्प्रत्ययं प्राप्नोति तथा 'अ प्रत्ययात्' (पूर्ववत्) इति अ-प्रत्ययं च प्राप्नोति । अत्रोभयोः प्राप्तयोः भिन्ने सरूपे सत्यपि 'अस्त्रियाम्' इतिशब्दबलात् निरवकाशेनापवादेन 'अ प्रत्ययात्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रेण 'स्त्रियां क्तिन्' (पूर्ववत्) इति सावकाशमुत्सर्गसूत्रं नित्येन बाध्यते । तदनन्तरमकारे प्रत्यये टापि 'चिकीर्षा' इतिरूपं सिध्यति ।

षड्विधेषु सूत्रेषु परिभाषासूत्रमिदं वर्तते । परिभाष्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या परिभाषा सूत्रं भवति । अधिकारस्वीकारे तु 'स्वरितेनाधिकारः' (पा.सू. १।३।११) इति सूत्रप्रवत्त्या स्वरितत्वकल्पने गौरवं भवेत् । किञ्च 'आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुम्' इत्यादिरूपाणि च न सिध्यन्ति । इह भोजनसमय आसनस्य पूर्वकालताऽवगम्यते । अत्र क्त्वाप्रत्यय-लकारौ द्वावेव भावार्थकौ स्तः । समानविषयत्वादुभयोः बाध्यबाधकाभावः स्यात् (सरस्वती, १९८२; पृ. ५६०) ।

'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रानुसारेण 'वर्णात्कारः' (दीक्षितः, १९८२; पृ. ६६१) तथा 'रादिफः' (दीक्षितः., १९८२; पृ. ६६२) इतिवार्तिकयोरुभयोर्मध्ये बाध्यबाधकाभावः स्यात्, प्रत्ययस्यासरूपत्वात् । अत्र तत्त्वबोधनीकारो ज्ञानेन्द्रसरस्वतीमहोदय इष्टापत्तिं मनुते । अस्याचार्यस्यानुसारेण रेफ-रकारावुभावेव प्रयोगौ भवतः । एष आचार्यः 'शकि लिङ् च' (पा.सू. ३।३।१७२) इतिसूत्रे चकारपाठात् ज्ञापकात् सूत्रमिदमनित्यं स्वीकुरुते । अनेन स्त्र्यधिकारादुत्तरेषु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति सिद्धान्तः सङ्गच्छते (सरस्वती, १९८२; पृ. ५६०) । अस्य

पोषिका एका परिभाषा चास्ति 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति (भट्टः, १९९७; पृ. ३१०)। 'नपुंसके भावे क्तः' (पा.सू. ३।३।११४) इतिसूत्रानुसारेण हस् धातोः क्तप्रत्यये, 'ल्युट् च' (पा.सू. ३।३।११५) इतिसूत्रानसारेण ल्युट्प्रत्यये 'हसितम्, हसनम्' इति सिध्येते । 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' (भट्टः, १९९७; पृ. ३०७) इतिपरिभाषाबलात् पुनश्च हस् धातोः 'भावे' (पा.सू. ३।३।११८) इतिसूत्रेण भावे घञि 'हासम्' इति स्यात् इत्याशङ्कायामेषा परिभाषोपतिष्ठते 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्विकल्पेन न बाधते किन्तु नित्येन बाधते इति तस्याः परिभाषाया आशयो विद्यते । अत्र ल्युट्क्तघञामसरूपो विधिर्विद्यते । अतो विकल्पेन बाधापत्तिः स्यात् । एतत्परिभाषाबलेन नित्येन बाधो भवति । कर्मणि घञि तु 'हासः' इति सम्पद्यते, भिन्नार्थत्वात् ।

'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रविषयेऽपरा परिभाषा चास्ति । सैता 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति (भट्टः, १९९७; पृ. ३१०) । अत्र समस्या एषा, 'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्म-तत्साधुकारिषु' (पा.सू. ३।२।१२३) अस्य सूत्रस्याधिकारे तच्छीलाद्यर्थे 'तृन्' (पा.सू. ३।२।१३५) इतिसूत्रेण तृन्प्रत्ययो विधीयते । 'ण्वुल्तृचौ' (पा.सू. ३।१।१३३) इतिसूत्रस्यापवादो विद्यते 'तृन्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रम् । परन्तु 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रानुसारेण एषोऽपवादो विकल्पेन कार्यं करोति । अतः 'तृन्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रस्य विकल्पे 'ण्वुल्तृचौ' (पूर्ववत) इतिसूत्रेण ण्वुल्प्रत्ययः स्यात् । तस्य बाधनार्थमेषा परिभाषा कार्यं करोति । 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' (पूर्ववत) इति परिभाषाया आशयो विद्यते, ताच्छीलिकेषु प्रत्ययेषु 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं नित्येन प्रवर्तते । अतः 'तृन्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रेण 'ण्वुल्तृचौ' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं नित्येन बाध्यते ।

'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रविषयेऽपरा चैका परिभाषा विद्यते 'लादेशेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' (भट्टः, १९९७; पृ. ३१२) इति । एषा परिभाषाऽपि 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं बाधते । अत्र समस्याऽस्ति, 'श्वः पक्ता' इत्यर्थे 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रानुसारेण 'अनद्यतने लुट्' (पा.सू. ३।३।१५) इति सूत्रविषये 'लृट् शेषे च' (पा.सू. ३।३।१३) इतिसूत्रेण लृट्लकारे 'श्वः पक्ष्यति' इत्यपि स्यात् । अत आवश्यक्येषा परिभाषा 'लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति' (पूर्ववत्) इति । अस्या आशयो वर्तते, लकारस्थानिकेष्वादेशेषु 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं नित्येन बाधते । 'अनद्यतने लुट्' (पूर्ववत) इत्यपवादसूत्रमस्ति । अत एतत्सूत्रेण 'लृट् शेषे च' (पूर्ववत्) इतिसूत्रं नित्येन बाध्यते ।

प्रकृतसूत्रं 'धातोः' (पूर्ववत्) इतिसूत्राधिकार एव प्रवर्तते । अन्यथा तद्धितादावनिष्टापत्तिर्भवेत् । तेन देवस्यापत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' (पा.सू. ४।१।९२) इत्युत्सर्गसूत्रं 'देवाद्यञञौ' (दीक्षित, १९८२; पृ. २७९) इतिवार्तिकेन विकल्पेन बाध्यते । एतेन देवशब्दात् यञ्-अञ्-अणः इत्येते सर्वे प्रत्यया विकल्पेन भवेयुः । न च अणञोरुभयोः प्रत्यययोः जातयोः दैवम् इति रूपं भवति, न कोऽपि फलभेद इति वाच्यम्; णकारञकारयोरितोः स्वरे फलभेदात् । अत्र यञणोः निरनुबन्धावस्थायां रूपस्य पार्थक्यं च जायते ।

६. उपसंहारः

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (पूर्ववत्) इति जटिलं सूत्रं वरिवर्ति । विद्यार्थिनोऽस्य महत्त्वस्फोरणायासक्षमा भवन्ति । तेषां कृते सूत्रस्यास्यार्थविधानं महापर्वतलङ्घनवत् महाकठिनं बोभवीति । कतिपये संस्कृतस्य शिक्षकाः, प्राध्यापकाश्चास्य विषये शङ्कापङ्कग्रस्ता जायन्ते । अतः सम्यक्तया सूत्रस्यास्यार्थविधानं सर्वेषां कृते सुलभं न भवति । सूत्रमिदं महत्त्वपूर्णं वरिवर्ति । अस्य सूत्रस्यार्थाज्ञाने धात्वधिकारे कृदन्तप्रकरणे महती समस्याऽऽयाति । बाध्यबाधकभावाभावे पाठकोऽनिर्णयबन्धको जायते । अत्रासरूपशब्दस्यार्थोऽस्पष्टो वर्तते । अस्य सूत्रस्य मुख्यो विषयोऽसरूपशब्द एव विद्यते । एतत् सूत्रं स्त्र्यधिकारे न लगाति । धात्वधिकारविधौ सूत्रमिदं सरूपे प्रत्यये नित्येन, असरूपे प्रत्यये विकल्पेन प्रवर्तते । सरूपः कः ? असरूपः कः ? अनयोर्निर्णयः शङ्कास्पदो वर्तते । अस्मिन् सूत्रविषये काश्चन परिभाषाश्च विलसन्ति । ता एतत्सूत्रविषयकं नियमं प्रदर्शयन्ति । तासां परिभाषाणां ज्ञानं विना सूत्रज्ञानमपूर्णं भवति । उत्सर्गाणां बाधकानाञ्च प्रत्ययानामुदाहरणानि प्रत्युदाहरणानि च ज्ञेयानि भवन्ति । अस्मिाल्लेख एतेषां सर्वेषां विषयानां सम्यक् समीक्षा प्राप्यते । अस्मादनुसन्धानात् पाणिनीयव्याकरणस्याध्येतारोऽध्यापकाश्चोपकृता भवन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

त्रिपाठी, नारायणदत्तः (वि.सं.२०७१) लघुटिप्पणी लघुसिद्धान्तकौमुद्याः, गोरखपुरम् : गीताप्रेसम् ।

दीक्षितः, भट्टोजिः (वि.सं. १९८२) सिद्धान्तकौमुदी, मुम्बई : खेमराजः श्रीकृष्णदासः ।

पाणिनिः (सन् १९८१) अष्टाध्यायी, वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ।

भट्टः, नागोजिः (ई.सं.१९९७) परिभाषेन्दुशेखरः, वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम् ।

वरदराजः, (वि.सं. २०७१) लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोरखपुरम् : गीताप्रेसम् ।

... (ई.सं. १९७५) मध्यसिद्धान्तकौमुदी, दिल्ली : मोतीलालः बनारसीदासः ।

शास्त्री, विश्वनाथः (ई.सं. १९७५) प्रभाकरीविवृतिः मध्यसिद्धान्तकौमुद्याः टीका, दिल्लीः : मोतीलालः बनारसीदासः ।

सरस्वती, ज्ञानेन्द्रः (इंस.१९८९)तत्त्वबोधनी सिद्धान्तकौमुदीटीका, मुम्बई : खेमराजः श्रीकृष्णदासः ।

सिंहः, अमरः (वि.सं. १९९३) अमरकोषः, गैरीधारा काठमाण्डौ : पं.लक्ष्मीप्रसादगौतमः ।

विषयवस्तुदृष्ट्या *काव्यालङ्कारस्यानुशीलनम्*

गिरिराजखतिवडा *

सार :

काव्यशास्त्रस्येतिहासे भरतादनन्तरं भामहात्पूर्वं बहवो वर्षाः व्यतीताः । तस्मिन् समये समुत्पन्नानामाचार्याणां नामानि, काव्यशास्त्राणि च नोपलभ्यन्ते । अस्य महानुभावस्य काव्यालङ्कार एव भरतपश्चाद्वर्ती सर्वप्रथमो मान्यग्रन्थश्चकास्ति । काव्यालङ्कारः काव्यशास्त्रस्य सर्वप्राचीनो ग्रन्थः स्वीकृतोऽस्ति । भरतस्य नाट्यशास्त्रं ततः प्राक्कालस्यैव मन्यते । कुत्रचिद् भरतस्य नाट्यशास्त्रं नाटकविषयसम्बद्धं वर्तते । अस्य काव्यशास्त्रं नाट्यशास्त्रादभिन्नं विषयं वर्णयति तस्मादस्य ग्रन्थः स्वतन्त्र इत्यनुभूयते । काव्यालङ्कारे काव्यस्य सम्पूर्णेष्वङ्गेषु चर्चा विहिता दृश्यते ।भामहेन "शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" इत्युक्त्वा काव्यस्वरूपं निर्धारितम् । तदुत्तरवर्तिभिः मम्मटादिभिराचार्यैरस्यानुशरणं विहितम् विलोक्यते । अतएवास्मिनध्ययने भामहस्य काव्यालङ्कारस्य विषयवस्तुदृष्ट्या अध्ययनं विहितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी - शब्दार्थौ, काव्यालङ्कारः, काव्यशास्त्रं, वक्रोक्तिः, महाकाव्यम्, सम्प्रदायः ।

१. पृष्ठभूमिः

संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य परम्परायामलङ्कारसिद्धान्तस्य प्रवर्तकस्य भामहस्य जीवनवृत्तविषये स्वल्पमेव ज्ञानं प्राप्यते । भामहस्य जन्मख्यानं काश्मीर इत्युल्लिखितमस्ति । ण्हूलराचार्येण व्याख्यातां काव्यालङकारस्य प्राप्तां पाण्डुलिपिमाश्रित्यैषदाक्षिणात्येति स्वीकृतेऽपि न युक्तिसङ्गतः । तस्मिन् देशे रचितेषु प्राचीनग्रन्थेषु भामहस्य नामोल्लेखनमासीदिति काश्मिरस्था विद्वांसो लिखन्ति । उद्भटेन चैवमुल्लिखितः । काव्यालङकारस्यान्तिमपद्यमाश्रित्य एष रक्रिलगोमिनस्य पुत्र आसीदिति काव्यालङ्कारस्य मङ्गलाचरणपद्ये समुल्लिखितमस्ति । एष बौद्धधर्ममनुशरतिस्म । परन्त्वनेन विरचितेषु कस्मिन्नपि ग्रन्थेषु बौद्धमतस्योल्लेखो नोपलभ्यते । अतो ऽस्य ग्रन्थेषु हिन्दूमतावलम्बिनां महापुरुषाणां समुल्लेखनात् एषः हिन्दूमतानुयायी आसीदिति वक्तुं शक्यते ।

भामहस्य समयनिर्धारणविषये मतमतान्तराणि दृश्यन्ते । कुत्रचिदस्य समयः षष्ठशताब्द्याः मध्यभागः आसीदिति मन्यते । काव्यालङ्कारनामके ग्रन्थे न्यायसिद्धान्तस्योल्लेखो विहितः प्राप्यते । न्यायसिद्धान्तस्य बौद्धविदुषा दिङ्नागस्य सिद्धान्तद्वारानुप्राणितत्वेन तस्य समयः सम्भवतः चतुर्थखृष्टाब्दे स्वीक्रियते । एतेनान्येष्वाचार्येषु मध्ये दण्डि-आनन्दबर्न्धनाभ्यां स्वस्मिन् कृतौ भामहस्य सिद्धान्तस्य व्याख्यानात् विद्यते । (डा. कृष्णकुमार, १९९८ : ६६)

२. समस्याकथनम्

क) काव्यालङ्कारे कानि काव्यतत्त्वानि सन्ति ?

ख) किञ्च तेषां स्थानम् ?

३. अध्ययनस्योद्देश्यम्

---

* *उपप्राध्यापकः ने. सं. वि. पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानः ।*

क) काव्यालङ्कारस्य काव्यतत्त्वानां परिशीलनम्

ख) काव्यतत्त्वानां स्थाननिरूपणम्

४. अध्ययनस्य सीमाङ्कनम्

काव्यालङ्कारे प्रस्तुतानां विषयवस्तूनां सैद्धान्तिकमान्यतानुसारेणाराधारेण विश्लेषणमत्र विहितमस्ति । काव्यालङ्कारे प्रस्तुतानां काव्यतत्त्वानामध्ययनमेवास्याध्ययनस्य सीमाङ्कनं वर्तते ।

५.अध्ययनविधिः

अध्ययनेऽस्मिन् विषयसम्बद्ध ग्रन्थानामुपयोगो विहितः । विशेषतो निगमनविधिः स्वीकृतः । सङ्कलित सामाग्रीणां व्यवस्थापन सन्दर्भे वर्णनात्मकविधिरङ्गिकृतोऽस्ति ।

६. पूर्वाध्ययनसमीक्षणम्

अध्ययनकार्यमिदं सम्पादयितुं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रमेव सैद्धान्तिक रूपेणाङ्गीकृतमस्ति । भामहप्रतिपादितदिशा काव्यलङ्कारेस्थापितानां काव्यतत्त्वानामध्ययनस्याधारग्रन्थस्तु स एवास्ति । भामहस्यालङ्कारसिद्धान्त एवास्याध्ययनस्य प्रमुखः सिद्धान्तः । अस्य पूर्वमभवन् अनुसन्धानानां सूक्ष्म रूपेणाध्ययनं विहितमस्ति । अस्मिन्नध्ययनस्य पूर्णतायाः भामहस्य काव्यालङ्कारनामकं पुस्तकमाधारग्रन्थमस्ति ।

७. भामहस्य कृतिः

भामहस्य काव्यालङ्कारः नामको ग्रन्थोऽधुना समुपलभ्यते परन्तु राघवभट्टेन अभिज्ञानशाकुन्तलस्य टीकायां भामहस्य नामोच्चारणपूर्वकं कानिचिद्वाक्यनि समुल्लिखितानि । यानि उद्धरणानि राघवेनोद्धृतानि-उद्धरणानि काव्यालङ्कारे पर्यायोक्तिअलङ्कारस्याप्राप्ते । येन विदुषा काव्यालङ्कारं विहायान्यः कोऽपि ग्रन्थं न रचितः इत्यनुमीयते । संस्कृतकाव्यशास्त्रे भामहस्य स्थानमतीव महत्त्वपूर्णं दृश्यते । भरतमुनेः पश्चाद् काव्याशास्त्रस्य रचयिता भामहः अस्ति । अनेन येन रूपेण भरतमुनीन् नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तको मन्यते तथैव रूपेण भामहः अलङ्कारशास्त्रस्य प्रथमः आचार्यः मन्यते । अलङ्कारसिद्धान्तस्य सन्दर्भे अन्यैरुत्तरवर्तीभिराचार्यैश्च भामहस्य लाक्षणिकग्रन्थस्य काव्यालङ्कारस्य महत्त्वं स्वीकृत्य प्रमाणरूपेणोल्लिखितम् विद्यते । न केवलमुत्तरवर्तिभिः परन्त्वाधुनिकैः भारतीयै विद्वद्भिः, पाश्चात्यैश्च विद्वद्भिरस्य प्रभावविषयवस्तुनश्च ग्रहणं कृतम् । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रपरम्परायामत्यन्तं महत्त्वपूर्णस्थानं गृह्यमाणस्यास्य निम्नलिखिताः विशेषतामाश्रित्याधारः प्रस्तूयते ।

८.काव्यालङ्कारस्य संरचना

भामहस्य काव्यालङ्कारे षट् परिच्छेदाः सन्ति । तत्र काव्य स्वरूपं नामकमेकमध्ययनं, काव्यशरीरं द्वितीयम्, अलङ्कारस्तृतीयं तत्त्वं, दोष, न्याय-निर्णय एवं शब्दशुद्धि पञ्चविषया विश्लेषिता दृश्यते । (हिरा, २०२६ : ३३) चतुश्शतम् ४०० (शच्चत्वारः) श्लोकाः सन्ति । अस्य प्रथम परिच्छेदे षण्ठ्यधिकशतम् (१६०) पद्येषु काव्यस्य साधन-लक्षण-भेदानां चर्चा विहिता । द्वितीय-तृतीयपरिच्छेदयो-अलङ्कारस्य चर्चास्ति । चतुर्थपरिच्छेदे पञ्चाशत् पद्येषु भरतेन प्रतिपादितानां दशगुणानां चर्चा विद्यते । पञ्चमपरिच्छेदे सप्तति पद्ये काव्यदोषास्तेषां समाधानोपायं विद्यते । शब्दज्ञानं-न्यायज्ञानञ्च षष्ठमपरिच्छेदे षष्ठी पद्ये शब्दशुद्धीकरणसम्बन्धिता विस्तृता व्याख्या विद्यते ।

९. विषयवस्तुदृष्ट्या काव्यालङ्कारस्यानुशीलनम्

काव्यशास्त्रस्येतिहासे नाट्यशास्त्रादनन्तरं काव्यालङ्काराणां द्वितीयस्थानं दृश्यते । अस्य काव्यशास्त्रं नाट्यशास्त्राद्भिन्नं विषयं वर्णयति तस्मादेषः ग्रन्थः स्वतन्त्र इत्यनुभूयते । काव्यालङ्कारे काव्यस्य सम्पूर्णेष्वङ्गेषु चर्चा विहिता दृश्यते । भामहेन “शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्” इत्युक्त्वा काव्यस्वरूपं निर्धारितम् । तत उत्तरवर्तिभिः मम्मटादिभिराचार्यैरस्यानुशरणं विहितम् विलोक्यते । काव्यस्यात्मनो मुख्यतत्त्वस्य विषये ऽनेन किमपि नोक्तम् । काव्यस्यात्मनो विषयो नवम-शताब्द्यामाचार्यानन्दवर्द्धनेन चर्चा विहिता । अस्मिन् ग्रन्थे काव्यस्य प्रधानाङ्गे गुणः,रसालङ्कारादिषु, विशदं विश्लेषणं विधाय त्रिगुणवादस्य स्थापना विहिता वर्तते । उत्तरवर्तिभिराचार्यै श्त्रिगुणवादः स्वीकृतः । तेषां परिभाषायाः विषये मतैक्यं न दृश्यते ।

९.१ काव्यम्

शब्दार्थसहितौ काव्यमिति काव्यलक्षणम् स्वीकृतम् । शब्दार्थयोः सहभावेन काव्यम् जायते । अत ज्ञायते यत् शब्दार्थयोः कलात्मकसंयोजनमेव काव्यम् । भामहेन शब्दार्थयोः सौन्दर्यसाधनयोः सहभावादेव काव्यं भवतीति साधितम् । अनेनोभयोः शब्दार्थयोर्वक्रता एव काव्यं स्वीकृतम् । अस्यानुसारेण काव्यस्य मूलतत्त्वम् वक्रोक्तिरस्ति । अनेन वक्तुं शक्यते यत् काव्यस्य मूलतत्त्वमलङ्कारः । विलक्षणान्भावान्, विलक्षणशब्देन, विलक्षणरूपेण च प्रस्तुतीकरणं अलङ्कारः इत्यनुभूयते इत्यस्य धारणा दृश्यते । प्राचीनाचार्यो भामहः काव्यालङ्कारे उपर्युक्तम् काव्यलक्षणम् अभिधत्ते । शब्दार्थयोः समन्वयेन काव्यस्य शरीरमेव निर्धायते । दण्डिना भामहस्य शब्दार्थौ इति पदं विशदरूपेण विश्लेषितं दृश्यते । (सुधांशु, सन् २०१२ : १२१)

९.२ काव्यकारणम्

भामहेन काव्यहेतोर्विषये विशिष्टज्ञानवान्नेव कविर्भवतीति विचारः प्रस्तुतः । काव्यस्य रचयिता व्याकरणछन्दकोशार्थइतिहासकथालोकव्यवहारेषु, तर्कशास्त्रकलादिषु च निपुणो भवेत् । प्रतिभाव्युत्पत्तिः अभ्यासः एते काव्यस्य हेतवः सन्ति । अस्मिन् विषये विशेषरूपेण चर्चा विहिता ।

९.२.१ प्रतिभा

प्रतिभा काव्यसाधनायाः प्रमुखो हेतुः । प्रतिभां विना काव्यंलिखितुमसम्भवः प्रायः ॥ काव्ये छन्दोज्ञानं श्लिष्टपदज्ञानम् पदावलीनां ज्ञानं, व्याकरण-कोशादीन् विना कविप्रतिभां न जागर्ति । समाजस्य व्यावहारिकैतिहासिकपक्षान् दृष्ट्वा शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानं प्राप्यते ।

९.२.२ व्युत्पत्तिः

काव्यशास्त्राध्ययनं व्यवहारे नैपुण्यार्जनञ्च व्युत्पत्तिः । भामहेन व्युत्पत्तये शब्दशास्त्रं छन्दशास्त्रं कोशइतिहाससम्बद्धकथानां समाजस्य विविधेषु व्यवहारेषु कलादर्शनसम्बद्धानि ज्ञानस्रोतांसि व्युत्पत्ति जनकानि स्वीकृतानि सन्ति । काव्यसृजनार्यैः काव्यकारणस्यावश्यकता दर्शितानुभूयते ।

९.२.३ अभ्यासः

पुनः पुनः काव्यरचनायाः साधनविधानमेवाभ्यासः । भूयोभूयः काव्यलेखनादेवाभ्यासः सञ्जायते । यः कुशलः कविरस्ति तस्य चतुर्वर्गस्तु प्रसिद्ध काव्यशिल्पं भवति तस्य सम्पर्कनिर्देशनाभ्यामेव कुशलो ऽभ्यासः प्राप्यते इत्यस्य धारणा विद्यते ।

९.३ काव्यप्रयोजनम्

भामहेन चतुवर्गफलप्राप्तिः काव्यस्य प्रयोजनं स्वीकृतम् । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थानांनाम चतुर्वर्गः । कलायां वैचक्षण्यार्जनं, कीर्तिः प्रीतिश्च काव्यादेव लभ्यन्ते । अतो भामहस्य मते पुरुषार्थचतुष्टयादतिरिक्तान्यपि पूर्वोक्तानि प्रयोजनानि दृश्यन्ते । एतेषां चतुर्णां महापुरुषार्था उच्यन्ते । ते काव्यप्रयोजन रूपेण स्वीकृताः ।

"धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यंकलाषुच ।
करोति प्रीति कीर्तिञ्च साधुकाव्य निवन्धनम् ॥" *(काव्यलङ्कार १/२)*

९.३.१ धर्मप्राप्तिः

सत्काव्यस्य रचना चतुर्वर्गफलप्राप्तये सहयोगिनी भवतीति ग्रन्थे प्रतिपादितः । । स्तोत्रकाव्यस्य निर्माणात् भगवतो विष्णो स्तुत्यादिभिः धर्मप्राप्तिर्भवति । धर्मार्थयोः सीमितता नास्ति । अनयोर्व्यापकं स्वरूपं भवति ।

९.३.२ अर्थप्राप्तिः

काव्यकारणादर्थप्राप्तिरपि संभवति । कविभ्योः विभिन्नव्यक्तिभ्योः पारितोषिकेनार्थप्राप्ति कुर्वन्ति । अतः कर्तव्यपालनात् तस्योपलब्धिः स्वरूपात् अर्थोऽपि स्वत उपार्जनम् भवति । अर्थोपार्जनस्येच्छापि भवितुं शक्नोति ।

९.३.३ कामप्राप्तिः

काव्यरचनया कामरूपस्य पुरूषार्थस्य सिद्धिर्भवति, अर्थात् कामसुखयोः प्राप्तिर्भवति ।

९.३.४ मोक्षप्राप्तिः

काव्यद्वारा सामाजिकानां सहृदयानां हृदये विशिष्टा भावनो जायते । भावनया मोक्षप्राप्तये कारणमित्यस्य धारणा विद्यते । चिन्तनेन, परमार्थध्यानेन वा मोक्षमार्गदर्शनं संभवति ।

९.४ काव्यभेदाः

भामहेन स्वविरचितस्य काव्यालङ्कारनामकग्रन्थस्य छन्द-भाषा-विषय-स्वरूपविधान दृष्ट्या चतुर्षु आधारेषु काव्यस्य विभाजनं कृतम् । अनेन गद्यपद्ययोरुभयोः छन्दस काव्यरचना भवतीति प्रस्तुतम् । भाषाधारेणानेन संस्कृत-प्राकृतापभ्रंश इति त्रिधा विभाजितम् । स्वरूपानुसारेण तु उत्पाद्यप्रख्यात-शास्त्राश्रित-कलाश्रितमिति, एवञ्च विषयवस्त्वाधारेण तु ऐतिहासिकसामाजिक-वीरपुरुषाणां कथाबहनानाञ्च चतुर्धा वर्गीकृतम् विलोक्यते ।

९.५ काव्यदोषाः

भामहेन काव्यालङ्कारे काव्यदोषाणां विस्तृता व्याख्या कृता । यदि काव्येषु एको दोषः स्यात्तर्हि वंशनाशायोत्पन्नं पुत्रसदृशं दोषयुक्तं काव्यं भवति । एतेन काव्यरचनाकृतेऽपि-अधर्मो न स्पृशति परन्तु दोषयुक्तः काव्यरचनेन कुपुत्रवत् कवेः काव्यं काव्यजगति स्वयम् मृत्युवरणं करोति । काव्यालङ्कारे काव्यगतदोषाणां विशदव्याख्यानपूर्वकमलङ्कारदोषाणाञ्च विवेचनं कृतम् विद्यते । प्रस्तुतग्रन्थे चतुर्षु स्थलेषु दोषाणामनित्यत्वमुपपादितम् । श्रुतिकटुदोष विवेचनान्ते, अयुक्तिमद्-दोषप्रसङ्गे, पुनरुक्त दोषप्रसङ्गे, उपमा दोषनिरूपणावसरे च । तत्र प्रथमस्थले पूर्व साधरणतया दोषाणामनित्यता प्रतिपादिता दृश्यन्ते । (काव्यालङ्कारः, १/५५) अनेन न्यायशास्त्रं, शब्दशास्त्रं

विना दोषरहितस्य काव्यस्य सिर्जना न भवतीति धारणा प्रस्तुता । उपर्युल्लिखितेषु तथ्येषु विचार्योत्तरवर्तिन आचार्याः भामहस्य प्रभावात् नाट्यशास्त्राद्भिन्न-विषयवस्तुनः स्वतन्त्ररूपेण व्याख्यानाच्च काव्यस्वरूपं निर्धारितम् प्राप्यते । अनेनालङ्कारानपि काव्यस्याङ्गं स्वीकृतम् । अलङ्कारान् चतुर्धा विभज्य तेषामष्टत्रिंशदिति संख्या विहिता । वक्रोक्तेरनिवार्यतां दर्शयन् नवसम्प्रदायस्याधारोल्लिखितः । काव्यरचनायैः न्याय-व्याकरणशास्त्रयोः ज्ञानस्यावश्यकता स्वीकृता ।

९.६ काव्यगुणः

भामहेन काव्येषु गुणानां सामान्या चर्चा कृता । भामहो गुणलक्षणं न निर्दिशति । गुणाऽपि शोभाकराः काव्यस्येति मन्यमानो भामहो गुणान्यप्यलङ्कारान् प्रचक्षते । भाविकं प्रबन्धगुणं मन्यमानोपि भाविकमलङ्कारमध्ये गणयति ।

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्थ भूतभाविनः ॥ (काव्यालङ्कारः, ३/५३)

भामहः त्रिगुणवादस्य संस्थापकः प्रथमाचार्यः अस्ति । भामहेन समासाधारेण गुणानां वर्गीकरणं कृतम् । अनेन भरतेनोल्लिखितानां दशगुणानां श्लेषप्रसादसमतासमाधिमाधुर्य ओजपदसौकुमार्य-अर्थ-व्यक्ति-उदारता-क्रान्ति इति गुणानां माधुर्य-ओज-प्रसादगुणेषु-अन्तर्भाविन त्रिगुणवादस्य स्थापना विहिता । "काव्यालङ्कारे शब्दार्थयुगलस्य काव्यत्वम्, भरतोक्तदशगुणानां माधुर्योजप्रसादेष्वन्तर्भावः" (मिश्र, सन् २०१०: पृ.१८२) विहितः । अनेन दीर्घाल्पसमासादिन्नाश्रित्य च गुणानां वर्गीकरणं कृतं विलोक्यते ।

९.७ अलङ्कारस्य निरूपणम्

अलम्+कार शब्द योगादलङ्कारः शब्द सिद्यति । अलङ्करोतीति अलङ्कारः, अलङ्कृयते अनेन इति अलङ्कारः इति व्युत्पत्याऽलङ्कारऱु शब्दो निष्पद्यते । अलं शब्दः भूषणेऽपि वर्तते । काव्यात्मभूतं रसं काव्यशरीरस्थानीयशब्दार्थालङ्कारद्वारा यः अलङ्करोति सोऽलङ्कार । यथा अङ्गदादयःशरीरशोभातिशायिनं शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रसोपमादयः शब्दार्थ शोभातिशायिनो रसादेरूपकारकालङ्कारास्थिता इति नैषां गुणवदावश्यकी स्थिति, काव्ये ऽलङ्कारस्य विषये विभिन्नैः समालोचकैरपि स्वकीया धारणा प्रस्तुता दृश्यन्ते । लोकेऽलङ्कृता जना उत्कृष्टा सुन्दराणि च मन्यन्ते तेनैव प्रकारेणालङ्कारेण सुशोभितानि काव्यान्यापि समुत्कृष्टानि, सहृदयीनाम् आल्हादकत्वञ्च मन्यन्ते । अलङ्कार विषये प्राचीनाचार्याः भरत-भामहादयः अलङ्काराणां नाम-लक्षण-उदाहरणानां च प्रदर्शनं कृतवन्तः परं अलङ्कारस्य सर्वानुगतैकं सामान्यलक्षणं नैवोल्लिखितम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नलङ्काराः काव्यस्य मूलतत्त्वरूपेण शोभाधायकतत्त्वरूपेण स्वीकृताः । अत्र द्वौ (२) शब्दालङ्कारौ षट्त्रिंशत् (३६) अर्थालङ्कारान् सम्मील्याष्टत्रिंशदलङ्काराणां वर्णनं कृतम् । अस्यालङ्काररहितं काव्यं सुन्दरं न भवतीति भामहस्य धारणा विद्यते । अनेन रसानप्यलङ्कारेष्वन्त-र्भाव्यालङ्कारवादस्य स्थापना विहिता । अतो ऽयमलङ्कारवादी आचार्य इति प्रमाणितः । अलङ्कारसम्प्रदायस्य महत्वपपूर्णा कृति **काव्यालङ्कारः** मन्यते । भामहेन शब्दार्थौ द्वयोरेव वक्रताया काव्यं स्वीकृता दृश्यते । अतः काव्यस्य सर्वाधिक मूलतत्त्व अलङ्कारोस्ति ।

भरतेन उपमा-रूपक-यमक-दीपकश्चेति चत्वारः अलङ्काराः स्वीकृताः । परन्तु भामहेन द्वौ

शब्दालङ्कारौ षट्त्रिंशत् अर्थालङ्कारान् तथा तेषां विशदां विवेचनां विधायालङ्कारं दृश्य-श्रव्य काव्येष्वनिवार्यं तत्त्वं स्वीकृतम् । अनेन अनुप्रासः- (औपनागरानुप्रास-ग्राम्यानुप्रास-लाटीयानुप्रास), यमक-रूपक-दीपक-उपमा-प्रेयः-रसवत्-ऊर्जस्वि-पर्यायोक्त-समाहित-उदात्त-श्लिष्ट-अपन्हुति-विशेषोक्ति-विरोधः ।तुल्ययोगिता-अप्रस्तुप्रसंशा-व्याजस्तुतिनिदर्शना-उपमारूपक-उपमेयोपमा-सहोक्ति-परिवृत्ति-ससन्देह-अनन्वय-उत्पेक्षावयव-संसृष्टि-भाविकत्व-आक्षेप-अर्थान्तरन्यास-व्यतिरेक-विभावना-समासोक्ति-अतिशयोक्ति(अतिशयोक्तिवक्रोक्तिश्च एकमेव वस्तु अस्ति । काव्यालङ्कारे हेत्वालङ्कारस्य सङ्केतो प्राप्यते, किन्त्वाचार्य भाहेन हेत्वाख्योऽलङ्कारोऽलङ्कारः रूपेण न स्वीकृतः । अस्मिन् सन्दर्भे भामहस्य कथनमस्ति यदत्रालङ्कारे वक्रोक्तेरभावोऽतो हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालङ्कारः ।

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालङ्कारतया मतः ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ (काव्यालङ्कारः, २/८५)

वक्रोक्त्याः अभावेन एतत् हेतु-सूक्ष्म-लेशं च अलङ्कार नमन्यन्ते । यथासङ्ख्य-उत्प्रेक्षा-स्वभावोक्ति (एतदपि केचित् अलङ्कारं मन्यन्ते । एतदर्थं अस्यमते एतदलङ्कारः नास्ति । आशीः अत्र अग्निपुराणसम्मत शब्दालङ्कार, चित्र तथा अर्थालङ्कार-हेतु-समाधिश्च परित्यज्य विंशति अलङ्कार तस्यापेक्षया अधिकं स्वीकृतम् ।

नकान्तमपि निर्भुषं विभाति वनिता मुखम् । (काव्यालङ्कारः १/१३)

आचार्यो भामहः काव्यालङ्कारे सर्वेषामलङ्काराणां वीजम् वक्रोक्ति इति स्वीकरोति । तत् कथनं यथा : - सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविनां कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ (काव्यालङ्कारः, २/८६)

भामहेन प्रस्तुता वक्रोक्तिरेव दण्डि अतिशयोक्ति नाम्ना स्थापितः । अनेन काव्येषु वक्रोक्तिः अनिवार्यं तत्त्वं स्वीकृतम् । तमाधारीकृत्य कुन्तकः वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः आसीदिति मन्यते ।

९.८ महाकाव्यस्य लक्षणनिरूपणम्

भामहेन महाकाव्यसिद्धान्तं निरूप्य काव्यलक्षणमपि प्रस्तुतम् । अस्य महाकाव्यसम्बन्धिता धारणा प्रथमा मन्यते । सर्गबन्धः महत्सु महाकथा समावेशनमेव महाकाव्यस्य मूलाधारः । ग्रामीण परिवेशस्य शब्दार्थौ न प्रयोक्तव्यौ । आलङ्कारिकञ्च सदाश्रितं मन्त्रदूतप्रयाणादीनां प्रयोक्तव्यम् । पञ्चसन्धियुतता च भवेयम् । बहुव्याख्या च न भवेदिति तस्य महाकाव्यस्य लक्षणेन ज्ञायते ।

१०. भामहस्यावदानमूल्याङ्कनम्

पौरस्त्यसाहित्यक्षेत्रे काव्यस्य भेदप्रदर्शनपूर्वकं दोषालङ्कारादिनिरूपणं महाकाव्यस्य परिभाषायाधारभूतायाः धारणायाः स्थापने प्रवर्तने चास्य महत्त्वपूर्णा भूमिका विद्यते । भरतमुने नाट्यशास्त्रात् पृथक्रूपेण काव्यालङ्कारस्य रचना स्वयमेव संस्कृतकाव्यचिन्तने द्रलङ्कारसिद्धान्तस्य प्रवर्तने च भामहस्य महत्वपूर्णं योगदानमस्ति ।

११. निष्कर्षः

अस्मिन् ग्रन्थेः काव्यस्य प्रमुखाङ्गानां गुणालङ्कारादीनां विवेचनं विहितं दृश्यते । गुणः,रसालङ्कारादिषु, विशदं विश्लेषणं विधाय त्रिगुणवादस्य स्थापना विहिता वर्तते । अलङ्कारशास्त्रस्य प्रथमाचार्यः भरतस्य नाट्यशास्त्रं नाट्यविधाया एव ग्रन्थोऽस्ति । किन्तु भामहस्य

'काव्यालङ्कारः' सकलकाव्यशास्त्रस्य काव्याङ्गस्य च मूलमस्ति। भामहेन भरतेन नाट्यशास्त्रे चत्वारः अलङ्काराः वर्णिताः, अनेन अष्टत्रिंशत् सङ्ख्यकानां अलङ्काराणां चर्चा विहिता । काव्यालङ्कारेषु द्वयोरलङ्कारस्य दोषः, न्याय-निर्णय एवं शब्दशुद्धि पञ्च विषयः विश्लेषितो दृश्यते। अस्य प्रथम परिच्छेदे काव्यस्य साधन-लक्षण-भेदानां चर्चा विहिता। द्वितीय-तृतीयपरिच्छेदेऽलङ्कारस्य चर्चास्ति । चतुर्थपरिच्छेदे पञ्चाशत्पद्येषु भरतेन प्रतिपादितानां दशगुणानां चर्चा विद्यते । पञ्चमपरिच्छेदे सप्तति पद्ये काव्यदोषाःतेषां समाधानोपायं विद्यते । शब्दज्ञानं-न्यायज्ञानञ्च षष्ठमपरिच्छेदे शब्दशुद्धीकरणसम्बन्धिता विस्तृता व्याख्या विद्यते।

सन्दर्भसामग्रीविवरणम्

कृष्णकुमारः(सन् १९९८), *अलङ्कारशास्त्रका इतिहास,*मेरठः साहित्यभण्डार ।

भामहः, (२०१९),*काव्यालङ्कारः,* पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

मम्मटः(सन् २००३), *काव्यप्रकाशः,* (व्याख्या सत्यव्रतसिंहः) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्।

मिश्रः, रामचन्द्रः, (सन् २०१०), *संस्कृतसाहित्येतिहासः;*वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्

सुधांशुः, समरेन्द्रकुमारः (सन् २०१२),*संस्कृत साहित्ये सौन्दर्यतत्त्व-समीक्षणम्,* वाराणसी : कला एवं धर्मशोधसंस्थानम्।

हिरा, राजवंशसहायः (२०२६),*अलङ्कारानुशीलनम्,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्।

चन्द्रसम्भवमहाकाव्ये मौद्गल्यवंशवीजवैशिष्ट्यम्

गुरुप्रसादकोइराला *
विद्यावारिधिः

सारः

नैपालकसंस्कृतकविसम्प्रदायस्यापरः सर्जको विद्यते यज्ञशर्मसुरिः । अनेन विक्रमवर्षस्याष्टादशशतके चन्द्रसम्भवमहाकाव्यं प्रणीतम् । अत्र चन्द्रवंशसम्भवानां राज्ञां वर्णनं विद्यते। अस्य लेखस्य विषयस्तु महर्षिमुद्गलात् प्रथितो मौद्गल्यवंशवैशिष्ट्यप्रकाशनमेव ।

प्रसिद्धपुरुवंशे सञ्जातो भर्म्यास्वः क्षत्रीय राजा आसीत् । अस्य मुद्गलः, यवीनरः, वृहदिश्वः, कापिञ्जलः, जयश्चेति पञ्च पुत्राः सञ्जाताः । मुद्गलो जन्मगुणकर्मभिश्च ज्येष्ठ आसीत् । मुद्गलः स्वभावेनैव सुशीलः, शान्तः, विनम्रश्चासीत् । अत एवासौ राज्यादिशासनसौख्यं भ्रातृजनेषु समर्प्य युवावस्थायामेव देवाराधनार्थं वनमगच्छत् । प्रियमेधादयः स्वपूर्वजाः क्षत्रीयराजानस्तपशक्त्या ब्राह्मणा जाता इति स्ववंशवृद्धैवचनैर्मुद्गलः तेषां मार्गे प्रेरितः । वने कठोरतपश्चर्यां संलग्नस्य मुद्गलस्य तपोबलेन स्वर्लोकोऽपि कम्पितो जातः । निजस्थानविनाशशङ्कया भयभीतैर्देवैः तपःकार्यादपकर्तुं अप्सरगणाः प्रेषिताः । गीतनृत्यादिगुणसम्पन्नाभिर्देवाङ्नाभिरङ्गप्रदर्शनपुरस्सरं गीतं नृत्यञ्चोपस्थाप्य शृङ्गारसारं प्रस्तुतम् । अनेकैरूपायैरपि स्वोद्देश्यपूर्तये पराजिता अप्सराः स्वर्लोके प्रत्यागमनमकुर्वन् । मुद्गलस्य तपस्तु क्रमशः परिणामफलप्राप्त्यर्थमुन्मुखोऽभवत् । तपस्यया वशीकृतो भगवान् नारायणः स्वयमुपस्थितवान् । भगवतो नारायणस्य दर्शनमवाप्य मुद्गलः सुकोमलैर्वचोभिः स्तुतिमकरोत् । तपसा स्तुत्या च प्रसन्नो हरि इप्सितवरलाभार्थं मुद्गलमपृच्छत् । मुद्गलोऽपि - सर्वज्ञोऽसि त्वम्, तथापि वच्मि यत् अहम् ब्रह्मत्वं प्राप्तुमिच्छामि इति कथितवान् । भगवता कथितम्- त्वं ब्राह्मणमेव नापितु सोत्तममुनित्वेन सुप्रसिद्धो भविष्यसि, तव वंशश्च मौद्गल्यब्रह्मवंशरूपेण लोके विवर्धयिष्यति । इप्सितवरमवाप्य मुद्गलः काञ्चीदेशमगच्छत् । तत्र सुदीर्घकालपर्यन्तं वैदिकसनातनधर्मप्रसारे संलग्नोऽभवत् । अनन्तरं मुद्गलः स्वकीयवंशविस्तारार्थमेकां ब्राह्मणकन्यामुवाह । गृहस्थ-जीवनस्यानन्दमनुभवनस्य दिवोदासनामक एकः पुत्रः, अहल्यानामिका एका पुत्री च सञ्जाता । पुत्र्या अहल्याया गौतमेन सह विवाहं कृतवान् । एतयोः पुत्रः शतानन्दोऽभूत् । पुत्रस्तु उपनयनसंस्कारं सम्पाद्यानेन कुलपूजनविधिना प्रशिक्षितः । अनन्तरं काचित् ब्राह्मणकन्यया सह पुत्रस्य विवाहकार्यमपि सम्पादितम् । अहं पितृऋणाद्मुक्तो जात इति विचार्य पुत्रं गृहस्थधर्मोत्तराधिकारित्वेनोपदिश्य मुद्गलः स्वं भगवच्चरणारविन्दे समर्पितः ।

शब्दकुञ्जी-मुद्गलः, मौद्गल्य, क्षत्रियः, ब्रह्मणः, कुलम्, वंशः, चन्द्रवंशः, नारायणः यज्ञः, तपः ।

१. विषयप्रवेशः

पौरस्त्यसमाजो वर्णाश्रमधर्मनिवद्धो विद्यते । श्रुत्या स्मृत्या च कर्मानुसारं लोकानां वर्णाश्रमधर्मो निर्धारितः । तद्यथा- पठनपाठनादिज्ञानादानप्रदानादिकार्ये संलग्ना ब्राह्मणाः,

---

* *सहप्राध्यापकः ने.सं.वि. पिण्डेश्वरविद्यापीठम् धरानः ।*

समाजदेशरक्षणपरिपालनादिकार्ये संलग्नाः क्षत्रीयाः, लोकानामावश्यकतापरिपूरणार्थमावश्यक-सामग्रयः परिपूरकाः वैश्याः, जनसेवाकार्ये संलग्नाः शुद्रा इति । एतेषु ज्ञानप्रदानकार्यमेवोत्कृष्टमिति मत्वा विश्वामित्रप्रभृतयो बहवः क्षत्रियास्तपःशक्तिप्रभावाद् ब्रह्मत्वमधिगताः । अस्मिन्नेव मार्गे प्रियमेधादयो मुद्गलपूर्वजा अपि सङ्गताः । क्षत्रियवंशोत्पन्नो मुद्गलोऽपि शान्तः, सौम्यः, विनम्रश्चासीत् । अत एव राज्यसञ्चालनादिकार्यादस्य मनः पराङ्मुखो जातः । पूर्वजानुरूपमहमपि ब्रह्मत्वं प्राप्तुं शक्नोमीत्यनेन दृढनिश्चयो विहितः । ज्येष्ठपुत्रस्याधिकारत्वेन प्राप्तमपि पैत्रिकं राज्यसञ्चालादिकं कार्यं भ्रातृषु समर्प्य निर्जने वने शारीरिकं काठिन्यमुपेक्ष्य भगवतो नारायणस्याराधनायां संलग्नो जातः । तस्मिन् समये स्वराज्यापहरणशङ्कया देवैस्तपकार्यादपनयनाय विविधानि निरोधककार्याणि कृतानि । दृढनिश्चयारूढो मुद्गलः कार्यान्तरेणोत्साहच्युतो नाभवत् । अन्ततस्तपप्रभाववशीभूतो नारायणः स्वयमुपागत्य उद्देश्यानुरूपं ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपं वरमददत् । अनन्तरं महर्षिमुद्गलवंशोत्पन्ना जना ब्राह्मणवर्णाश्रमधर्मत्वेन प्रसिद्धाः । महर्षिमुद्गलेनैव स्वं पुत्रं दिवोदासं मौद्गल्यकुलपूजाविधिश्चोपदिष्टः । भारतवर्षस्य काञ्चीनगरे स्थिता मौद्गल्यवंशीया तत्र तुर्कदेशीयै यवनैराक्रान्ताः सन्तो हिमालयतले सुरम्यस्थले नेपालदेशे समागताः । अत्रास्य वंशजाः स्थानभेदत्वेन कोइराला, तिम्सिना, कुइँकेल इत्यादयो वंशोपनाम्ना विख्याताः ।[२]

२. पूर्वकार्यसमीक्षा

चन्द्रवंशमहाकाव्यमुद्दिश्य कतिपयैर्विद्वद्भिश्चर्चा विहिता । अद्यावधि विहितमध्ययनमत्र पूर्वकार्यत्वेनोल्लिख्यते ।

क. प्राध्यापको वेणीमाधवढकालश्चन्द्रवंशमहाकाव्यस्य संपादको विद्यते । अनेन सम्पादनक्रमे महता परिश्रमेणास्य महाकाव्यस्य हस्तलिखिते पुस्तके स्थिता अशुद्धांशाः परिस्कृता । इत्येव न महाकाव्यस्य प्रारम्भे **कवि यज्ञसूरिप्रणीत चन्द्रसम्भवमहाकाव्यको परिचय एवम् समीक्षा** इत्यालेखे नेपालीभाषायां महाकाव्यस्य साङ्गोपाङ्गं विवेचनमप्यनेन विहितम् । सम्पूर्णकाव्यं समीक्षितुं कृतप्रयत्नेनानेन मौद्गल्यवंशबीजविषये स्वल्पमेवोल्लिखितम् । (चन्दवंशमहाकाव्यम् : भूमिका)

ख. प्राध्यापको नुरापतिपोखरेलः प्रभापत्रिकायां **नेपालमा संस्कृतमहाकाव्यको परम्परा** इति शीर्षकनिबद्धे लेखे संस्कृतमहाकाव्यस्य विकाशक्रमे समागतस्य चन्द्रवंशमहाकाव्यस्य ईषत् चर्चां विदधाति । (प्रभा : २०६६)

ग. प्राध्यापको माधवभट्टराई नैपालकविविरचितानां संस्कृतमहाकाव्यानां समालोचनात्मकमध्ययनमिति शीर्षकनिबद्धेऽप्रकाशितशोधप्रबन्धे चन्द्रवंशमहाकाव्यस्यापि पूर्णात्मकं विस्तृतमध्ययनं करोति । विषयबाहुल्यादनेनापि मौद्गल्यवंशबीजविषये सामान्या चर्चा एव विहिता ।

घ. समीक्षको महानन्दतिमिल्सिना प्रज्ञाज्योतिपत्रिकायां नैपालकसंस्कृतमहाकाव्यलेखनपरम्परा

---

२ वेणीमाधवढकालः, चन्द्रसम्भवमहाकाव्यम् (प्रस्तावना खण्ड), काठमाडौँ : ने.रा.प्र. प्रतिष्ठान, वि. सं. २०५८, पृ. २३ ।

इति शीर्षकनिबद्धे लेखे नैपालककवीनां महाकाव्यलेखनपरम्परावर्णनक्रमे चन्द्रवंशमहाकाव्यस्यापि सामान्यं विवेचनं प्रस्तौति । (प्रज्ञाज्योतिः २०६९)

ङ. समीक्षको लक्ष्मीप्रसादकोइराला मुद्‌गलसन्देशपत्रिकायां चन्द्रसम्भव महाकाव्य : सङ्क्षिप्त परिचय इति शीर्षकसम्बद्धे लेखे महाकाव्यस्य पूर्णात्मकं विश्लेषणं करोति । तत्क्रमे मुद्‌गलवंशबीजस्यापि सामान्यां चर्चां प्रस्तौति । (मुद्‌गल सन्देश : २०७६)

चन्द्रवंशमहाकाव्यस्याध्ययनसन्दर्भे एतेषु पूर्वप्राप्तिषु कैश्चित् समीक्षकैः पूर्णरूपेण कैश्चित्तु मूलविषयप्रसङ्गसमागतत्वेन कृतं समान्यमध्ययनं दृश्यते । मौद्‌गल्यवंशबीजमेव प्राधान्येन विषयीकृत्य केनापि समीक्षकेण कृतमध्ययनमद्यावधि न प्राप्यते ।इमामेवाश्यकतां विनिभाल्य लेखेऽस्मिन् मौद्‌गल्यवंशबीजाध्ययनं क्रियते ।

३. समस्याकथनम्

नैपालकसंस्कृतकविना यज्ञशर्मसूरिणा चन्द्रवंशमहाकाव्यं प्रणीतम् । महाकाव्येऽस्मिन् ख्यातयशसा लोकमुज्ज्वलयतां चन्द्रवंशीयराज्ञां श्रवणीया कथा वर्णिता विद्यते । अस्य साङ्गोपाङ्गमध्ययनं तु नैकैः समालोचकैर्विहितम्, परं तपःशक्त्या क्षत्रीयवंशाद् मौद्‌गल्यमित्याख्ये ब्राह्मणवंशे प्रवर्तकं महर्षिमुद्‌गलमुद्दिश्य विस्तृतरूपेण केनापि नानुसन्धितम् । अतो मौद्‌गल्यवंशबीजं कीदृशमिति लेखस्य समस्या विद्यते । एवमेव क्षत्रियाद् ब्राह्मणत्वमधिगतानां मौद्‌गल्यवंशीयजनानां कृते किदृशी कुलापूजा निर्दिष्टा इत्यपि समस्या विद्यते ।

४. उद्देश्यम्

चन्द्रवंशमहाकाव्ये चन्द्रवंशोत्पन्नानां राज्ञां वर्णनक्रमे महर्षिमुद्‌गलस्य वृत्तान्तमपि वर्णितं विद्यते । महर्षिमुद्‌गलादेव मौद्‌गल्याख्यं ब्राह्मणवंशं प्रादुर्भूतम् । अत्रैव समस्या रूपेण समागता मौद्‌गल्यवंशबीजं कीदृशम्, कीदृशी च तेषां कुलपूजाविधि इत्यस्य समाधानार्थं मौद्‌गल्यवंशवीजप्रकाशनम्, मौद्‌गल्यब्राह्मणवंशीयानां जनानां कुलपूजाविधिप्रकाशनम् चास्य लेखस्योद्देश्यत्वेन निर्धारितं विद्यते ।

५. अध्ययनविधिः

अध्ययनेऽस्मिन् यज्ञशर्मसूरिविरचितं चन्द्रवंशमहाकाव्यमेव प्राथमिकसामग्रीत्वेनोपयोगो विहितः । द्वितीयकसामग्रीरूपेण महाकाव्यसम्बद्धा महर्षिमुद्‌गलसम्बद्धाश्च सामग्र्यः स्वीकृताः । अत्रैताः सामग्रीरधीत्य निष्कर्षप्राप्त्यर्थं व्याख्यात्मकविश्लेषणात्मकविवरणात्मकप्रभृतयोऽध्ययन-विधयोऽवलम्बिता विद्यते ।

६. चन्द्रवंशमहाकाव्यम्

पश्चिमनेपालस्य कैरिनाम्नि ग्रामे लब्धजन्मनो यज्ञशर्मसूरि स्याङ्‌जाजनपदस्य **आँधिखोला** इति ग्रामे संवर्धितः । पश्चात् रुरुक्षेत्रे काव्यरचनानुकूले कृष्णगण्डकीतटे निवसन् पितृतोषार्थं महाकाव्यमिदं रचितम् ।[३]

३. पूर्ववत्, पृ. ३ ।

त्रयोदशसर्गनिबद्धमिदं महाकाव्यमूनविंशशतकस्य मध्ये संरचितम् । राष्ट्रियाभिलेखालये संरक्षितं हस्तलिखितं महाकाव्यमिदं लिपिबद्धकर्तुरसावधानेनातीवाशुद्धं विद्यते ।[४] विक्रमस्य २०५८ तमे समये प्रा. डा. वेणीमाधवढकालवर्येण अशुद्धपरिष्कारसहितं सम्पादितं महाकाव्यमिदं नेपालराजकीय-प्रज्ञाप्रतिष्ठानसंस्थातः प्रकाशितम् । सपरिष्कारप्रकाशितं महाकाव्यमिदं न केवलं मूलमात्रमपितु नेपालीभाषायां सम्पादकस्य सुविस्तृतपरिचयात्मकालेखसहितं विद्यते । कविपरिचयः, महाकाव्यस्य स्वरूपम्, पृष्ठभूमिः, कथावस्तु, कोइरालावंशोपनामवृत्तान्तम्, रसभावध्वन्यलङ्कारादिकाव्य तत्त्वानुशीलनमित्यादयो विषया तत्रालेखे समाविष्टाः सन्ति । अधुना महाकाव्यमिदं प्रज्ञाप्रतिष्ठानस्य विक्रयकक्षे अन्ये पुस्तकविक्रयालये वा सारल्येन प्राप्तुं शक्यते ।

६.१ चन्द्रवंशवर्णनम्

प्रजापतेराज्ञया सृष्टौ संलग्नो मानसपुत्रोऽत्रिर्निर्जने वने तपः कुर्वन्नासीत् तदैव तस्य नेत्राच्चन्द्रः प्रादुर्भूतः ।[५] प्रजापतिश्चन्द्रमेव विप्रौषधिनक्षत्रजगतो राजानमकरोत् । राजत्वमवाप्य चन्द्रश्च राजसूययज्ञं कृतवान् । सौन्दर्यवीर्यबलादनेन बृहस्पतेः पत्नी तारा अपहृता । ब्रह्मणाज्ञया चन्द्रः बृहस्पतिपत्नीं तारां प्रत्यर्पितवान् । तदा तारा गर्भिणी आसीत् । पूर्णमासानन्तरं सा सुन्दरं पुत्रमजनयत् । तारावचनप्रमाणेन सः चन्द्रस्यैव पुत्र इति ब्रह्मा तं तारापुत्रं बुध इति नामकरणमकरोत् । सर्वसुन्दरो बुधो मनुमहाराजस्य पुत्री इलामुवाह । अनयोः पुत्रत्वेन पुरुरवा जनिं लेभे । पुरुरवानृपस्य स्वर्गसुन्दरी उर्वशी पत्नी जाता । अनयोरायुप्रभृतयः पञ्चपुत्राः सञ्जाताः । अनन्तरं पञ्चपुत्रेषु ज्येष्ठ आयुः राजाऽभुत् । आयुपश्चादस्य पुत्रो नहुषो राजाऽभवत् । पश्चात् नहुषस्य पुत्रो ययातिः, ययातेः पुत्रो जनमेजयः, जनमेजयस्य पुत्रः प्राचिन्वान् च चन्द्रवंशविस्तारे योगदानमकरोत् । अनन्तरं वंशेऽस्मिन् प्रवीरः, नमस्युः, चारूपदः, सुद्युः, बहुगवः, संयातिः, अहंयातिः, रौद्राश्वः, रितेयुः, रन्तिभारः, सुमतिः, रैभ्यप्रभृतय राजानः सञ्जाताः । रैभ्यस्य पुत्रो दुष्यन्तो दुष्यन्तस्य भरतश्च चन्द्रवंशस्य चक्रवर्ती नृपत्वेन ख्यातिं प्राप्तवान् ।[६] तदनु विततः, मन्युः, बृहत्क्षेत्रः, हस्ती, अजमीढः, नीलः, शान्तिः, सुशान्तिः, भर्म्यास्वप्रभृतयश्चन्द्रवंशीया राजानः शासनदण्डं प्राप्तवन्तः । भर्म्यास्वस्य मुद्गलः, यविनरः, बृहदिस्वः, कापिञ्जलः, जयश्चेति पञ्चपुत्राः सञ्जाताः । राज्यभाराधिकारी ज्येष्ठोऽपि मुद्गलः स्वभ्रातृवर्गान् राज्यभारं समर्प्य ब्रह्मत्वप्राप्त्यर्थं वनं गतः ।[७]

---

४. पूर्ववत्, पृ. ४ ।

५. पितुर्नियोगात् स चकार घोरमत्रिस्तपो निर्जनदेशमेत्य ।
तपस्यतस्तस्य दृगम्बुजाच्च पीयूषवर्षी प्रबभूव चन्द्रः ॥ १/११ ॥
यज्ञशर्मसूरिः, चन्द्रवंशमहाकाव्यम्, काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०५८, पृ. ६९ ।

६.रैभ्योऽपि तनयं प्राप्य पितृदेवप्रसादजम् ।
दुष्यन्तं नाम राजर्षिरगमत् तपसे वनम् ॥ ३/३० ॥
कर्माणि श्रुतिविहितानि यानि कानि कण्वो जातकमुखानि तानि चक्रे ।
भर्तृत्वाद् भरत इतीह शंसिनाम्ना ख्यातोऽभूत् दिवि भूवि भारते च लोके ॥ ४/४ ॥ पृ.८४, ९० ।

७.अथो न राज्यं जगृहे स्वपैतृकंज्येष्ठो गुणैर्वा वयसा च मुद्गलः ।

कठिनाराधनया हृष्टो नारायणो मुद्गलमिप्सितवरमददात् । अनन्तरं मुद्गलस्य ब्राह्मणकुलं मौद्गल्य इति नाम्ना ख्यातो जातः । अस्य मौद्गल्यब्राह्मणकुलस्य प्रथमो वंशजो दिवोदासोऽभवत् ।

६.१.१ महर्षिमुद्गलः

पौराणिकसाहित्येषु चन्द्रवंशीयानां राज्ञां कीर्तिचर्चा विश्रुता एव । तत्र च विलक्षणकार्यकारिणो मुद्गलस्य पृथक् वैशिष्ट्यान्वितं वर्णनं प्राप्यते ।[८]मुद्गलश्चन्द्रवंशे समुत्पन्नस्य राज्ञो भर्म्यास्वस्य पुत्रः, पञ्चभ्रातृषु ज्येष्ठ आसीत् । वंशानुगतनियमेन ज्येष्ठः पुत्र एव राज्यशासनस्य कृते योग्यो भवति । नियमानुसारं राज्याधिकारो मुद्गले समागतः । भ्रातृषु ज्येष्ठोऽपि मुद्गलः स्वभावेनैव शान्तः, विनम्रश्चासीत् । अतः स्वहस्ते समागतो राज्यभारो भ्रातृषु समर्प्य मुद्गलो निर्जने वने भगवतस्तपस्तप्तुं गतवान् । प्रियमेधप्रभृतयः स्वपूर्वजाः क्षत्रियराजानोऽपि तपसा ब्रह्मत्वमवाप्य ब्राह्मणा जाता इति घटनामनुश्रुत्य प्रेरितो मुद्गलः प्राणवायुं शिरसि संगृह्य कठोरं तपः कृतवान् ।[९] वारम्वारं स्वराज्यापहरणभयेन त्रस्ता देवा मुद्गलमपि तपसः प्रत्यावर्तनार्थं शृङ्गारनृत्यगीत-वैशिष्ट्यसम्पन्ना अप्सरसो नियुक्ताः ।[१०] परं मुद्गलस्य दृढनिश्चयस्याग्रे ते सर्वे तपोभङ्गप्रयासा निरर्थकाः जाताः । कतिचित् समयानन्तरं तपसा वशीभूतो नारायणो मुद्गलतपोभूमौ सशरीरं समागत्य ब्रह्मत्ववरप्रदानमकरोत् ।[११] भगवतो नारायणाद् ब्रह्मत्वं प्राप्य एष राजर्षिमुद्गलत्वेन परिवर्तितः । अनेनैव स्वशिखामग्नौ आहुत्य यज्ञशक्त्या चोलनरेशो विष्णुलोकः प्रापितः ।

६.१.१.१ शिखाहवनवृत्तान्तः

महर्षिमुद्गलो ब्रह्मत्वं प्राप्य वैदिकधर्मसंवर्धयन् काञ्चीदेशमवसत् । तस्यैव काञ्चीदेशस्य राजा चोलनरेशः प्रतिदिनं काञ्चीपुरस्थे नारायणमन्दिरे स्वर्णकमलेन नारायणपूजां करोति स्म । तत्रैव विष्णुदासो नामकः कोऽपि ब्राह्मणः प्रतिदिनमेव तुलसीपत्रैः नारायणपूजां करोति स्म । प्रतिदिनं ब्राह्मणेनार्पितैः तुलसीपत्रै राजार्पितं स्वर्णपुष्पमाच्छादयति स्म । अनया दैनिकघटनया चोलनरेशः क्रोधयुक्तो जातः । स्वर्णपुष्पतुलसीपत्रमहिमाविषये नरेशविष्णुदासयोर्विवादः सञ्जातः । पश्चात्

किञ्चानुजेभ्यः प्रददौ निजासनम् जानन् स विश्वं मृतिजन्मभीतिदम् ॥१०/१ ॥ पूर्ववत्, पृ.१४२ ।

८.भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पञ्चासन्मुद्गलादयः ॥
मुद्गलाद् ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ।
मिथुनं मुद्गलाद् भार्म्याद् दिवोदासः पुमानभूत् ॥
वेदव्यासः, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, ९/२१, गोरखपुर : गीताप्रेस, वि.सं. २०५४, पृ. ४०७ ।

९.किञ्च स्वबन्धून् प्रियमेधमुख्यान् स्वपूर्वजान् ब्राह्मणजातिभाजः ।
श्रुत्वा तथेच्छन् महितं द्विजत्वम् स्वस्याऽपि तत्तप्तुमनाः प्रतस्थे ॥ १०/२॥ पूर्ववत्, पृ. १४२ ।

१०.बह्वीः समास्तस्य तपस्यतः सुराअवापुरार्तिं तपसोऽधिकं बलम् ।
ज्ञात्वा तदा मन्दविषण्णचेतसोऽ भवन् निजस्थानविनाशशङ्कया ॥ १०/१२॥पूर्ववत्, पृ.१४४ ।

११.इति स्तुतो मुद्गलपार्थिवेन वचोऽब्रवीत् तार्क्ष्यमधिष्ठितो हरिः ।
प्रितोऽस्मि ते वत्स ! वरं प्रतीच्छ भो यदीप्सितं ते प्रददाम्यहं नृप ! ॥१०।४५॥पूर्ववत्, पृ.१५२।

हरिदासः तुलसीपत्रस्य महिमया अहं तुभ्यं पूर्वमेव हरिलोकं गमिष्यामीति पणं चकार ।[१२] अनन्तरं चोलनृपो यज्ञबलेन ब्राह्मणात् प्रागेव विष्णुलोकं गमिष्यामीति मनसीकृत्य यज्ञाचार्यान्वेषणक्रमे महर्षिमुद्गलाश्रमेऽगच्छत् । मुद्गलेनापि राज्ञोऽनुरोधः स्वीकृतः । राज्ञा मुद्गलस्याचार्यत्वे महायज्ञः समारब्धः ।[१३] विष्णुदासेनापि तीव्रतरेण तुलसीपत्रैर्नारायणस्याराधना कृता । कस्मिन्नपि दिने पूजायां निमग्नस्य ब्राह्मणस्य गृहे चौरः पक्वभोजनपात्रं नयति । परं ब्राह्मण रोषदुखादिपराङ्मुखः सन् नारायणपूजामेव करोति । पूजाप्रभावादेव स चौरो ब्राह्मणाग्रे समागत्य स्खलितः । विष्णुदासोऽपि क्रोधं विनैव चौरं जलसेचनेन उत्थाप्य स्वनिर्मितं भोजनं प्रददाति । एतादृशं ब्राह्मणभक्तिं विलोक्य नारायणाज्ञया विष्णुपार्षदैर्विष्णुदासो विमाने समारोप्य चोलनरेशस्याग्रत एव विष्णुलोके नीतः । अग्रत एवात्मनाऽपहेलितो ब्राह्मणो विष्णुलोकोऽगच्छदिति रुषा चोलनरेशः सशरीरं यज्ञकुण्डे प्रवेशार्थमुद्यतः ।[१४]अनया घटनया रुष्टो मुद्गलः गौखुरतुल्यां शिखां उत्पाट्य यज्ञाग्नौ हुतवान् ।[१५] शिखाहवनप्रभावात् सपदि एव यज्ञकुण्डाद् भगवन्नारायणः प्रादुर्भूतः । भगवता पृष्टे सति चोलनरेशो वैकुण्ठं प्रापय इति मुद्गल उवाच । भगवता मुद्गलप्रार्थना स्वीकृता । वैकुण्ठलोके सुशीलनाम्ना द्वारपालत्वेन चोलनरेशोऽलङ्कृतः ।[१६]

६.१.१.२ मौद्गल्यकुलपूजापद्धतिः

तपसा ब्रह्मत्वप्राप्त्या सुसन्तुष्टो मुद्गलः वैदिकसनातनधर्मप्रचारयन् काञ्चीदेशमवसत् । स्वप्रयासेन स्थापितो ब्राह्मणोपाधिभूषितो मौद्गल्यवंशः गृहस्थाश्रममनवलम्ब्य कथं प्रवृद्धिं गमिष्यतीति विचार्य मुद्गल एका सुशीला ब्राह्मणकन्यामन्विष्य उवाह । ततो दिवोदासो नामक एकः पुत्रः, अहल्या नामिका एका पुत्री च जाता । पुत्रीमहल्यां गौतमाय अददात् । अहल्यगौतमयोः पुत्रः शतानन्दो जातः ।[१७] शतानन्दस्य सत्यधृतिः पुत्रोऽभुत् । सत्यधृतेः शारद्वान् पुत्रो जातः । तस्योर्वशीदर्शनेन

१२.महिमानमस्य नृप ! वेत्ति जनः तुलसीदलस्य हरिदासवरः ।
तव पश्यतो हरिपदे स मम नयनं करिष्यति ममैष पणः ॥ ११/१० ॥पूर्ववत्, पृ. १५६ ।

१३.अथो मुनिर्मुद्गलनामधेयः शिष्यैः परितो नृपयागभूमिम् ।
उपेत्य यज्ञैः पुरुषं पुराणं ईजे हि चोलार्चितपादपद्मः ॥ ११/२३ ॥ पूर्ववत्, पृ. १५८ ।

१४.अहं न जीवामि विशामि बह्नौ गुरोऽत्र मे देह्यधुनैव चाज्ञाम् ।
यथा गमिष्यामि गुरो ! पदं तं शोच्येन देहेन ममास्ति किं शम् ॥११।३३ ॥पूर्ववत्, पृ.१६१ ।

१५.श्रुत्वैतन्नृपतिवचः सखेदम् विप्रेन्द्रः सपदि शिखां स्वकीयाम् ।
उत्पाट्य द्विजमनुसेविते कृशानौ स क्रोधादिव नृपतेश्च पश्यतोऽधात् ॥११/३४।पूर्ववत्, पृ.१६१ ।

१६.स मुद्गलोऽपीह वरं ययाचे पदं त्वदीयं नय चोलमेनम् ।
इत्यर्चितः सोऽपि पदं स्वकीयं नीत्वैव भृत्यप्रवरं चकार ॥ ११/३८ । पूर्ववत्, पृ. १६२ ।

१७.या स्त्री साऽहल्यकानाम्नी रूपेण श्रीरिवापरा ।
गौतमाय ददौ ताञ्च मुद्गलो मुनिचन्द्रमा ॥ १२/२ ॥
शतानन्दाभिधं तस्यां गौतमोऽजनयत् सुतम् ।
ब्रह्मवर्चस्विनं रम्यं सुरूपं सूर्यवर्चसम् ॥ १२/३ ॥

रेतस्खलनमभूत् । ततः कृपाख्यः पुत्रः, कृपीनामधेया पुत्री च बभूव । कृपः पाण्डवानां कुलगुरुः, कृपी च द्रोणपत्न्यभवत् ।[१८] पुत्रस्य दिवोदासस्योपनयनसंस्कारं सम्पाद्य तं कुलपूजायाः पद्धतिं प्रशिक्षितवान् ।[१९]

मौद्गल्यवंशजैः प्रतिवर्षे कुलदेवस्य पूजा करणीया । अस्माकं कुलदेवः शङ्करोऽस्ति । कुलदेवे सन्तुष्टे सति धर्मार्थकाममोक्षादयश्चतुर्वर्गाः फलन्ति ।[२०] सा पूजा वैशाखमासस्य पौर्णमास्याः पूर्वदिवस एव क्षौरं विधाय स्वसामर्थ्यानुकूला करणीया । तदा धौतवस्त्रं धारणीयम् । प्रक्षालितपात्रं प्रयोक्तव्यम् । दिवासमये निराहारः सन् रात्रावेव फलाहारः करणीयः । वेदविद्याविरदान् विप्रान् निमन्त्रयेत् । तेषां सङ्ख्या एकः पञ्च, दशो वा भवितुं शक्नोति । स्वकुलाग्रजस्य वेश्मनि, सर्वै वंशजैर्निश्चिते भूतले वा पूजास्थलं कुर्यात् । स्वकुलधर्मप्रवर्तकान् ब्राह्मणानाहूय वृणुयुः । तेऽपि द्विजश्रेष्ठाः रुद्राभिषेकम्, शान्तिपाठम्, चण्डीपाठम्, वेदपाठञ्च कुर्वन्तु । अग्निस्थापनपूर्वकं पायसेन जुहुयात् । वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रै हविषा युतैश्चरुभिश्च हवनं कुर्यात् ।[२१] कुलपूजायै कर्ताजनोऽपि विभूतिधारणं कुर्यात् । विभूतिधारणे विनियोगश्च विद्यते यत्- अस्य विभूतिमन्त्रस्य सदाशिवऋषिः उष्णिक् छन्दः शिवो देवता, ध्रुवो बीजं शिवत्वप्राप्तये जपे विनियोगःइति ।[२२]

अनन्तरं मन्त्रमुच्चारयेत्-

१८.तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ।
शरद्वान् तत्सुतो यस्य ह्युर्वशीदर्शनात् किल ॥
शरत्स्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं चाभवच्छुभम् ।
कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी ॥ १०/५,६ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६४ ।

१९.सोपवीतं सुतं ह्येनं शौचाचारानशिक्षयत् ।
ततः स्वकुलदेवस्य पूजाविधिमुवाच ह ॥ १२/७ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६५ ।

२०.प्रतिवर्षं प्रकुर्वीत कुलदेवस्य पूजनम् ।
कुलदेवो महेशो नः पूजितः पितृपूर्वजैः ॥
कुलदेवे सुसन्तुष्टे चतुर्वर्गाः फलन्ति हि ।
तस्मादवश्यं कर्तव्यं कुलदेवार्चनं सुतैः ॥ १२/८,९ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६५ ।

२१.वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च यथावित्तं यथाश्रुतम् ।तत्पूर्वदिवसे क्षौरं कुर्वीत नियमे स्थितः ॥
वाससां क्षालनं कुर्यात् पात्राणाञ्च प्रशोधनम् ।नक्ताशी चैकभक्तो वा भवेत्तद्भूतवासरे ॥
निमन्त्रयेच्च विप्रान् स्वान् वेदविद्याविशारदान् । दश पञ्चाथवैकं वा शुद्धचित्तः प्रसन्नधीः ॥
पूजोपकरणं सर्वं विदध्यादामिषं विना । संहत्य कुलजाः सर्वे स्वकुलाग्रजवेश्मनि ॥
सर्वेषामथवा बुद्धिर्यत्रास्ति तत्र भूतले । पौर्णमास्यां प्रगे तत्राऽभिषेकाय शिवोपरि ॥
ब्राह्मणान् वृणुयुः स्वीयान् कुलधर्मप्रवर्तकान् ।तेऽपि कुर्युद्विजश्रेष्ठा रुद्राध्यायेन रुद्रियम् ॥
शान्तिपाठादिकं चण्डीपाठं वेदञ्च पाठयेत् ।जुहुयात् पायसेनैव ह्यग्निस्थापनपूर्वकम् ॥
वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रैश्चरुभिर्हविषा युतैः ।
देवपूजाप्रकाराञ्च समासात् शृणु तत्त्वतः ॥पूर्ववत्, पृ. १६५-६६ ।

२२.विभूतिधारणं कार्यं पूजाऽऽदौ धीमता तदा ।अस्य विभूतिमन्त्रस्य सदाशिव ऋषि स्मृतः ॥
उष्णिक् छन्दो देवाता तु शिवो बीजं ध्रुवः स्मृतम् ।
शिवत्वप्राप्तये चोक्तो विनियोगो जपे सदा ॥ १२/१९,२० ॥ पूर्ववत्, पृ. १६६ ।

सदाशिव ! महेशान ! सर्वभूतिविधायक ! ।
विभूतिसिद्धिर्भवतु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वर ! ॥[२३]

अनन्तरं सद्योजातादिकैः पञ्चभिर्वैदिकमन्त्रैर्भष्मं मन्त्रयेत् । अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भष्मना सह तायं संयोजनीयम् । तं भष्मं साम्बं ध्यायन् मध्यमानामिकाऽङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमत आपादमष्तकं लिम्पेत् । भष्मत्रिपुण्ड्रेण रुद्राक्षमालया च विना पूजितो महेशः फलप्रदो न स्यात् ।[२४] अनन्तरमेव कोऽपि वंशजस्तन्त्रोक्तविधिना पूजां प्रारभेत । तदा तन्त्रोक्तं न्यासजालं कृत्वा शङ्करं ध्यायेत्, यथाशक्ति निजं शैवमन्त्रमपि जपेत् । स्वमन्त्रेण तन्त्रवेदिभिरुक्तैर्मन्त्रैश्चावाह्य शिवयन्त्रमध्ये उत्तमं पार्थिवं लिङ्गं स्थापनीयम् । वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रै विशेषतस्तत्कालसम्भवैः पुष्पैर्विल्वपत्रैश्च पूजयेत् । वंशजो भक्तितत्परः सन् पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैर्यथालब्धोपचारकैः गन्धपुष्पादिभिश्च पूजयेत् ।[२५] तत्र पूजायां कंसारापूपस्वाहालिशष्कुलीप्रभृतीनि नैवेद्यानि चार्पयेत् । पूजां समाप्य सर्पिषा पायसेन च सहस्रमष्टाधिकं शतं वा हुनेत् । ततः प्रदक्षिणां कृत्वा कुलदेवं विसृज्य कुलजा जना एकत्रीभूय अभिषेकं गृह्णीयु । घृतपक्वादिभिः पायसादिभिरन्नैश्च प्राक् ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ज्ञातयोऽपि स्वयं भुञ्जीरन् ।[२६] तत्र मांसस्य भोजनं वर्ज्यं भवति । अनेन विधिना ये कुलपतिं प्रसन्नं कुरुते तेषां कुलानि पशुभृत्यादिभिस्सह वर्धन्ते, इहलोके शुभान् भोगान् भुक्त्वा परलोकेऽपि उत्तमां गतिं प्राप्नुवन्ति । तैः कुलदेवप्रसादात् कैलासाख्यं परं धाम यद्वा योगीन्द्र-वाञ्छितं स्थानं प्राप्नुवन्ति । तस्मादेव बुद्धिमद्भिः कण्ठगतैः प्राणैरपि श्रीकुलदेवस्य पूजा न हातव्या इति ।[२७]

२३.पूर्ववत्, पृ. १६६ ।

२४.सद्योजातादिकैर्मन्त्रैर्मन्त्रयेद् भष्म पञ्चभिः । संयोज्य भष्मना तोयमग्निरित्यादिभिः पुनः ॥
विशिष्य साम्बं ध्यायन् तं लिम्पेदापादमस्तकम् । मध्यमानामिकाऽङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमतः ॥
विना भष्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ १२/२२-२४ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६७ ।

२५.तन्त्रोक्तं न्यासजालं वा कृत्वा ध्यायेत शङ्करम् । ततो निजं शैवमन्त्रं यथाशक्ति जपेद् बुधः ॥
स्वमन्त्रेणापि चावाह्य यदुक्तं तन्त्रवेदिभिः । यन्त्रे संस्थाप्य मध्ये वै पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ॥
वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रैः पूजयेद् भक्तिपूर्वकम् ।तत्कालसम्भवैः पुष्पैर्विल्वपत्रैर्विशेषतः ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैर्यथालब्धोपचारकैः ।
गन्धपुष्पादिभिश्चैव पूजयेद् भक्तितत्परः ॥ १२/२६-२९ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६७ ।

२६.कंसारापूपस्वाहालिशष्कुलिप्रभृतीनि च ।नैवेद्यान्यर्पयेत्तत्र पूजायाञ्च विशेषतः ॥
समाप्य पूजां तत्रैव हुनेदपि च सर्पिषा । पायसेन सहस्रं वा शतमष्टाधिकं तु वा ॥
विसृज्य कुलदेवं तं कृत्वा प्रदक्षिणा ततः । कुलानि तानि संहत्य गृह्णीयुरभिषेककम् ॥
पायशादिभिरन्नैश्च घृतपक्वादिभिस्तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भुञ्जीरन् ज्ञातयः स्वयम् ॥ १२/३०-३३ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६८ ।

२७.मांसस्य भोजनं वर्ज्यं तत्र सर्वात्मना सुतैः । अनेन विधिना ये तु प्रसन्नं कुर्वते पतिम् ॥
तेषां कुलानि वर्धन्ते पशुभृत्यादिभिः सह । इह भोगान् शुभान् भुक्त्वाऽमुत्र चानुत्तमां गतिम् ॥
कैलाशाख्यं परं धाम यद्वा योगीन्द्रवाञ्छितम् ।कुलदेवप्रसादाच्च प्राप्नुवन्ति कुलोद्भवाः ॥

६.१.१.३ नेपालदेशे मौद्‍गल्यवंशजाः

चन्द्रवशजो मुद्‍गलः काठिन्येन तपसा प्रभावेण ब्राह्मणत्वं प्राप्तमिति पुराणप्रसिद्धो वृत्तान्तः । इदमेव तथ्यं बीजत्वेनाङ्गीकृत्य रचितं महाकाव्यमिदं गरिमापूर्णम् । अत्र चन्द्रवंशीनृपाणां सुविस्तारेण वर्णनं प्राप्यते, तथापि मुद्‍गलवृत्तान्त एवास्य महत्त्वं ख्यापयति । स्वतपःप्रभावात् ब्राह्मणत्वं प्राप्य मुद्‍गलो मौद्‍गल्यवंशवर्धनार्थं गृहस्थाश्रमं प्राविशत् । काचित् सुशीलां ब्राह्मणकन्यां विवाह्य काञ्चीदेशे वसति स्म । तयोर्दिवोदासाख्यः पुत्रः, अहल्याख्या पुत्री चाभवत् । तत्रैव दिवोदासस्य पुत्रपौत्रादयो मौद्‍गल्यवंशजाः सञ्जाताः । ते चिरकालपर्यन्तं कुलधर्मनिरताः सन्तः काञ्चीदेश एव न्यवसत् । तत्र कालान्तरे तुर्कदेशीयैर्म्लेच्छैः समाक्रम्य वैदिकसनातनधर्मनिष्ठाः जनाः परिपीडिताः । अनया घटनया दुःखिता मौद्‍गल्यवंशजाः स्वकीयवैदिकसनातनधर्मरक्षार्थं हिमवत्खण्डस्य तले स्थितं पवित्रतमं नेपालदेशं प्रविष्टवन्तः । अत्र समागत्य पश्चिमनेपालस्य **कैरि** इत्याख्ये ग्रामे निवासस्थानमन्विष्य न्यवसन् । वासस्थानस्य नाम्ना तेषां वंशोपनाम कैराला जाता ।[२८] इदमेव नाम पश्चात् **कोइराला** इत्युपनाम्ना ख्यातो जातः । एवमेव **तिम्सिना**, **कुइँकेलः**, **वेल्काणी**प्रभृतयोऽपि स्थाननामभेदेन पृथग् वंशोपनाम्ना प्रसिद्धा जाताः ।

३. निष्कर्षः

यज्ञशर्मसूरि नैपालकसंस्कृतकविषु प्राचीनोऽस्ति । अयं भगवतश्चन्द्रमसः प्रवर्तितं गुणगणगरिष्ठं चन्द्रवंशमाधृत्य चन्द्रवंशमहाकाव्यं प्रणीतवान् । अत्र कविना चन्द्रवंशस्य विशिष्टगुणसम्पन्नाः सर्वे वंशजा वर्णनविषयीकृता, तथापि महर्षिमुद्‍गलेनोप्तं मौद्‍गल्यवंशबीजमेव प्रकाशनमस्य कवेर्मूलमुद्देश्यं विद्यते । महर्षिमुद्‍गलस्य वृत्तान्तः पुराणप्रसिद्धोऽस्ति । श्रीमद्‍भागवतमहाभारतप्रभृतिषु ग्रन्थेषु चन्द्रवंशवर्णनक्रमे मुद्‍गलस्यापि वृत्तान्तः प्राप्यते । पौराणिकेतिहासे विश्वामित्रप्रभृतयो बहवः क्षत्रियास्तपसा ब्राह्मणवंशप्रवर्तका अभवन् । एवमेव महर्षिमुद्‍गलोऽपि तपसः प्रभावात् मौद्‍गल्याख्यो ब्राह्मणवंशप्रवर्तको जातः । अस्य वैदिकशक्तिरपि असामान्यासीत् । येन शरीरान्वितश्चोलनरेशः वैकुण्ठः प्रापितः । अयं किञ्चित् हठभावान्वितोऽपि आसीत् । अतश्चोलनरेशयज्ञेऽयं शीघ्रमेव विष्णुप्रित्यर्थं स्वकीयां शिखामपि जुहोति । एतादृशः शौर्यशक्तिशीलो मुद्‍गलो मौद्‍गल्यवंशस्य प्रवर्तकोऽस्ति । अत एवास्य केचिद् वंशजा देशेऽस्मिन् तदीयवंशाणुगत-गुणांशसमाविष्टाः सन्तो राजनैतिकसामाजिकसाहित्यिकप्रभृतिषु क्षेत्रेष्वनुकरणीयं कार्यं कृत्वा स्वर्गीया अपि यशःशरीरशोभिताः सन्ति ।

तस्माच्छ्रीकुलदेवस्य प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
बुद्धिमद्‍भिर्न हातव्या परा पूजा महेशितुः ॥ १२/३४-३७ ॥ पूर्ववत्, पृ. १६८ ।

२८ आगत्य तत्रापि च कैरिनाम्नि ग्रामे पशव्ये सुजने सुपेये ।
रम्ये निवासं कृतवन्त एते तस्थुर्गृहस्थाश्रमधर्मयुक्ताः ॥
तद्‍ग्रामवासादुपनामयेयाः कैराल इत्येव हि ते प्रसिद्धाः ।
तत्रत्यवश्याश्च तदेव नामवन्तो बभूवुश्च वयं ह्यभूम ॥ १३/१६,१७ ॥ पूर्ववत्, पृ. १७३ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

कोइराला, श्रीप्रसादः, (२०७६), महर्षि मुद्‌गल एवम् कोइराला वंशको सङ्क्षिप्त पृष्ठभूमि, *मुद्‌गल सन्देश* (वर्ष १२, अङ्क ६) कोइराला सेवा समाज नेपालः ।

कोइराला, लक्ष्मीकुमारः (२७६), चन्द्रसम्भवमहाकाव्यको सङ्क्षिप्त परिचय, मुद्‌गल सन्देश, (वर्ष १२, अङ्क ६) कोइराला सेवा समाज नेपालः ।

ढकालः, वेणीमाधवः (२०५५),*हरिकेलिमहाकाव्यम्* (भूमिका), दाङ : नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

तिमिल्सिना, महानन्दः (२०६९), नैपालकसंस्कृतमहाकाव्यलेखनपरम्परा, *प्रज्ञाज्योतिः,* (वर्ष : १, अङ्क : १) ने.प्रा.संघः।

पोखरेल, नुरापतिः (२०६७), नेपालमा संस्कृत महाकाव्य परम्परा, *प्रभा* (वर्ष : २० अङ्क : १०) पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानः।

भट्टराई, माधवः २०४३), *नैपालककविविरचितानां संस्कृतमहाकाव्यानां समालोचनात्मकमध्ययनम्,* (अप्रकाशितः शोधप्रबन्धः) त्रिभुवनविश्वविद्यालयः ।

वेदव्यासः, २०५४),*श्रीमद्‌भागवतमहापुराणम्,* गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शर्मा, रामहरिः (२०६१), नेपालदेशीयसंस्कृतमहाकाव्येषु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य स्थानम्, *ऋतम्भरा,* (वर्ष : ७, अङ्क : १०) ने.सं.वि.अनुसन्धानकेन्द्रम् ।

सूरिः, यज्ञशर्मा (२०५८), *चन्द्रसम्भवमहाकाव्यम्,* काठमाडौँ : ने. रा. प्र. प्र. ।

ज्ञवाली, रीता (२०७१),*चन्द्रवंशमहाकाव्यस्य साहित्यिकमनुशीलनम्* (अप्रकाशित शोधप्रबन्धः) ने. सं.वि., अनुसन्धानकेन्द्रम् ।

सोपसर्गक्रियापदरचनाविमर्शः

टीकारामदहालः*

सारः

उपसर्गाश्च वैदिककालादेव पदविभागेषु परिगणिताः सन्ति । प्र-परा-अप-समित्यादय उपसर्गाः क्रियावाचिभ्यः धातुभ्यः (क्रियापदेभ्यः) पूर्वं संयोजिताः भवन्ति । धातोः क्रियापदस्य रचनानन्तरं विशेषार्थाभिव्यञ्जनाय धातोः पूर्वमुपसर्गाः संयुज्यन्ते । पूर्वं धातुः साधनेन तिङ्प्रत्ययेन युज्यते पश्चात्तदर्थद्योतकेनोपसर्गेण युज्यते इति सिद्धान्तः वर्तते । उपसर्गाः न हि स्वतन्त्रमर्थमावहन्ति, एते तु धातोरर्थमेव द्योतयन्ति, परिवर्तयन्ति, परिवर्धयन्ति च । धातवः उपसर्गाश्चानेकार्थाःस्मृताः सन्ति । एतयोरर्थस्यानिश्चितत्वादेवैते ऽनेकार्था उक्ताः स्युः । सर्वेषां शब्दानां, सर्वेषां क्रियापदानां मूलरूपः धातुरेव विद्यते । धारयति पोषयति इति धातुरिति व्युत्पत्या सर्वेषां पदानामाधारभूतः पोषकः, तत्त्वरूपः शब्दराशिः धातुरिति शब्दस्यार्थः भवति । धातुः शब्दस्यार्थो धारयिता पोषयिता वा भवति । एतेन धातुः नहि केवलक्रियापदस्यापि तु सर्वेषां पदानाञ्चाधारभूतः परिपोषको वर्तते । धातवः दशसु गणेषु विभज्य पठिताः सन्ति । कर्मग्रहणदृशा सकर्मकाकर्मकद्विकर्मकाश्च धातवः भवन्ति । व्युत्पादनदृशा धातवः, औपदेशिका आतिदेशिकाश्च भवन्ति । औपदेशिकाः धातवः दशगणेषु सम्बद्धाः धातुपाठे पठिताः सन्ति । सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं वर्तते । नियमेन यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह धात्वर्थस्यान्वयो भवति, स धातुः सकर्मको भवति । धात्वर्थयोः फलव्यापारयोः भिन्नाश्रये भिन्ननिष्ठतायां वा धातुः सकर्मकः भवति । अकर्मकत्वञ्च फलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं वर्तते । धात्वर्थफलव्यापारयोः एकनिष्ठतायामेकाश्रये वा धातुरकर्मको भवति अर्थात् फलव्यापारौ यत्र एकैव स्थाने तिष्ठतश्चेत् स अकर्मकः धातुरिति कथ्यते । विशिष्टार्थाभिव्यक्तये धातुना सह उपसर्गस्य योगः क्रियते । उससर्गसहिता क्रिया सोपसर्गा कथ्यन्ते । एतेनानेकेषां धातूनां रूपावली ज्ञाने लाघवो भवति । भावाभिव्यक्तये सारल्यतामावहति । भाषा च परिष्कृता भवति । अतोऽत्र सोपसर्गक्रियापदरचनाविधिः तदर्थश्च सोदाहरणं विश्लिष्यते ।

शब्दकुञ्जिका - उपसर्गः, सोपसर्गः , पदविभागः, सकर्मकः, तिङ्प्रत्ययाः, सुप्प्रत्ययाः ।

१. विषयपरिचयः

धातुभ्यः तिङ्प्रत्ययस्य संयोजनेन क्रियापदस्य रचना भवति । क्रियापदानि क्रियात्मकर्थं प्रकटयन्ति । वाक्ये कर्तृ-कर्म-करण-सम्प्रदानमपादानादयः कारकाः क्रियया सह समन्वयं स्थापयित्वार्थं प्रकटयन्ति । पदविभागेषु क्रियापदविभागः प्राचीनतरः प्रसिद्धश्च वर्तते । ततः इदानीं यावत् विविधासु भाषासु च क्रियापदनाम्नैव प्रसिद्धः व्यवहृतश्च दृश्यते । पाणिनेः सुप्तिङन्तं पदम् (पा.सू १।४।१४) सूत्रं सुबन्तपदनाम्ना नाम-सर्वनाम-विशेषणाव्ययपदानि बोधयति तथा तिङन्तपदनाम्ना क्रियापदानि

* उपप्राध्यापकः ने.सं.वि. पिण्डेश्वरविद्यापीठम् धरानः ।

बोधयति । वाक्येषु क्रियापदानामुपस्थितेरनिवार्यता भवति । प्राचीनतः इदानीं यावत् भाषायां क्रियापदस्य स्थानं महत्वपूर्णं विद्यते । धातोः तिङ्प्रत्ययस्य च संयोजनेन क्रियापदस्य रचना भवति ।

उपसर्गाश्च प्राचीनत एव पदविभागेषु गणिताः सन्ति । प्र-परा-अप-समित्यादय उपसर्गाः क्रियावाचिभ्यः धातुभ्यः निर्मितस्य क्रियापदस्य पूर्वं संयोजिताः भवति । क्रियापदस्य रचनानन्तरं विशेषार्थाभिव्यञ्जनाय धातोः पूर्वमुसर्गाः संयुज्यन्ते । उपसर्गाः न हि स्वतन्त्रमर्थमावहन्ति, एते तु धातोरर्थमेव द्योतयन्ति, परिवर्तयन्ति, परिवर्धयन्ति च । धातवः उपसर्गाश्चानेकार्थाःस्मृताः सन्ति । एतयोरर्थसनिश्चितत्वादेवैतेऽनेकार्था उक्ताः स्युः । सोपसर्गात्मकानि क्रियापदानि भाषासु भाषिकं सौष्ठवमापयन्ति । उपसर्गाः जनान् स्वल्पप्रयासेनैव विविधार्थप्रकटने क्षमाणां क्रियापदानां रचनाय प्रयोगाय च भाषिकाभिव्यक्तये च सहाय्यं विदधन्ति ।

२. समस्याकथनम्

अस्मिन्नालेखे उपसर्गैः क्रियापदस्य संरचने दृष्टा समस्या एवालेखस्यापि मुख्या समस्या विद्यते । अथालेखस्य प्रमुखाः समस्याः प्रस्तूयन्ते -

क. धातूनामुपसर्गयोः परिचयः कः ?प्रकाराश्च के सन्ति ?

ख. सोपसर्गक्रिपदरचनारीतिः कीदृशी ?

३. उद्देश्यम्

एतस्मिन्नालेखे धातो उपसर्गाणाञ्च परिचयनिदर्शनपुरस्सरं तयोः संयोजनं कृत्वा क्रियापदरचनाकौशल-मभिवर्धनमेवास्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति । अत्र सामान्यतः प्रमुखैः धातुभिस्तथा प्रमुखैरुपसर्गैः निर्मितानि क्रियापदानि तथा तेषामर्थनिदर्शनं विधीयते । अध्ययनमेतत् निम्नाङ्कितयोः उद्देश्ययोः केन्द्रितमस्ति -

क. धातूनामुपसर्गाणाञ्च परिचयोपस्थापनपूर्वकं प्रकारनिदर्शने ।

ख. धातूपसर्गयोः संयोजनेनार्थनिर्दशनपूर्वकं क्रियापदरचनारीति प्रस्तोतने ।

४. अध्ययनविधिः सीमा च

एतस्मिन्नध्ययने पुस्तकालयीयानां सामग्रीणामुपयोगो विहितो विद्यते । धातूपसर्गसम्बद्धानि पुस्तकानि, विचाराः, लेखाश्चात्र सङ्कलनं विधाय प्राप्तानां सामग्रीणां व्याख्याविश्लेषणेऽत्र वर्णनात्मकस्य व्याख्यात्मकस्य च विधेः प्रयोगो विहितोऽस्ति । संक्षेपेण सोदाहरणं सोपसर्गक्रियापदानामर्थनिदर्शनपूर्वकं क्रियापदरचनाविधेः निरूपणमेवास्य सीमा विद्यते ।

५. धातोः परिचयः

धारणपोषणार्थकात् डुधाञ् (धा) धातो औणादिके तुन्-प्रत्यये सति धातुरिति पदं निष्पद्यते । सर्वेषां शब्दानां, सर्वेषां क्रियापदानां मूलरूपः धातुरेव विद्यते । धारयति पोषयति इति धातुः इति व्युत्पत्या सर्वेषां पदानामाधारभूतः पोषकः, तत्त्वरूपः शब्दराशिः धातुरिति शब्दस्यार्थः भवति । धातुः शब्दस्यार्थो धारयिता पोषयिता वा भवति । एतेन धातुः नहि केवलक्रियापदस्यापि तु सर्वेषां पदानाञ्चाधारभूतः परिपोषको विद्यते । भू पठ् गम् चर् इत्यादयः भू प्रभृतयो वासदृशाः क्रियावाचका

धातवः सन्ति [३०]। सर्वं च नाम धातुजमाह नामानि आख्यातानि च इति प्रसिद्धनिरुक्तवचनात् सकलशब्दमूलं धातुरेव विद्यत इति स्पष्टं भवति ।

५.१. धातोर्भेदाः

गणपाठानुसारेण धातवः दशसु गणेषु विभज्य पठिताः सन्ति । रूपायनगता भिन्नता एव गणविभागस्य कारणं दृश्यते । कर्मग्रहणदृशा सकर्मकाकर्मकद्विकर्मकाश्च धातवः भवन्ति । व्युत्पादनदृशा धातवः, औपदेशिका आतिदेशिकाश्च भवन्ति । औपदेशिकाः धातवः दशगणेषु सम्बद्धाः धातुपाठे पठिताः सन्ति । औपदेशिकानां धातूनां "भूवादयो धातवः" (पा.सू. १।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा भवति । सनादिभिः प्रत्ययैः व्युत्पन्नाः धातव आतिदेशिकाः व्युत्पन्नाः कथ्यन्ते । "सनाद्यन्ता धातवः" (पा.सू. ३।१।३२) सूत्रेण सनाद्यन्ताः समुदायाः आतिदेशिकाः धातवः धातुत्वमाप्नुवन्ति । धातोः प्रकाराणां निदर्शनप्रसङ्गे विविधरूपेणाध्ययनं कर्तुं शक्यते । धातुमनेकेष्वाधारेषु विविधप्रकारेण च विभक्तुं शक्यते । अत्र धातोः गणानुरूपम्, व्युत्पादनानुरूपम्, कर्मग्रहणानुरूपञ्च दृष्टानां प्रकारणामध्ययनं विधीयते ।

५.२. धातोः गणपाठः

गणो नाम समूहः, धातुपाठे धातवः रूपायनस्य भिन्नतामाश्रित्य समूहं समूहमाश्रित्य पठिताः सन्ति । गणपाठे धातवो भ्वादि-अदादि-जुहोत्यादि-दिवादि-क्र्यादि-तनादि-स्वादि-तुदादि-रुधादि-चुरादि गणनाम्ना दशसु गणेषु विभज्य पठिताः दृश्यन्ते । धातूनां पाठस्य क्रमे एव गणविभागमप्याचार्येण पाणिनिना विहितमिति ज्ञायते एतेन । पाणिनिना धातवः तेषां प्रसिद्धार्थाश्च तत्र निर्दिष्टाः आसन् । केचन विद्वांसस्तु पाणिनिना प्रथमः भू , एध् , हु, अद् , तुद्, तनु इत्यादिक्रमेण धातुपाठः निर्मितः, पश्चादन्ये वृत्तिकाराः तत्र सत्तायामित्याद्यर्थान् संयोजयामासुः इत्यपि कथयन्ति । पाणिनेः मूलधातुपाठस्येदानी-मनुपलब्धत्वाद् एतदपि सम्भवेत् । गणपाठानुसारेण धातवः दशगणेषु विभक्ताः विद्यन्ते । अयमत्र गणसङ्ग्रहः -

"भ्वाद्यदादिः जुहोत्यादिः दिवादिः स्वादिरेव च
तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः ॥" (नौटियाल, ई.सं.१९८८ : पृ.२१७)

भ्वादिगणे भू धातोरारभ्य सहस्रसंख्यकाः धातवः पठिताः सन्ति। अत्र शप् (अ) विकरणप्रत्ययो भवति । अद् धातोराभ्यप्रारब्धे अदादिगणे शपो लुक् भवति । हु धातोराब्धे जुहोत्यादिगणे शपः श्लोआदेशेन धातोः द्वित्वं भवति । दिव् धातोरारब्धे दिवादिगणे श्यन् , स्वादिगणे श्नुः, तुदादिगणे शः,रुधादिगणे श्नम्, तनादिगणे उः, चुरादिगणे (णिच्) शप् विकरणप्रत्ययाः भवन्ति ।

५.३. कर्मग्रहणदृशा धातूनां प्रकाराः

केचनाः धातवः कर्मपदं गृह्णन्ति, केचनाः च न गृह्णन्ति । कर्मग्रहणदृशा एतेन कर्मग्रहणाधारेण वा धातवः सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विधा विभज्यन्ते । धात्वर्थौ फलव्यापारौ स्तः । तत्र फलाश्रयं कर्म तथा व्यापाराश्रयश्च कर्ता भवति।

३०भूवादयो धातवः (पा.सू.१।३।१।)।

५.३.१. सकर्मका धातवः

कर्मसहिता धातवः सकर्मकाः सन्ति । सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं वर्तते । नियमेन यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह धात्वर्थस्यान्वयो भवति, स धातुः सकर्मको भवति। धात्वर्थयोः फलव्यापारयोः भिन्नाश्रये भिन्ननिष्ठतायां वा धातुः सकर्मकः भवति । (भट्टः, १९८७ : पृ.१०४) । यथा गम्-पठ्-पच्-दृश्-पा-प्रच्छादयः । उदाहरणं यथा बालकः पाठं पठति । अत्र फलव्यापारयोः भिन्नत्वेन पठ्धातुः सकर्मक इति । अत्र पाठशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह पठ्धात्वर्थस्यान्वयो जायते । तस्मात् कारणात् पठ्धातुः सकर्मक इति ज्ञायते ।

दुह्, याच्, पच् इत्यादयस्तथा सकर्मकाः णिजन्ताः धातवश्च द्विकर्मकाः भवन्ति । एते द्वे कर्मपदे गृह्णीतः । तस्मात् द्विकर्मका उच्यन्ते । एते च सकर्मकभेदा एव । गोपालः गां दोग्धि पयः । गुरुः छात्रान् कथां श्रावयति ।

५.३.२. अकर्मकाः धातवः

येषां धातूनां कर्म न सम्भवति ते ऽकर्मकाः धातवः सन्ति । फलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं वर्तते । धात्वर्थफलव्यापारयोः एकनिष्ठतायाम् एकाश्रये वा धातुरकर्मको भवति (भट्टः, १९८७ : पृ.१०४) । अर्थात् फलव्यापारौ यत्र एकैव स्थाने तिष्ठतश्चेत् सोऽकर्मकः धातुरिति कथ्यते । यथा- भू-एध्-हस्-रुद्-नृतादयः । उदाहरणं यथा- रामः हसति । अत्र धात्वर्थयोः फलव्यापारयोरभिन्नत्वेन हस्धातुरकर्मक इति ज्ञायते ।

यथा- बालकः नृत्यति । नृत्यतीत्यत्र फलव्यापारसमानाधिकरणवाचकत्वेन नृत् धातुरकर्मक इति ज्ञायते ॥ अकर्मकधातूनां परिगणनप्रसङ्गे श्लोकोऽयं प्रसिद्धो वर्तते-

"लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
नर्तन-निद्रा-रोदन-वासाः स्पर्धा-कम्पन-मोदन-हासाः ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थाः धातव एते कर्मणि नोक्ताः।" इति (नौटियालः,१९८८ : पृ.२१७)

लज्जा, सत्ता, जागृतिः, वृद्धिः, क्षयाद्यर्थाभिधायकाः धातवोऽकर्मकाः भवन्ति ।वधूः जिह्रेति । (लज्जते), बालकः तिष्ठति ।(वसति), बालकाः शेरते । विद्युत् द्योतते, इत्यादयः ।

क्वचिदर्थान्तराच्च सकर्मकाः धातवोऽकर्मकाः तथाकर्मकाश्च सकर्मकाः भवितुं शक्नुवन्ति । यथा भृत्यः भारं वहति इत्यत्र वह् धातुः सकर्मकः वर्तते परन्तु नदी वहति इत्यत्र स्यन्दनार्थः वह्धातुरर्थान्तरादकर्मकः भवति । तथैव मेघो वर्षति । वीरः शरान् वर्षति । तथा चोक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् -

धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ इति (सिद्धान्तकौमुदी, चतुर्थोभागः, पृ.८०)

६. उपसर्गपरिचयः

उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयुज्यन्ते । ते धात्यर्थं विशिनष्टि, परिवर्तयन्ति, परिवर्धयन्ति च । धातोः प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः सन्ति, एते उपसर्गाः निगद्यन्ते । उपसर्गाः क्रियायोगे (पा.सू.१।४।४९) सूत्रेण एते यदा क्रियायोगं प्राप्नुवन्ति, धातुभिः संगोगमाप्नुवन्ति तदा एते उपसर्गसंज्ञां लभन्ते । लोके एते

उपसर्गनाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति । उपसर्गयोगेन एकैव धातु-अनेकमर्थं बोधयति । सोपसर्गक्रियापदप्रयोगेण भाषा सरला सौष्ठवयुता परिष्कृता च भवति ।

एते उपसर्गाः स्वतन्त्रं विशिष्टं वार्थं न बोधयन्ति । एते तु धातोरर्थमेव प्रकाशयन्ति । धातवोऽनेकार्थाः भवन्ति । अत उपसर्गयोगेन तेऽनेकानर्थान्नभिव्यञ्जयन्ति । उपसर्गास्तु धात्वर्थस्य द्योतकाएव सन्ति । तस्मादेव सकर्मकेभ्यः उपसर्गयोगे ऽकर्मकता च सिध्यति । धातूनामनेर्थत्वादेवाकर्मकात् भू धातोरनुभवार्थमादाय सकर्मकं मत्वा कर्मणि लकारः उत्पद्यते । उपसर्गेण धात्वर्थस्य नाशनं परिवर्तनं परिवर्धनं वा सम्भवति । तथा चोक्तम्

'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥'

उपसर्गेण धातोः अर्थः बलपूर्वकमन्यत्र अर्थे नीयते । उपसर्गसहयोगेन धातुः स्वमर्थं विहायान्यमर्थं प्रकटयति । तत्र हरणार्थकात् हृ (हृञ् हरणे) धातोः पूर्वं प्र उपसर्गयोगे प्रहरति इत्यादि प्रहरणमर्थः भवति । आ उपसर्गेण योगे भोजनार्थकः आहरति इति भवति । सम् उपसर्गेण योगे संहारार्थः (नाशः)संरहति भवति । वि उपसर्गयोगे भ्रमणार्थः विहरति भवति । परि उपसर्गयोगे निवारणार्थः परिहरति भवति । भिन्नै उपसर्गैः युक्त हृ धातुः भिन्नमर्थं बोधयति तदेतत् स्फुटं भवति । अत्र उपसर्गाः धात्वर्थस्य परिवर्तने सहायकाः दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु ते सर्वे हृ धातोरेवार्थाः सन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रादय उपसर्गास्तु धात्वर्थस्य द्योतकाः एव तस्मात् कारणत् प्रहरति इत्यत्र प्र उपसर्गः हृधातोः प्रहारार्थं द्योतयति ।

उपसर्गाः कदाचित् धात्वर्थस्थस्य बाधकाः कदाचित् धात्वर्थस्यैवानुवर्तकाः कदाचित् धात्वर्थविनाशकाः भवन्ति । एतेनोपसर्गस्य त्रिविधा गतिः परिलक्ष्यते । स्वल्पेनैव श्रमेणानेकानां क्रियापदानां ज्ञानाय सोपसर्गक्रियापदरचनज्ञानमावश्यकं भवति । उपसर्गस्य सहयोगेन एकेनैव धातुनानेके ऽर्था अभिव्यक्ताः भवन्ति ।

७. सोपसर्गक्रियापदानां रचना

उपसर्गेण सहिताः धातवः सोपसर्गाः धातवः कथ्यन्ते । तैः धातुभिः निर्मितान्युपससर्गसहितानि क्रियापदानि च सोपसर्गात्मकानि क्रियापदानि चोच्यन्ते । उपसर्गाः धातोः प्राक्प्रयुज्यन्ते । अत्र कतिपयानां प्रसिद्धानां सोपसर्गक्रियादानामर्थनिर्देशनपुरस्सरमुदाहरणं प्रस्तूयते ।

धातुः धात्वर्थः उपसर्गाः उदाहरणम्

अर्थ (गतौ याचने च)

प्र+अर्थ (स्तुतिं करोति) भक्तः ईश्वरं प्रार्थयति । शिष्यः गुरुं प्रार्थयति । भृत्यः स्वामिनं प्रार्थयति ।

अभि+अर्थ (प्रार्थनम्) दरिद्रः धनिकमभ्यर्थयते । सः मामभ्यर्थयते । (याचते)

असू (क्षेपणे)

अभि+अस् - (अभ्यसनम्) छात्रः पाठमभ्यस्यति । सा भाषणयाभ्यस्यति ।

निर्+ अस्- (निवारणम्) सूर्यः तमो निरस्यति । सः धूर्तं निरस्यति ।

आप्लृ (व्यप्तौ)

प्र+ आप्- (लभते) छात्रः पारितोषिकं प्राप्नोति । सः कर्मफलं प्राप्नोति ।

वि+आप् -(विस्तरणम्) धूमः आकाशं व्याप्नोति । सज्जनस्य यशः आसंसारं व्याप्नोति ।

सम्+ आप् -(समापनम्) सः कार्यं समाप्नोति । यज्ञं समाप्नुवन्ति याज्ञिकाः ।

आस (उपवेसने)

अधि+आस् - (वसति) राजा सिंहासनमध्यास्ते । हरिः वैकुण्ठमध्यास्ते ।

उप+आस् - (सेवते) भक्ताः हरिमुपासते । वयम् शिवमुपास्महे ।

इण् (गतौ)

अव+इ - (ज्ञानम्) माम् इत्थमेवावेहि ।

प्रति+इ -(विश्वसनम्) सा मयि न प्रत्येति ।

उत्+इ- (उदयनम्) उदेति सविता ताम्रः ताम्रमेवास्तमेति च । (नीति) दूरमुदैति दैवं । सूर्यः पूर्वमुदेति ।

उप+इ -(प्रापणम्) उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः । (नीतिशतके)

अभि+इ - (सम्मुखी भवनम्) शिष्यः गुरुमभ्येति ।

अनु+ इ (अनुकरणम्) सीता शब्दार्थमिव राममन्वेति ।

अभि+उप+इ - (समीपगमनम्) छात्रः विद्यालयमभ्युपैति ।

ईक्ष (इक्षणे)

अप+ईक्ष् - (अपेक्षणम्) सः सहयोगमपेक्षते ।

उप+ ईक्ष् - (अवहेलनम्) दुर्जनः सज्जनमुपेक्षते । अलसः कतर्व्यमुपेक्ष्यते ।

परि+ईक्ष् - (परीक्षणम्) स्वर्णम् अग्नौ परीक्ष्यते । सः बालकं युक्त्या परीक्षति ।

प्रति+इक्ष् - सः मां प्रतिक्षते । सा प्रियस्यागमनं प्रतीक्षते ।

निर्+ईक्ष् - (पर्यावलोकनम्) निरीक्षकः कार्यालयं निरीक्षते ।

डुकृञ् (कृ) (करणे)

प्र+कृ - (वर्णनम्) सः गाथा प्रकुरुते ।

प्र+ कृ - (बलात्कारः करणम्) दुष्टः परदारान् प्रकुरुते ।

अनु+ कृ - (अनुकरणम्) जनाः नीतिमनुकुर्वन्ति ।

उप+ कृ - सः दीनान् उपकरोति ।

वि+ कृ - (विकृति) चित्तं विकरोति कामः । दुग्धं विकरोति अम्लः ।

परि+कृ - (शोधनम्) सः लेखनं परिष्करोति ।

आ+वि+कृ - (अन्वेषणम्) वैज्ञानिकाः रोगस्य औषधमाविष्कुर्वन्ति ।

निर्+आ+कृ - (निवारणम्) सूर्यः तमः निराकरोति । बलिष्ठः दुष्टान् निराकरोति ।

अलम्, नमस् तिरस् पुरस् एते अव्ययाः सन्ति परन्तु एते अव्ययाः कृ धातोः योगे उपसर्गतां भजन्ते । तद्यथा -

अलम्+कृ- (शोभाकरणम्) छात्राः विद्यालयमलङ्कुर्वन्ति । अलङ्काराः काव्यमलङ्कुर्वन्ति ।

नमस्+कृ - (अभिवादनम्) बालकः मातरं नमस्करोति । छात्राः गुरुं नमस्कुर्वन्ति ।

तिरस्+कृ - (अवहेलनम्) सः दुर्जनान् तिरस्करोति ।

पुरस् + कृ - (प्रोत्साहनम्) प्रधानाध्यापकः उत्कृष्टान् छात्रान् पुरस्करोति ।

क्रमु (पादविक्षेपे)

अप+क्रम्- (दूरीकरणम्) राक्षसः नगरादपक्रामति ।

सम्+क्रम्- (विस्तरणम्) सङ्कक्रामति रोगः ग्रामे ।

अनु+क्रम् - विद्वान् नीतिमनुक्रामति ।

वि+क्रम् - साधु विक्रमते वाजी । चलति इत्यर्थः ।

आ+क्रम् - आक्रमते सूर्यः । उदेति इत्यर्थः ।

निस्+क्रम् - (बहर्गमनम्) वाद्यन्ते वादनानि ततः निष्क्रामन्ति सर्वे नाट्ये ।

परि+क्रम् - (आवर्तनम्) पुत्रः मातापितरौ परिक्रामति । भक्तः मन्दिरं परिक्रामति ।

क्षिप (प्रेरणे)

आ+क्षिप् (आरोपणम्) किमिदमाक्षिपसि माम् दुर्जन !

उत्+ क्षिप् (उत्प्रेरणम्) काष्ठकारः काष्ठमुत्क्षिपति । पुष्पमाकाशमुत्क्षिपति ।

सम्+ क्षिप् संक्षेपणम्) सः पाठान् संक्षिपति ।

गम्लृ (गतौ)

आ+गम् सः गृहमागच्छति । ते सद्यः आगमिष्यन्ति ।

निर्+गम् बालकः गृहात् निर्गच्छति ।

सम्+ गम् शकुन्तला सखिभिः सङ्गच्छते । अनेन भाष्यवचनं सङ्गच्छते ।

उद्+ गम् पक्षिणः उदगच्छन् । विमानः आकाशे उद्गच्छति ।

प्रति+आ+गम् वधूः गृहं प्रत्यागच्छति ।

अधि+ गम् सः धनमधिगच्छति । सा समचितं वरमधिगच्छति ।

चर् (गतिभक्षणयोः)

प्र+चर् लोके रामायण कथा प्रचरिष्यति । सत्कर्मशीलस्य सुयशः प्रचरति ।

आ+चर् प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् । सः मित्रवत् आचरति शत्रून् ।

अनु+चर् अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा । भवान् सन्मार्गमनुचरतु ।

वि+चर् भिक्षुः विहारे विचरति ।

सम्+चर् जनाः अनेन मार्गेण सञ्चरन्ते । अत्र छात्राः सञ्चरन्ते ।

चिञ् (चयने)

आ+चि सः विस्तरणेन शय्यामाचिनोति ।

निस्+चि वयम् सत्यं विनिश्चिनुमः ।

अव+चि सा उद्यानात् कुसुमानि अवचिनोति ।

वि+निस्+चि हर्षस्य वा शोकस्य विषयोऽयं नाहं विनिश्चिनोति ।

तॄ (प्लवनतरणयोः)

उत्+तॄ जले काष्ठमुत्तरति । सः कौशिकीमुदतरत् ।

उत्+तृ छात्रः प्रश्नान्नुत्तरति ।

वि+ तृ गुरुः ज्ञानं वितरति । दयालुः दीनेभ्यः धनम् वितरति ।

दिश (दाने)

आ+दिश् गुरुः शिष्येभ्यो आदिशति । सचिवः कर्मकरान् आदिशति ।

सम्+दिश् सः सत्यं सन्दिशति गुरुन् ।

निर्+ दिश् सा मार्गं निर्दिशति । माणवकः गृहं निर्दिशति ।

उप+ दिश् गुरुः जनान् उपदिशति । माणवकः धर्ममुपदिशति ।

दा दाने

प्र+दा सः रूप्यकाणि माम् प्रददाति ।

आ+दा सः पुरस्कारमाददाति । नादत्ते प्रियमण्डनापि भवता... (शाकुन्तले) ।

वि+आ+दा व्याघ्रः मुखं व्याददाति ।

डुधाञ् (धा) धारणपोषणयोः)

सम्+धा (सन्धिकरणम्) बलिष्ठः शत्रुः सन्दध्यात् ।

अधि+धा द्वारं पिधेहि व्याघ्रः समागतः ।

अव+धा समीरः पठने नावधत्ते । (ध्यानं नददाति)

वि+धा अदेङ् गुणः सूत्रेण अ ए ओ वर्णानां गुणसंज्ञा विधीयते ।

नि+धा सत्यस्य रूपं निहितम् गुहायाम् ।

परि+धा सा नवीनमङ्गुलीयकम् परिदधाति । सा नवीनानि वस्त्राणि परिदधाति ।

नी (नये)

प्र+नी जेम्सवाटः महोदयः रेलयानं प्रणिनाय ।

अप+नी सः मित्रस्य खेदमनयति । सूर्यः अन्धकारमपनयति ।

अनु+नी सः गुरुम् पाठनाय अनुनयति । सः मित्रम् सहयोगायानुनयति ।

अभि+नी सः नाटके सुन्दरमभिनयति सरोजः । कलाकारः भावानुकूलमभिनयति ।

उप+नी आचार्यः बालकमुपनीय वेदमध्यापयति ।

वि+नी वणिजः करं विनयते ।

वि+नी देवदत्तः शतं विनयते । सः वस्त्रक्रयणाय सहस्रं रूप्यकाणि विनयते ।

उद्+नी सः दण्डमुन्नयते । सत्पुत्रः कुलमुन्नेष्यति ।

पत्लृ (पतने)

प्र+पत् पर्वतात् जलं प्रपतति । रुग्णः रामः धावन् मार्गे प्रपतिष्यति ।

प्र+नि+पत् कृतदीक्षः मन्दारः गुरुचरणयोः प्रणिपतति ।

आ+पत् हा ! कष्टमापतितम् !

नि+पत् खले कपोताः युगपत् निपतन्ति । युद्धे वाणाः निपतन्ति ।

भू (सत्तायाम्)

प्र+भू हिमालयात् गङ्गा प्रभवति । पर्वतात् नद्यः प्रभवन्ति ।

परा+भू	वीरः शत्रून् पराभवति ।
सम्+भू	धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।
अनु+भू	ते दुःखमनुभवन्ति ।
अभि+भू	माधवः युद्धे कदापि नाभिभविष्यति ।
मन्त्र् (गुप्तभाषणे)	
आ+मन्त्र्	बान्धवाः माम् भोजनाय आमन्त्रयन्ति । अहं गुरुमामन्त्रयामि ।
नि+मन्त्र्	ब्राह्मणान् निमन्त्रयतु यज्ञार्थम् ।
अभि+मन्त्र्	सः जलम् अभिमन्त्रयति । ते तण्डुलान् अभिमन्त्र्य क्षिपति ।
रमु (क्रीडायाम्)	यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
वि+रम्	दुष्टः पापात् न विरमते । भो ! विरम पापात् ।
आ+रम्	छात्राः उद्यो आरमन्ति । रमणी गृहेषु आरमन्ति ।
वस (निवासे)	
उप+वस्	सः गुरोः सकाशमुपवसति ।
उप+वस्	विष्णुप्रियाः एकादश्यामुपवसन्ति ।
आ+वस्	हरिः वैकुण्ठमावसति । ते ग्राममावसन्ति ।
नि+वस्	ते धनिकाः काष्ठमण्डपे निवसन्ति । त्वं कुत्र निवससि ?
अधि+वस्	शिवः कैलाशमधिवसति ।
वह (प्रापणे)	
प्र+वह्	तत्र कौशिकी नदी प्रवहति । कौशिक्याः प्रवाहवत् तस्य वाणी प्रवहति ।
उद्+वह्	रामः सीतामुदवहत् । कृष्णः रुक्मिणीमुदवहत् ।
आ+वह्	अभुक्तं धनम् सुखं नावहति । ते कार्यालयस्य कार्यभारमावहन्ति ।
निर्+वह्	स कार्यं निर्वहति ।
वृतु वर्तने	
प्र+वृत्	ते सत्कमर्णि प्रवर्तन्ते ।
परि+वृत्	चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
नि+वृत्	कृषकः वनात् निवर्तते ।
आ+वृत्	सः सद्यः पाठमावर्तते ।
स्था (गतिनिवृत्तौ)	
प्र+स्था (तिष्ठ)	मुनिः आश्रमं प्रतिष्ठति । सः वनं प्रतस्थे ।
उत्+स्था (तिष्ठ)	भो गोविन्द ! उत्तिष्ठ कार्यं कुरु ।
उप+स्था	उपतिष्ठति सचिवः राज्ञः समीपम् । कौशिकी गङ्गामुपतिष्ठते ।
हृञ् (हरणे)	
प्र+हृ	सः लगुडेन त्वाम् प्रहरति । इन्द्रः वज्रं प्रहरति ।
अप+हृ	चौरः धनमपहरति । कृष्णः जनानां कलुषितं मनोभावमपहरति ।

सम्+हृ	शिवः संसारं संहरति ।
आ+हृ	पाचकः आहरति पात्राणि । (आनयति) सः भोजनमाहरति । (खादति)
उत्+हृ	शिवः भक्तान्नुद्धरति । गुरुः विद्यां प्रदाय शिष्यान्नुद्धरति ।
उत्+आ+हृ	दीक्षितः कार्यमुदाहरति । गुरुः उदाहृत्य पाठयति पाठम् ।
वि+हृ	भिक्षुकाः नगरं विहरन्ति । राजा वनं विहरति ।

५. निष्कर्षः

पदवर्गः प्रथमतो नाम आख्यात रूपेण द्विधा विभक्त आसीत् । अत्र नामपदेन नाम सर्वनामाव्ययपदानि ज्ञायन्ते । आख्यातपदेन च क्रियापदं बोध्यते । पाणिनेः "सुप्तिङन्तम् पदम्" (पा. सू.१।४।१४) इति सूत्रेण तदेवावबुध्यते । सुप् प्रत्ययान्तानि नाम सर्वनामाव्ययपदानि तथा च तिङन्तपदेन तिङ्प्रत्ययान्तानि क्रियापदानि गृह्यन्ते । वेदे 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि' इत्युक्त्वा पतञ्जलिः नामाख्यातोपसर्गनिपाताः पठिताः । अतः पदविभागेषु प्रसिद्धः उपसर्गः प्राचीनतः प्रचलितः इदानीं यावत् तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः पदराशिः गम्यते । एते क्रियायोगे एव उपसर्गतां भजन्ते, क्रियायोगाभावे तु निपातपदतामावहन्ति । उपसर्गाणां स्वतन्त्रस्यार्थस्याभावो भवति, एते धातोरर्थं द्योतयन्ति । उपसर्गाः निपाताः धातवश्चानेकार्थाःस्मृताः सन्ति ।

धातवश्चोसर्गाश्च निपाता इति ते त्रयः ।अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः ...[३१]।

धारणपोषणाथर्केन धातुशब्देन भू पठ् इत्यादयः क्रियावाचिनः बोध्यन्ते । धातवः धातुपाठे पठिताः पाठक्रमेणैव भ्वादि, अदादि, जुहोत्यादिषु दशगणेषु विभक्ताः सन्ति । एते गणपठिताः मूलधातवः सन्ति । धातोः प्रातिपदिकात् वा विशेषार्थप्रकटनाय सनादिभिः प्रत्ययैः निष्पन्नो धातु व्युत्पन्नधातुर्निगद्यते । धातोः कर्तरि कर्मणि भावे च लकाराः विधीयन्ते । कर्तरि लकारे कर्तृवाच्यस्य क्रियापदानि, कर्मणि लकारे कर्मवाच्यस्य क्रियापदानि, भावे लकारे भाववाच्यस्य क्रियापदानि व्युत्पन्नानि भवन्ति । कर्तरि कर्मणि भावे च विहितानां लकाराणां स्थानेऽष्टादश तिङ्प्रत्ययाः भवन्ति । धातोः तिङ्प्रत्ययस्य च मेलनेन निष्पन्नत्वात् एतादृशानि पदानि तिङन्तपदानि चोच्यन्ते । आख्यातं क्रियापदं चैतेषामपरं प्रसिद्धं नाम वर्तते । धातवः उपसर्गयोगन विशिष्टमर्थं प्रकटयन्ति । सोपसर्गपदप्रयोगेण भाषा च परिष्कृता तथा सारल्येन विशिष्टभावाभिव्यक्तये च क्षमा भविष्यति । विशिष्टार्थप्रतिपादनायानेकैः धातुभिरनेके उपसर्गाः संयुक्ताः भवितुं शक्नुवन्ति । संस्कृतभाषायामनेकानि क्रियापदानि सोपसर्गात्मकानि विद्यन्ते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

कालिदासः, (सन् २०१०), *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*,नवकिशोरकरशास्त्री(संस्कृतव्याख्या), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम् ।

त्रिपाठी, डा.हरिश्चन्द्रमणिः (२०४६), *निपातार्थनिर्णयः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः प्रकाशनम्।

---

३१ *निपातार्थनिर्णयः पृ. ४४ ।*

दीक्षितः, भट्टोजी (सन् १९९६), *वैयाकरणसिद्धन्तकौमुदी* (व्या.गोपालदत्तपाण्डेयः), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् । (बालमनोरमासहिता) (प्रथमः,द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः भागाः) ।
,, (२०५८), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,*(व्या.बालकृष्ण पञ्चोली), (पञ्चमसं.) वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्,। (प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः भागाः)
,, (सन् १९९८), *प्रौढमनोरमा* (शब्दरत्नसहिता), वाराणसी : चौखम्बासुरभारती प्रकाशनम् ।
द्विवेदी, कपिलदेव (सन् १९९०), *संस्कृतनिबन्धशतकम्* (प.सं.), वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशनम्।
नौटियालः, चक्रधरः हंसः (सन् १९८८), *बृहद् अनुवाद चन्द्रिका,*दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदासः ।
पतञ्जलिः,(सन् १९८७),*महाभाष्यम्,*(आ.१-३), दिल्ली : चौखम्बासंस्कृत प्रतिष्ठानम् ।
पाणिनिः, (सन् १९९७), *अष्टाध्यायी* (तृ.सं.), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।
भट्टः, कौण्डः (२००४),*वैयाकरणभूषणसारः*(प्र.सं.),(व्या.बालकृष्ण पञ्चोली) वाराणसी : आदर्श ग्रन्थमालाप्रकाशनम्।
भर्तृहरिः, (सन् १९८८), *वाक्यपदीयम्*(तृ.का.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम् ।
भर्तृहरिः, (सन् १९९०), *नीतिशतकम्*वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम् ।
यास्कः, (सन् २००२), *निरुक्तम्,*दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम् ।
सुवेदी, कपिलदेव (सन्२०१५), *प्रौढरचनानुवादकौमुदी*(२२ सं.), वाराणसी :विश्वविद्यालय प्रकाशनम्।

उपमानप्रमाणविवेचनम्

तुलसीपौडेलः *

सारः

प्राच्यदर्शनेषु प्रमाणनिरूपणं सर्वैरपि यथामतं विधीयते । प्रमाणविवेचनपूर्वकमेव दर्शनशास्त्रस्यावबोधो भवति । एवंञ्च प्रमाणविभागोऽपि दर्शनदृष्ट्यनुसारेण विहितो दृश्यते । प्रमाणसंख्यायामपि नास्त्यैकत्वमिति । बौद्धाःतत्र प्रत्यक्षानुमानमेव स्वीकुर्वन्ति । वैशेषिकाऽपि प्रमाणद्वयमेव स्वीकुर्वन्ति । एवं क्रमेण प्रमाणसंख्यायामपि भेदोऽपलभ्यते । न्यायमते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति चत्वरि प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । तत्रोपमानप्रमाणं मीमांसावेदान्तादिष्वपि गृह्यते । उपमानप्रमाणनिरूपणञ्च न्यायदर्शनादन्यथा एव मीमांसादिषु विहितं वर्तते । तस्य उपमानस्य विषये अत्र संक्षिप्तमात्रेण अत्र मया प्रदर्शितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी - दर्शनशास्त्रम्, उपमानम्, अनुमानम्, संज्ञासंज्ञिज्ञानम्, गोसदृशः, साधर्म्यम्, वैधर्म्यम् ।

१. विषयपरिचयः

न्यायदर्शने स्वीकृतेषु प्रमाणेषु उपमानं तृतीयप्रमाणं वर्तते । सर्वैरपि नैयायिकैः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति प्रमाणचतुष्टयमङ्गीकृतं विद्यते । तत्र न्यायशास्त्रज्ञ अथ च न्यायसारप्रणेता भासर्वज्ञमुनिरेव प्रमाणचतुष्टयं नाङ्गीकरोति । अन्ये च सर्वेपि नैयायिकाः प्रमाणचुष्टयं स्वीकुर्वन्ति एव । संज्ञासज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमितिः । तस्य करणमुपमानमस्ति । । संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानञ्च सादृश्यमूलकं भवति यथा - गोगवयो इति । एवञ्च तत्र तर्कभाषाकारः कथयति यत् अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम् । (तर्कभाषा उपमाननिरूपणम्)

२.समस्याकथनम्

दर्शनशास्त्रे प्रामाणविषये सर्वैरपि क्लिष्टा गहना च चर्चा विहिता दृश्यते । यदोपलभ्यते तदतीव क्लीष्टभाषया शैल्या च प्रतिपादितं दृश्यते । तत्रापि उपमानप्रमाणविषये तावान् उल्लेखो नोपलभ्यते । तदर्थमुपमानस्य विवेचनमत्यन्तावाश्यकमभूदिति । अतः ग्रन्थग्रन्थान्तरेष्वनुस्यूतं उपमानप्रामाणविषयं सप्रमाणं विस्तारणे दृष्टा कठिनतैव शोधसमस्या वर्तते । समुपस्थितस्य काठिन्यस्य निराकरणमेवास्योद्देश्यम् वर्तते । तत्र जिज्ञासूनामुपमानसम्बद्धविषयस्य सारल्येन ज्ञानायातीव कष्टं भवतीति मन्ये । अधुना इयमेव मुख्या समस्या मया दृष्टा । ताः मुख्यत्वेनाधो निर्दिश्यन्ते –

क. किं नाम उपमानप्रमाणम् ?

ख. उपामानप्रमाणेन उमिमितिज्ञानं कथमुत्पद्यते ?

ग. न्यायमीमांसादिप्रतिपादितोपमानप्रमाणे भेदः कः ?

---

* *उपप्राध्यापकः ने.सं.वि.पिण्डेश्वरविद्यापीठम्,धरानः ।*

३.उद्देश्यम्

ग्रन्थग्रन्थान्तरेष्वनुस्यूतमुपमानप्रमाणस्य सप्रमाणं विस्तारणे समुपस्थितस्य काठिन्यस्य निराकरणमेवास्योद्देश्यम् वर्तते । तस्मादत्र यथाग्रन्थं सरलतया उपामानस्य वर्णनम् तथा तस्मिन् विषये सम्बद्धदर्शनग्रन्थेषूपस्थापितानां मतमतान्तराणां विवेचनमपि विधीयते । उपरि समस्याकथनकाले स्थापितानां समस्यानां समाधानमेवास्य मुख्योद्देश्यं वर्तते । तासां समास्यानां समाधानञ्चात्र क्रियते । न्यायवैशिषकदर्शनसम्बद्धस्य तथा च मीमांसादिदर्शने प्रतिपादितोपमानप्रमाणस्य सारल्येन प्रतिपादनमेवास्य शोधलेखस्य मुख्यमुद्देश्यं विद्यते । अत्रोद्देश्यानुसारेणैव विषयस्य विताणं विवेचनञ्च क्रियते । विषयक्रमेणोपस्थितानि शोधलेखस्योद्देश्यानि चाधः प्रस्तुतानि सन्ति -

क) उपमानप्रमाणस्य परिचयपूर्वकं विवेचनम्

ख) उपमानप्रमाणेन उमिमितिज्ञानस्योपत्तिविषयस्य प्रदर्शनम्

ग) न्यायमीमांसादिप्रतिपादितोपमानप्रमाणस्य भेदः प्रदर्शनम्

४ शोधविधिः

उमपमानप्रमाणनिरूपणार्थं विविधसामग्रीप्राप्त्यर्थं पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्रामुख्यमर्हति । पूर्वीयदर्शनसम्बन्धिताः विविधाः ग्रन्थाः, संस्कृतमूलाकारग्रन्थाः, प्राथमिकसामग्रीत्वेनात्र गृह्यन्ते । तस्मादतिरिक्तं नैकविधपूर्वीयदर्शनानुसन्धातृभिः कृतशोधग्रन्थानामप्यवलोकनमत्र विधीयते । विषयवस्तुनो विश्लेषणायात्र विश्लेषणात्मको विधिः तथा वर्णनात्मको विधिरवलम्ब्यते ।

५.उपमानप्रमाणनिरूपणम्

प्रायः पूर्वीयदर्शने उपमानप्रमाणस्य विवेचनातीवाल्पत्वेन विहिता वर्तते । तत्र प्रथममुपमानशब्दस्य निष्पत्तिप्रक्रिया इयमस्ति यत् उप उपसर्गपूर्वकम् माङ् माने इत्यस्माद्धातोः करणाधिकरणयोश्चइत्यनेन सूत्रेण उपमितिसाधनार्थे करणे ल्युट्प्रत्यये च जाते उपमानमिति शब्दस्य निष्पत्ति भवति । अथवा उपमितिरूपमानमित्यत्र भावे **ल्युट् च** इत्यनेन सूत्रेण ल्युटा उपमितिरूपज्ञानार्थके उपमानमिति शब्दनिष्पत्तिः भवति ।

तत्र प्राचीनन्यायानुसारेणोपमानस्य स्वरूपमिदानीं प्रदर्श्यते । न्यायसूत्रकर्ता गौतमो वदति यत् उपमानप्रमाणस्य विषये प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । अस्य सूत्रस्य विवरणं न्यायभाष्यकारेण दत्तमस्ति यत् -प्रज्ञातविषयस्य सादृश्यबलेन ज्ञापनीयस्य विषयस्य ज्ञानमुपमानम् । उपमानप्रमाणस्य प्रयोजनं तु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतीतिश्च वर्तत । अत्रोदाहारणञ्च यथा- 'गौरिव गवयःइति श्रुत्वाऽरण्यगतेन पुरुषेण अरण्ये कस्मिंश्चित् पशौ गोविद्यमानधर्मानवलोक्य 'अयमेव गवयइत्यवधारणमुपमानम् । अयमेव चोमानप्रमाणस्योदाहारणमिति ।

न्यायदर्शनस्य संस्थापकाचार्येण गौतमेन उपमानलक्षणमिदमुक्तं न्यायसूत्रग्रन्थे प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् उपमानम् । (न्यायर्शन.१-१-६) इति । प्रज्ञातस्य वस्तुनः साधर्म्यात् प्रज्ञापनीयस्य वस्तुनः प्रज्ञापनम् उपमानमस्ति । तत्रोदाहरणपूर्वकं प्रदर्श्यते यत् - गौः+एवं गवयः इति । गोसदृशो गवयो भवतीति इति ज्ञानवान् यः कोऽपि सज्जनः अरण्ये कश्चित् पिण्डः यदा

गोसदृशं पश्यति तदा अतिदेशवाक्यार्थस्मरणेन पुरः दृश्यमानो पदार्थः अयं गवय इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपजायते, तदेव उपमानमिति । गवय इति समाख्याशब्दस्य गवयपदार्थस्य च सम्बन्धस्य बोधनमुपमानप्रमाणस्य च प्रयोजनमिति सिध्यति । प्रसिद्धम् साधर्म्यम् यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्य यस्य इति प्रसिद्धसाधर्म्य गवयः इति वार्तिककारस्य मतम् । परन्तु भाष्यकारेण तथा नोक्तम् । अतः भाष्यकारविरुद्धमतमिदम् । शब्दप्रमाणाहितसंस्कारजन्यस्मृत्यधीनम् सारूप्यज्ञानम् एव उपमानम् (न्या.वा. ३५६) । तात्पर्यटीकाकारस्य मते प्रसिद्धसाधर्म्यात् इत्यत्र प्रसिद्धिरित्यस्यापि द्विविधो भेदः प्रदर्शितो वर्तते । श्रुतिमयभेदः प्रथमो भेदः । अन्यश्च प्रत्यक्षमयो भेदः । पुनश्च अत्र निरूपणीयं भवति यत् प्रसिद्धसाधर्म्यात् इत्यत्र प्रसिद्धिरुभयी श्रुतमयी, प्रत्यक्षमयी चेति पूर्वमुक्तमेव । श्रुतमयीभेदस्य निरूपणं ग्रन्थकारेण एवंरीत्या विहितमस्ति - गौः एवं गवयः इति । प्रत्यक्षमयी च यथा - गोसादृश्यविशिष्टः अयम् पिण्डः इति । (न्या.वा.३५७)

न्यायमञ्जरीकारजयन्तो भट्टः कथयति यत्-श्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रमातुः अप्रसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलम् उपमानम् (न्यायमञ्जरी .पृ. १२९)। उदयनाचार्येणाऽपि उपमानविषये सुबहु विचार्य तस्य निरूपणं स्वकीयेषु ग्रन्थेषु किरणावल्यादिषु च सुष्ठु कृतमिति ।

नव्यन्यायमते मते च उपमितिकरणत्वमुपमानस्य लक्षणमुक्तमस्ति । तथा हि - आरण्यकपुरुषेण ग्रामस्थान् जनान् प्रति 'गोसदृशः गवयपदवाच्यः' इति गवयमृगः अभिवर्णितः । ततः परम्, यदा अरण्ये गवयः तेन दृष्टः तदा गौसादृश्यज्ञानं यत् जायते तदुपपमानम् गोसदृशो गवयः'इति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः, ततः जायमानं गवयः 'गवयपदस्य वाच्यः इति यज्ज्ञानं तदुपमितिः फलम् । प्राचीनैर्नैयायिकैः तस्य कृते संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुक्तमिति । अयं गवयपदवाच्यः कदापि उपमिति भवितुं न शक्नोतीति । गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावादिति । तत्र विश्वनाथेन मुक्तावलिग्रन्थे स्पष्टतया निरूपितो दृश्यते । (मुक्तावली पृ.२९-३०)

तथा च भाष्यम् – प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरत्र उपमानेन क्रियते ? यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतः तमर्थं प्रतिपद्यत इति, समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थ इत्याह । यथा गौरेवं गवय

इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षाद् उपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गः तथा मुद्गपर्णी, यथा माषः तथा माषपर्णीइत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानः तामोषधीं भैषज्यायाहरति । (न्यायभाष्यम् अ.१,आ१. ६)

उपमानस्य प्रमाणस्य विषये क्रमोऽयं वर्तते यत् पूर्वं गवयपदार्थमजानानः कश्चित् जिज्ञासुनरः कस्यचिन्मुखाद् गवयशब्दं श्रृणोति तदनन्तरं च अस्य मनसि एतस्य शब्दस्य कोऽर्थः?इति जिज्ञासा भवति । अरण्यगतश्च स तत्र आरण्यकेन पुरुषेण गौरिव गवयःइत्युपदिष्टो भवति । ततश्च वनं गत्वा तत्र गोसदृशं कञ्चित् पशुविशेषं दृष्ट्वा 'गौरिव गवयःइति पूर्वश्रुतं वाक्यमनुस्मृत्य अयमेव गवयःइति निर्धारयति । इदं पदपदार्थनिर्धारणात्मकमेवोपमितिः प्रमा इति ।

उपमानप्रमाणस्य प्रवृत्तिः कथं भवति इत्यत्र उच्यते अधुना न्यायदर्शने गोसादृश्य-विशिष्टपिण्डदर्शनं यत्कारणं तदेवोपमानं प्रमाणम् । 'गौरिव गवयः इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं च तत्रावान्तरव्यापारः । अत्र गोसादृश्यविशिष्टपिण्डः संज्ञी, गवयः इति च तस्य सञ्ज्ञा, तयोः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिः (गवयो गवयपदवाच्यः) इति उपमितिः प्रमा ।भाष्यस्य व्याख्यानावसरे भारद्वाजोद्योतकरेण स्वग्रन्थन्यायवार्त्तिके उपमाननिरूपणमित्थं कृतम् -प्रसिद्धसाधर्म्यादिति - प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः, तस्मात् साध्यसाधनमिति ।समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थः । किमुक्तं भवति ? आगमाहित-संस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यज्ञानमुपमानम् । यदा हि अनेनश्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति, प्रसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये पुनर्गवयसाधर्म्यं पश्यति प्रत्यक्षम् । ततस्तस्य भवत्ययं गवय इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

अत्र वार्त्तिककारेण सूत्रस्य तात्पर्यं सम्यक् निरूपितं विद्यते । तै सूत्रस्य तात्पर्यं प्रतिपाद्यते यत् - समानासमानजातीयव्यवच्छेद इत्यर्थः । साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने सुखादिसाधने घटे प्रसङ्गः । अत उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । यद्यपि प्रसिद्धसाधर्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाण-विशेषाभिधाय्युपमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलाभः तथापि तदाभासनिराकरणाय साध्यसाधनपदोपादानम्, तेनोपमानाभासोऽपाकृतो भवति । वार्त्तिककारेण बहुव्रीहिद्वयसंबन्धो दर्शितः, न तु तृतीयासमासो भाष्यकारेण यो निरस्तः । भाष्यकारेण हि संज्ञितया गवयप्रतिपत्तिः फलं साध्यसाधनपदवाच्यमुक्त्वा, आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारत्वात् । प्रयोजकव्यापारस्य प्रज्ञापनस्य पश्चान्निष्कृष्याभिधानं कृतम् - समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थम् इति । एतदेव साध्यसाधनपदार्थतया श्रीमता उद्योतकरेण स्वकीये न्यायवार्तिके प्रतिपादितमस्ति यत् - समाख्या-सम्बन्धप्रतीतिरूपमानार्थः फलम् । साध्यपदेन समाख्यासम्बन्ध उच्यते तस्य साधनं सिद्धिः प्रतिपत्तिरिति । ननु प्रतिपद्यतामयं गोसादृश्यमुक्तं गवयम्, सामाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिस्तु कुतस्त्या ? न हि यो यत्सदृशं यं प्रतिपद्यते स तस्य समाख्यामपि अवगच्छति इति आशयवान् पृच्छति - किमुक्तं भवति ? उत्तरम् - आगमेति । आगमानुभवाहितात् संस्कारात् स्मृतिः । एतदुक्तं भवति - न केवलं सारूप्यज्ञानं समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुः, अपि तु आगमार्थस्मृत्यपेक्षमिति । तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमस्मृत्यपेक्षा समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुः ।

यद्यपि यथा गौरेवं गवय इत्येतस्मादपि गोसदृशस्य गवयशब्दः समाख्येति शक्यमवगन्तुम्, न खलु प्रत्यक्ष एव संज्ञाकर्म समानजातीयव्यवच्छिन्ने हि तच्च यदि मानान्तरेणापि तथावगम्यते संज्ञाकर्म निवारयेत्, गोसादृश्येन चोपलक्षितः पिण्डो य इति सर्वनाम्ना परामृष्टः शक्यो घटादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो महिषादिभ्यश्च समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नोऽवगन्तुं गवयः, तथापि यावदयमसौ गवय इति साक्षात् प्रतीते सम्बन्धिनि संज्ञां न निवेशयति तावदयं परिप्लुतमतिः प्रमाता कश्चित् खलु द्रक्ष्यामि तादृशं पिण्डमत्र गवयसंज्ञां प्रतिपत्स्ये इति प्रमोत्सुक एवोदीक्षेत् । न चासौ वाक्यमात्रसहायोऽप्रत्यक्षीकृतगोसदृशगवयपिण्डमसौ गवयाख्य इति प्रतिपत्तुमर्हति, न च वाक्यं विना प्रत्यक्षमात्रात्, तस्मात् आगमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवम् आगमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानाख्यं प्रमाणमास्थेयम् ।

६. उपमानस्य भेदाः

उपमानस्यापि भेदो वर्तते । उपमानजन्यज्ञानं उपमितिरस्ति । इयं चोपमिति सादृश्यज्ञानादेव न, तथा च वैधर्म्यज्ञानादपि जायते । तद्यथा - पृथिवी जलादिविरुद्धधर्मवतीइति ज्ञाते गन्धरहित-पाषाणमुपलभ्यापि तम् अप्तेजोप्रभृतिद्रव्यधर्मशून्यं ज्ञात्वा इयं पृथिवीइति ज्ञानमुत्पद्यते । साधर्म्यवैधर्म्येऽतिरिच्यासाधारणधर्मज्ञानादपि सोत्पद्यते । यथा - पञ्चाङ्गुलिश्चतुष्पादो दीर्घनासः श्यामघनसुदीर्घकेशः मांसादो वन्यपशुर्भल्लूकःइति ज्ञानवान् पुरुषः कदाचिदरण्यं गतस्तत्रोपर्युक्तगुणसम्पन्नं वन्यपशुं दृष्ट्वा अयमेव स भल्लूकइति निश्चिनोति । उत्तरवर्तिभिः नैयायिकैः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिमुपमितिमभिधाय तत्करणमुपमानं त्रिधा विभज्य प्रतिपादितं वर्तते । यथा चाधः प्रदर्श्यते –

१. सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनम्

२. वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनम्

३. असाधारणधर्मविशिष्टपिण्डदर्शनं चेति । (तर्कसंग्रहपदकृत्यम्,)

उपमितिविषयेऽवलोकितमस्माभिर्यत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिरूपामुपमितिं प्रति सादृश्यादिधर्म-विशिष्टपिण्डज्ञानं करणं भवति । न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां आचार्येण विश्वनाथेन उममितिकरणविषये उक्तं दृश्यते यत् - ‘सादृश्यज्ञानस्य स्थाने सादृश्यदर्शनमुपमितिकरणं मन्तव्यमिति । तस्य मते सादृश्यदर्शनं करणम्, अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारो भवति । गवयो गवयशब्दवाच्यः इति ज्ञानं च उपमितिः वर्तते’ इति (न्याय-सिद्धान्तमुक्तावली, उपमानप्रकरणम्) ।अस्याभिप्रायः अत्रोपवर्ण्यते यत् - पुरो दृश्यमानो गोसदृशोऽयं पशुपिण्डो गवयसञ्ज्ञइति ज्ञानं नोपमितिः, किन्तु गवयो गवयपदवाच्यइति ज्ञानमुपमितिः, अन्यथा कालान्तरे गवयान्तरं पश्यतो गवयोऽयम्इति प्रतीतिर्न प्रत्यक्षम् स्यात्, किन्तु सर्वत्रोपमितिव्यवहारापत्तिरेव स्यात् । न च सर्वत्र गवयदर्शने सति अतिदेशवाक्यर्थस्मरणं सादृश्यज्ञानादि च भवति । अतश्च गवयोऽयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिरूपमितिः, न तु पुरो दृश्यमानोऽयं गवयइति प्रतीतिः ।

७.उपमानस्य उदाहरणान्तराणि –

उपमानप्रमाणसम्बद्धानि उदाहरणानि अन्यान्यपि दृश्यन्ते । लोकव्यवहारमादाय तथोदाहरणं प्रस्तुतमिति ज्ञायते । यथा - मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानः तामोषधीं भैषज्याय आहरतीति । (न्यायभाष्यं उपमाननिरूपणम्)

भाष्यकारस्यायं भाव एवं भवितुमर्हति - कश्चन पुरुषः मुद्गपर्णी, माषपर्णी इति शब्दयोः वाच्यौ अर्थौ न जानाति, स कदाचन द्रव्यतत्त्वज्ञात् चिकित्सकात् श्रृणोति - मुद्गसदृशी भवति मुद्गपर्णी, एवं माषसदृशी भवति माषपर्णी इति अनेन श्रोत्रा मुद्गमाषपदार्थौ पूर्वमेव दृष्टौ प्रसिद्धौ स्तः । तदनन्तरं सः कदाचन पर्वतं गतः, सः मुद्गपर्णी माषपर्णीं च दृष्ट्वा चिकित्सकोक्तवाक्यं स्मरति - यथा मुद्गः तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णीति । तदनन्तरं स यथाक्रमम् - ओषधिविशेषयोः मुद्गपर्णीमाषपर्णीशब्दयोश्च वाच्यवाचकभावरूपं सम्बन्धमवधारयति । मुद्गपर्णीशब्दस्य मुद्गपर्णीरूपेऽर्थे शक्तिज्ञानम्, माषपर्णीशब्दस्य माषपर्णीरूपेऽर्थे च

शक्तिज्ञानमेवोपमितिपदार्थः । तत्करणं मुद्गपर्णीरूपेऽर्थे, मुद्गसादृश्यज्ञानम्, माषपर्णीरूपेऽर्थे माषसादृश्यमुपमानाख्यं प्रमाणम् इति । लोके अन्येपि बहवः विषया उपमानप्रमाणसम्बद्धा भवितुमर्हतीति भाष्यकारेण वात्स्यायनेन तत्र निर्दिष्टमिति दृश्यते । इममेव विषयमादाय श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्राः कथयन्ति यत् - यथा प्रसिद्धपदार्थसादृश्यज्ञानेन उपमितिर्जायते, तथैव कुत्रचित् प्रसिद्धपदार्थवैधर्म्यप्रत्यक्षेणापि । इयमुपमितिः वैधर्म्योपमितिरुच्यते । (तात्पर्यटीका, उपमानखण्डः) वैधर्म्यवशात् कथं ज्ञानं भवतीति विषये अत्र दृष्टान्तमेकं प्रस्तूयते यथा - कश्चन उष्ट्राख्यं पशुं करभशब्दवाच्यमपि अस्तीति न जानाति, तमन्यः करभशब्दवाच्यमपि उष्ट्रमेवास्ति जानन् पुरुषः कथयति - करभः कुरूपः लम्बग्रीवः इत्यादिकम् । पश्चात् स करभशब्दवाच्यमजानन् पुरुषः कुत्रचित् उष्ट्रं दृष्ट्वा गवादिपशुवैधर्म्यं ज्ञात्वा पूर्वोक्तवाक्यं स्मरन् अयमुष्ट्रः करभशब्दवाच्य इति वाच्यवाचकभावं निर्णेति । एतादृशस्थले वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धनिर्णयः वैधर्म्योपमानमुच्यते । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव उपमानस्य निरूपणं भवतीति मन्तव्यम् ।

८.मीमांसकोक्तोपमानस्वरूपविवेचनम् –

मीमांसकाऽपि उपमानं प्रमाणान्तरं स्वीकुर्वन्ति । परन्तु प्रतिपादनञ्च न्यायदर्शनव्यतिरिक्तमेव कुर्वन्ति । अस्याभिप्रायः मीमांसकास्तावदुपमानप्रमाणं स्वतन्त्रमङ्गीकुर्वन्तोऽपि तस्य स्वरूपं न्यायादन्यथा वर्णयन्ति । एकोदाहारणमत्र प्रस्तूयते-यदा गवयपदार्थमजानन् कश्चिदारण्यकपुरुषं पृच्छति नागरकः । स चारण्यको गृहे वर्तमानं गां प्रदर्श्य एतत्सदृशो गवयः इति वदति । कालान्तरे अरण्यं गतो नागरकः यदा गवयं पश्यति तदा तत्सादृश्यं स्वगृहे वर्तमाने गवि स्मरति । तेन चायं गवयपदवाच्यः इति उपमितिर्जायतेऽतो गवि गवयसादृश्यज्ञानमेवोपमानाख्यप्रमाणमिति । तदस्योपमानस्य विषयस्तु सम्प्रति अवगम्यमानगवयसादृश्यविशिष्टः परोक्षो गौः, तद्गति गवयसादृश्यं वा । अत एव न तज्ज्ञानं प्रत्यक्षजन्यम्, परोक्षगोविषयत्वाद् । अश्रुतातिदेशशवाक्यस्याभावान्न शाब्दञ्च । अतः तस्माद् व्यतिरिक्तं प्रमाणं स्वीकर्तव्यमेव । अत्रापि उपमानस्य भाट्टमतं प्रभाकरमतञ्चादाय द्विविधं वर्णितमस्ति ।

क. भाट्टसिद्धान्तः -

भाष्यकारेण शबरस्वामिना उपमानलक्षणमेवं प्रतिपादितं वर्तते यथा -"उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा-गवयदर्शनं गोस्मरणस्य" (शाङ्करभाष्यम् पृ.१०७) पूर्वानुभूते स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्य-ज्ञानमुपमानमिति । यथा - 'या नगरे अस्माभिः दृष्टा गौः सा गवयेनानेन सदृशीति सादृश्यज्ञानम् दृश्यमानगवयमृगनिरूपित-सादृश्यप्रकारकगोविशेष्यकप्रमा उपमितिः इति भावः तत्करणं गवयमृगदर्शनमुपमानम् वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः मानमेयोदये नारायणेनापि एवमेव उक्तम् । किन्तु गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यमुपमानात् ।

(ख) प्रभाकरसिद्धान्तः -

शाबरभाष्योक्तोपमानलक्षणे (बृहती, पृ. १०७) गोस्मरणस्य इति भाष्यमनुअनुचितं मन्यमानेन प्रभाकरेणानुभूतगोः पुरुषस्येति बृहत्यामर्थो वर्णितः । एवम् च दृश्यमानसादृश्यजन्यं

गवयसादृश्यज्ञानमुपमानमिति । उपमानस्य लक्षणं सफलीभूतमिति । उक्तमस्ति यत् मीमांसकधुरन्धरैः शालिकानाथेन ऋजुविमलापञ्चिकायाम् -

सादृश्यात् दृश्यमानात् यत् प्रतियोगिनि जायते ।

सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यत इति । ” (बृहती १०९)

एवं विधमुमितिज्ञानं नानुमानिकम्, अनपेक्षितपक्षादिधर्मकस्य भावात् । न च गवयगतं सारूप्यं तत्र लिङ्गम्, अपक्षधर्मत्वात् । नापि गोगतम्, असिद्धत्वात्, प्रतिज्ञातार्थैकदेशत्वाच्च । विषाणाद्यवयवजातमपि न गोगतं लिङ्गम्, इदानीं वनस्थस्य तद्ग्रहणाभावात्, अगृहीतस्य च लिङ्गत्वानुपपत्तेः । गवयगतमपि तदलिङ्गमेव, पूर्ववदपक्षधर्मत्वात् । तस्मात् गवयसादृश्यविशेषित-नगरगतपरोक्षगोपिण्डज्ञानं काननवर्तिनः प्रमातुः प्रमाणान्तरं भवतीति अभ्युपगन्तव्यमिति । (श्लोकवार्तिकम्) मीमांसकमतस्य प्रतिपादानं न्यायदर्शनात् पृथगैव उपरि प्रतिपादितम् । इदानीं न्यायदर्शनानासारेणात्र पुनश्च एतदुक्तं भवति मीमासंकानां मतमादाय - तदिदं मीमासकमतमनुपपन्नम्, एवंविधप्रतीत्यभावात् । तथा हि अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन् अदृष्टपूर्वं गोसदृशं प्राणिनमुपलभमान एवं बुध्यते, ब्रवीति च अहो गवा सदृश एष कश्चन प्राणी इति । न त्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा कस्यचिद् भवति । अतः प्रमितेरेवाभावात् किं प्रमाणचिन्तया ?

ग) भवतु वैषा बुद्धिः -

अनेन गवयेन सदृशो गौः इति । तथापि तस्य स्मृतिरूपत्वात् न प्रमाणम् । ननु गोपिण्डमात्रे सत्यं स्मृतिरेवैषा, किन्तु सम्प्रति अवगतगवयसादृश्यविशिष्टत्वं तु तस्य पूर्वमनुपलब्धमधुनैव गम्यते - इति नैषा स्मृतिरिति चेन्न, गवयसादृश्यस्यापि तत्र पूर्वं ग्रहणात् ।

‘ननु अनवगतगवयेन गवि गवयसादृश्यमवगतमिति चित्रम्, इति चेन्न, व्यक्तितिरस्कृतस्य ग्रहणात् ’(न्यायमञ्जरी, उपमानप्रमाणप्रकरणम्)। ननु इदमपि चित्रतरम्, गृहीतं च व्यक्तितिरस्कृतं चेति । व्यक्तिर्हि ग्रहणमेव, तत्तिरस्कारे च नास्त्येव ग्रहणमुच्यते नैतदिति चित्रतरम् । तथा हि-

वने गवयमालोक्य नागरिको न करेणुमनुस्मरति, न करभम्, न वा तुरङ्गम्, अपि तु विशिष्टमेव पिण्डम् । न च निर्निबन्धनमेवेदं विशिष्टविषयस्मरणमुत्पत्तुम् अर्हति । तस्मात् यत्रैव परिदृश्यमानपिण्डसादृश्यं पूर्वमवगतं, स एव पिण्डेऽस्मिन् दृश्यमाने स्मरणपथमवतरति, नेतर इति । सादृश्यग्रहणमसंवेद्यमानमपि अभ्यस्तविषयाविनाभावस्मृतिवत् बलात् परिकल्प्यते । पूर्वं च गवयग्रहणाद्विना गवयसदृशीयं गौरिति ग्रामीणस्यानुभवो न भवतीति व्यक्तितिरस्कृतं तत्सादृश्यग्रहणमुच्यते इति न किञ्चिच्चित्रम् । तस्मात् स्मृतिरेवेयम् । तथा हि - प्रतीतिः अनेन सदृशो गौर्मया नगरे दृष्टः इति । न तु अद्यैतत्सदृशो गौर्दृश्यते इति बुद्धिः । ननु प्रतियोगिग्रहणाद्विना कथं ग्राम्यस्य सादृश्यग्रहणम् ? अत्र भवतैवात्मनः प्रतिकूलमभिहितम् –

सामान्यवच्च सादृश्यं एकैकत्र समाप्यते ।

प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात्तदुपलभ्यते ॥

स च भूयोऽवयवसामान्ययोगोऽगृहीतगवयवेनापि नागरकेण गृहीतुं शक्यते । अथ तदा तद्ग्रहणेऽपि सति न तस्य सदृशप्रत्ययः - न तर्हि भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यम्, किन्तु सादृश्यप्रत्ययहेतुः

सादृश्यम् । यथोक्तम् - सादृश्यं सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव । भूयोऽवयवसामान्ययोगे च तल्लक्षणे चित्रादावव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च प्राण्यन्तरेषु विसदृशेष्वपि तदवयवसामान्यानां खुरादीनां भावाद् भूयस्त्वं तु कियत्तेषामिति न विद्मः । यावता सादृश्यप्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत्, तर्हि सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यमस्त्विति युक्तम् ।तस्माद् गवयदर्शनात् पूर्वमपि गव्यभिव्यक्तसादृश्यग्रहणोपपत्तेः स्मृतिरेवेयम्।

घ) अथ मतं नैयायिकानाम् -

अतिदेशवाक्यवेलायां सोपप्लवा संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्धिः उपमानात् निरूपप्लवी भवति, एवमियमपि - योऽसौ पूर्वं व्यक्तितिरस्कृता गवि गवयसादृश्यबुद्धिरभूत्, सेदानीं उपमानाद् व्यक्तीभवति इति ।

नैतदस्ति - गवयग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव तत्स्पष्टतासिद्धेः यथा भवद्भिर्नैयायिका उक्ताः - अथ त्वधिकता काचित् प्रत्यक्षादेव साभवद् इति । तथा नैयायिका अपि युष्मान् मीमांसकान् वक्ष्यन्ति ।

ननु अत एवेदमुपमानं प्रमाणान्तरमुच्यते, प्रत्यक्षस्य सन्निहितगवयस्वरूपमात्रनिष्ठत्वात् । परोक्षे च गवि गवयसादृश्यप्रत्ययस्य विस्पष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरिति ।

उक्तमत्र - स्मृतिरेवेयम्, तथावभासनात् । अनधिगतार्थग्राहि च प्रमाणमुपगच्छन्ति भवन्तः । भवतु वा स्मृतिविलक्षणेयं प्रतीतिः, तथापि अनुमानजन्यत्वात् न प्रमाणान्तरमाविशति । स्मर्यमाणो गौः धर्मी, एतत्सदृश इति साध्यो धर्मः, एतदवयवसामान्ययोगित्वाद् इति हेतुः, सन्निहितद्वितीयगवयपिण्डवद् इति दृष्टान्तः । तदसन्निधाने सामान्येन व्याप्तिः प्रदर्शनीया - यत्र यदवयवसामान्ययोगित्वं तत्र तत्सादृश्यम् । सामान्ययोगोऽन्यः, अन्यच्च सादृश्यम् इत्युक्तत्वात् न प्रतिज्ञा वैकदेशो हेतुः । अव्युत्पन्नस्य नारिकेलद्वीपवासिनः, बालस्य न तत्प्रत्ययानुपादात् न व्याप्तिनैरपेक्ष्येण सा प्रतीतिरिति वक्तव्यम् । तस्माद् इत्थमनुमानजन्यत्वात् स्मृतित्वाद् वा पूर्वोक्ताद् असम्भवादेव वा नेयमवगतिः उपमानकार्येति सिद्धम् ।

कश्चास्य भवदुपमानस्य स्वतन्त्रोपयोगः ? एवं हि आहुर्भवन्तः –

अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।
न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पति । (श्लोकवार्त्तिकम्, शब्दप्रमाणमप्रकरणम्)

ननु उक्त एवोपयोगः सौर्ये चरौ द्रव्यदेवतासारूप्यादाग्नेयविध्यन्तलाभः । आग्नेयोऽष्टकपालः इत्युपदिष्ट-दृष्टादृष्टेतिकर्तव्यताकलापतया निराकाङ्क्षो विधिः । सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इत्यत्र प्रधानमात्रोपदेशाद् विध्यादिरस्ति, न तु विध्यन्तः - इतिकर्तव्यताभिधानम् ।न चानितिकर्तव्यताकं कर्म प्रयोगयोग्यम् । अतः किमिदमितिकर्तव्यताजातमिह गृह्यतामित्यपेक्षायां चरूपुरोडाशयोः ब्राह्माद्यौषधसाध्यत्वेन द्रव्यसादृश्यात् सूर्याग्न्योश्च तेजस्वितया देवतयोः सारूप्याद् आग्नेयेतिकर्तव्यता सौर्ये क्रियते इत्युपमानाद् गम्यते ।अपि च क्वचिच्चोदितद्रव्यादावलभ्यमाने प्रतिनिध्युपादानेन कर्मसमापनात् प्रतिनिधिमात्रोपादाने प्राप्ते व्रीहिसदृश-नीवारोपादानमुपमानात् प्रतीयत इति ।

ङ) तदेतदसमञ्जसम् -

प्रसिद्धेन अप्रसिद्धस्य सादृश्यम् अवगम्यते इत्येष भवद्भिरुत्सृष्टपन्थाः । विपर्ययस्त्वाश्रितः । यदपि अदृष्टेन नूतनेन अप्रसिद्धेन गवयेन वाक्यसिद्धस्य गोः सादृश्यमुपमानात् प्रतीयत इति, तदिहापि

निर्ज्ञातेतिकर्तव्यताकेन गोवत् प्रसिद्धेन आग्नेयेन सौर्यस्य गवयवद् अप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते । न तु गवयेन गोः - सौर्येण आग्नेयस्य वा । तदिह यस्य विध्यन्तार्थिना, न तत्रोपमानात् सादृश्यावगमः, यत्र वा तदवगमः, न तयेतिकर्तव्यतार्थित्वम् । ननु सौर्ये विध्यन्तार्थिनि प्रतीयमाने द्रव्यदेवतासारूप्यादेराग्नेयः स्मरणपद्यमवतरतीति । तत एवासौ विध्यन्तमधिगच्छतीति - एवमपि स्मरणमात्रात् सिद्धेऽर्थे किमुपमानेन ? आग्नेयस्मरणादेव तदितिकर्तव्यता सौर्ये उपादास्यते । स्मृतिविशेष एव विषयाधिक्याद् उपमानमुच्यते इति चेत् प्रतिविहितमेतद् इत्यलं प्रसङ्गेन । इत्थमस्माभिर्नैयायिकैरुक्तं यदुपमानप्रमाणस्वरूपम् उपमितेश्च स्वरूपं तदेव समीचीनम् ।

९.वैशेषिकदर्शनदृष्ट्योपमानप्रमाणम् –

वैशेषिकदर्शने उपमानप्रमाणं पृथकतया नैव स्वीक्रियते । तस्य वैशेषिकाः महर्षिकणादस्य 'अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वादिति' सूत्रानुसारेण उपमानादीनामनुमानप्रमाणे एवान्तर्भावं कुर्वन्ति । तस्य विवरणं तत्र उपस्कारकारेण स्वकीये वैशेषिकोपस्कारनामके ग्रन्थे प्रदत्तमिति दृश्यते । - अस्येदमिति बुध्यपेक्षितत्वाद् उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामिति शेषः । अस्य व्यापकस्य इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेन अपेक्षिता येषां ते तदपेक्षिताः तस्य भावः तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः । आहिताग्निपाठात् क्तान्तेन बहुव्रीहिः, तारकादिपाठादितज्वा । (वैशेषिकसूत्रोपस्कारः)तत्रोपमानं तावद् अनुमानमेव शब्दद्वारा । तथा हि - गोसदृशो गवय इति वाक्यद्वारा गवयः कीदृशः इति जिज्ञासा जायते । तत्र गवयशब्दवाच्यः गोसदृशो वर्तते इति इति सामानाधिकरण्यबलात् अतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति । वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्य अयमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसन्धानं करोति ।

यदा अतिदेशवाक्यश्रवणं क्रियते तदा गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञायते । तदानीं कथं संज्ञापरिच्छेद भवति ? तत्र जिज्ञासायां सत्यां लक्षणया तत्प्रतीतिः सम्भतीति मन्तव्यम् । गोसदृशो गवय इति वाक्ये अन्वयस्य उपपत्तिर्भवितुं नशक्नोति, तस्माद् कारणाद् तस्मिन् स्थले कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात् । न हि व्युत्पत्सुं प्रति गोसादृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन उपदर्शनं अनुचितम्, तस्माद् अखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात् ।

अथवा गवयशब्दो गवयवाचकः असति वृत्यन्तरे शिष्टैः तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, असति वृत्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोः इत्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति ।तर्कश्च यस्त्वया नैयायिकेन उपमानसहकारी उच्यते, स वरमनुमाने क्लृप्तप्रमाणभावेऽस्तु, किं कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमानेनेति ।

एतदेव प्रकारान्तरेण मुक्तावलीकारेण विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण च स्वग्रन्थे उक्तम् - गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्यन्तरे वृद्धैः तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । अत्र गवयपदं तद्व्यक्तित्वेन पक्षः । गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमिति साध्यम्, गवयत्वावच्छिन्नपिण्डनिष्ठशक्ति-निरूपकमित्यर्थः । असति वृत्यन्तरे वृद्धैः तत्र प्रयुज्यमानत्वादिति हेतुः ।(न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, उपमानखण्डः)

शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यगवयत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधनिरूपितोपस्थितिनिष्ठजनकतानिरूपिताजन्यतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितविषयित्वसम्बधावच्छिन्नावच्छेदकतावद्वृत्तिमत्त्वादिति हेतुफलितार्थो बोध्यः । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानतदुपस्थितेः हेतुत्वस्य

सर्वानुमतसिद्धत्वाभिप्रायात् । गवयकर्दमस्य प्रक्षालनाभिप्रायेण प्रयुक्तं गवयं प्रक्षालय इति । तत्र गवयकर्दमे लाक्षणिकगवयपदे व्यभिचारवारणाय असति वृत्यन्तरे इति लक्षणाग्रहाजन्यत्वार्थकम् ।
गवयपदस्य बहुशाखशृङ्गमृगादौ शक्तिभ्रमवत्पुरुषेण प्रयुक्तस्य हेतुमत्त्वेऽपि साध्याभाववत्त्वाद् व्यभिचारः, तद्वारणाय वृद्धैरिति आप्तैरित्यर्थः, पदमिदं शक्तिभ्रमजन्यत्वार्थकम् । गवयपूतलिकादौ गवयचित्रे वा प्रयुक्ते गवयपदे व्यभिचारवारणाय तत्रेति पदमिदं गवयत्वजात्यवच्छिन्नप्रसिद्धपशुपिण्डमुद्दिश्य इत्यर्थकम् ।एतादृशानुमाने सामान्यमुखी व्याप्तिस्तु - असति च वृत्यन्तरे वृद्धैः यत्र यत् प्रयुज्यते तत् पदं तत्रार्थे प्रवृत्तिनिमित्तकं भवति, यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । गोपदे तु वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहनिर्णयेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिः, नातो गोपदे गोत्वावच्छिन्नशक्तत्वानुमानात् प्राक् साध्यनिर्णयाभावात् कथं दृष्टान्तत्वमिति शङ्कावकाशः ।
इदमपि बोध्यमत्र - गवयप्रत्यक्षानन्तरं गवयत्वविशिष्टं गवयपदशक्यम्, गवयपदनिरूपित-लक्षणाशून्यत्वे सति गवयपदनिरूपिताभ्रान्तसमवेतवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविशेष्यत्वात् ।
यद्धर्मावच्छिन्नं यत्पदनिरूपितलक्षणाशून्यत्वे सति यत्पदनिरुपिताभ्रान्तसमवेतवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिति-विशेष्यं भवति तद्धर्मावच्छिन्नं तत्पदशक्यम्, यथा - गोत्वावच्छिन्नं गोपदशक्यमित्यनुमानात् गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदशक्यतानुमिति इति ।

प्रकारान्तरेणापि उपमानप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावं कर्तुं शक्यते । यथा - गवयपदं पक्षः, सप्रवृत्तिनिमित्तकं साध्यम्, किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिमदित्यर्थः । साधुपदत्वादिति हेतुः किञ्चिद्विषयक-बोधजनकत्वप्रकारता-निरूपितेश्वरेच्छीय–विशेष्यतावत्पदत्वादित्यर्थः । एतादृशानुमानेन हेतोः पक्षधर्मताबलात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं गवयपदोद्देश्यकानुमितौ भासते इति भावः । (वैशेषिक-सूत्रोपस्कारः, ९-२-५)।तथा च सर्वत्र - उपमानजन्यबोधस्य अनुमितित्वेनैव निर्वाहे उपमितिकरण-तयोपमानस्य पृथक् प्रमाणकल्पनमनुचितमिति वैशेषिकाणामाशयः ।

१० निष्कर्षः

वस्तुतः सर्वेषां दर्शनानां प्रवृत्तिः दुःखनिवृत्यर्थमेव अस्ति । अतः एव मुक्तिप्राप्तिः सर्वेषां पूर्वीयदर्शनानां सर्वस्वीकृतसिद्धान्तः । सर्वेपि जन्तवः जन्ममरणचक्रे अनादिकालात् परिभ्रमन्तः सन्ति । एतस्माद् चक्रात् बहिरागमनाय च तत्र दर्शनशास्त्रे नैका उपायाः प्रदर्शिताः । दर्शनशास्त्रे प्रदर्शिता उपायविधय एव साधनत्वेन सुपरिचिताः तथा व्यवहृताः इति । विषयस्य यथार्थबोधं विना न कस्यापि जीवनं साफल्यमभूत् । अतः प्रथमं यथार्थज्ञानं वस्तूनां कर्तव्यम् । यथार्थज्ञानं विना हानोपादेयादिव्यवहारो नभवति । तदर्थं यथार्थज्ञानं वस्तूनां प्रथमं कर्तव्यम् । प्रमाणद्वारा विषयस्य यथाथज्ञानं भवितु शक्नोति । अतः दर्शनशास्त्रे प्रमाणानि साधनानि भवन्ति । येन साहाय्येन विषयस्य वास्तविकं ज्ञानं कर्ता कर्तुं शक्नोतीति । तानि साधनत्वेन परिचितानि प्रमाणानि च दर्शने शास्त्रे सख्यया च भिन्नान्वेवोपलभ्यन्ते । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति चत्वारि प्रमाणानि न्यायशास्त्रे । एवं सांख्यशास्त्रे च प्रत्यक्षानुमानशाब्दा इति त्रिणि प्रमाणानि, तथैव वैशेषिकवबौद्धाश्च प्रत्यक्षानुमानं प्रमाणद्वयमेव संगृहीतमस्ति । वेदान्तामीमांसादिदर्शनान्तरेषु शास्त्रेषु पञ्च षड् वा प्रामाानि स्वीकृतानि । वस्तुतः तत्र स्वसिद्धान्तानुरोधेन यावद्भिः प्रमाणैः विषयाः गृह्यन्ते तावद्भिरेव प्रमाणैः विषयस्य यथार्थावबोधः क्रियत इति । न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि स्वीकृतानि । तत्र च प्रत्यक्षप्रमाणद्वारा

प्रत्यक्षज्ञानं भवति, तथा च अनुमानप्रमाणद्वारा अनुमितिज्ञानं भवति । एवं च उपमानप्रमाणद्वारा उपमितिज्ञानं भवति, शब्दप्रमाणद्वारा शाब्दबोधो भवतीति । अत्र प्रत्यक्षपूर्वमेव सर्वेषां प्रमाणानां प्राणसञ्चलनं च भवति । अत्र च विशेषचर्चा उपमानप्रमाणस्य च वर्तते । कतिपयदर्शनशास्त्रेषूपमानप्रमाणं नैव स्वीकृतम् । कुत्रचिच्च स्वीकृतेषु प्रमाणेष्वेवान्तर्भावः कृतो दश्यते परन्तूपमानप्रमाणं पृथग्गेव परिगणनं कर्तव्यमेव । तस्यान्तभार्वमन्येषु साधनेषु नैव कर्तव्यम् । यतो हि उपमानप्रमाणस्य सामगी न कुत्रापि अन्तर्भवितुं शक्नुवन्ति । तस्माद् कारणाद् उपमानप्रमाणं पृथगेव निरूपणं कर्तव्यमिति।

सन्दर्भ सामग्री सूची

गौतमः (सन् १९६८) *वैशेषिकसूत्रम्,वैशेषिकसूत्रोपस्कारः* (टीकासहितम्), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम् ।

भट्टः, अन्नम् (सन्१९९०), *तर्कसंग्रहः,* व्याख्याचतुष्टयोपेतः (व्याख्यातारो गोवर्धनसुधी–चन्द्रजसिंहः), दिल्ली : चौखम्बा अमरभारती प्रकशनम् ।

भट्ट, कुमारिलः,(सन् २००२),*श्लोकवार्तिकम्,* (काशिकाख्यया टीकया समेतम्, सम्पादकः साम्बशिवशास्त्री), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम् ।

भट्टः, जयन्तः (सन् १९९७),*न्यायमञ्जरी*(ग्रन्थीभङ्गव्याख्यापरिभूषिता), वाराणसी : : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयप्रकाशनम् ।

भट्टः, नारायणः (सन् १९९६),*मानमेयोदयः,* (द्वितीयसंस्करणम्), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्

भासर्वज्ञः, (सन् १९६८), *न्यायभूषणम्,* वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशन प्रतिष्ठानम् ।

भासर्वज्ञः, (सन्१९६८), *न्यायसारः,* (संम्पा.स्वामी योगीन्द्रानन्दः), वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशन-प्रतिष्ठानम् ।

मिश्रः केशवः, (सन् २००४), *तर्कभाषा,* (हिन्दीव्याख्योपेता, व्याख्याकारः गजानन शास्त्री ‘मुसलगाँवकर’), वाराणसी :चौखम्बासुरभारती ।

मिश्रः, नारायणः, (सन् १९६८) *वैशेषिकदर्शन एक परिचय,* वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम् ।

मिश्रः, मण्डनः (सन् १९८३), *मीमांसादर्शनम्,*दिल्ली : श्रीलालबहादुरशास्त्रि-केन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठम् ।

विश्वनाथँः पञ्चानन'(सन् २००३), *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली,* किरणावलीसहिता, व्याख्याकारः कृष्णवल्लभाचार्यः), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् ।

महाकविकालिदासविरचितस्य *अभिज्ञानशाकुन्तल*- नाटकस्य समीक्षणम्

महानन्दतिमिल्सिना *
विद्यावारिधिः

सारः

प्रथमशतकसमुत्पन्नेन महाकविकालिदासेन विरचितमभिज्ञानशाकुन्तलनाटकं विश्वसाहित्येऽपि लब्धप्रतिष्ठं संलक्ष्यते । सप्तसङ्ख्यकेष्वङ्केषु विभाजितं नाटकमिदं सरसं हृदयाह्लादकं चानुभूयते । विविधनाट्यतत्त्वैः समलङ्कृतेऽस्मिन् नाटके कथावस्तूनां समुचितं संयोजनं संलक्ष्यते । अस्मिन् लेखे महाकविकालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलनाटके कीदृशानां कथावस्तूनां प्रयोगः, चरित्रचित्रणं कीदृशमस्ति, नाट्यकाव्यपरम्परायामभिज्ञानशाकुन्तलस्यावदानं कीदृशमस्तीति तथ्यमत्र समीक्षितमस्ति । अत्र 'उपमा कालिदासस्य', 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' इत्यादिकालिदाससम्बद्धानां सूक्तीनां प्रयोगसन्दर्भस्य समीक्षणमपि विहितमस्ति। अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके रसध्वनिगुणरीत्यादीनां प्रयोगस्थितिविषयेऽपि विवेचनं कृतमस्ति । कविकालिदासेनाभिज्ञानशाकुन्तले प्रयुक्तस्य समाजस्य चित्रणमप्यत्र लेखे सङ्केतिमस्ति । स्वाभाविकरूपेण विषयवस्तूनां प्रतिपादने सरलसरसभाषासंयोजने च कविकालिदासः कुशलः संलक्ष्यते । 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥' इति कालिदाससम्बद्धा प्रसिद्धिः संस्कृतविद्वत्सु प्रसिद्धा वर्तते । कथं नाटकमिदं रमणीयं जातमित्यस्मिन् विषयेऽप्यनुसन्धानं कृतमस्ति । अत्र प्रयुक्ता सन्दर्भा नाटकानुकूलाः, भाषानुकूलाः, चरित्रानुकूलाः, विषयानुकूलाश्च दृश्यन्ते । अत्र सम्भोगशृङ्गारस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य च सफलः प्रयोगोऽवाप्यते । एते विषयाः काव्यस्य सौन्दर्यपक्षं भावपक्षं च परिपोषयितुं कुशला विलोक्यन्ते । नाटकमिदं कथावस्तु-चरित्र-रस-ध्वनि-भाषाशैलीमाध्यमेन सहृदयान् आह्लादयितुं सामर्थ्युतं समवलोक्यते ।

शब्दकुञ्जिका -रसः, ध्वनिः, उपमा, प्रकृतिः, सम्भोगशृङ्गारः ।

१.विषयपरिचयः

अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नाटकं महाकविकालिदासेन विरचितं बहुप्रसिद्धं नाटकमस्ति । सप्तसङ्ख्यकेष्वङ्केषु विरचतेऽस्मिन् नाटके महाभारतस्यादिपर्ववर्णितस्य शकुन्तलोपाख्यानसम्बद्धस्य कथावस्तुनः संयोजनं कृतमस्ति । इयं प्रसिद्धा कथा भागवते, विष्णुपुराणे, हरिवंशे, पद्मपुराणे च प्राप्यते । अत्र चतुर्विंशतिसङ्ख्यकानां छन्दसां प्रयोगोऽवाप्यते, तत्रापि आर्याछन्दसः, वसन्ततिलकाछन्दसश्च प्रयोगाधिक्यं दृश्यते । नाटकस्यास्य नायको दुष्यन्तः, नायिका च शकुन्तला । यदा दुष्यन्तः शकुन्तलां गान्धर्वविधिना विवाहं कृतवान् तदा सः स्मृतिचिह्नरूपम् अङ्गुलीयकं दत्तवान्, परं दुर्वासाशापेन तदभिज्ञानं विलुप्तमभवत्, शापवशात् दुष्यन्तः स्वपत्नीं शकुन्तलां विस्मृतवान् । तदनु दुष्यन्तेन तिरस्कृता गर्भिणी शकुन्तला वनाश्रमे वसन्ती भरतनामकं पुत्रमजनयत्

---

* *उपप्राध्यापकः ने.सं.वि.पिण्डेश्वरविद्यापीठम् धरानः ।*

। अनन्तरं केनचिद् धीवरेण तदङ्गुलीयकं दुष्यन्तः लब्धवान् । ततः सः सम्पूर्णं पूर्ववृत्तान्तं स्मृतवान् । विरहव्याकुलः सः शकुन्तलामन्वेष्टुं वने परिभ्रमन् तत्राश्रमे गतवान् । तत्र भरतशकुन्तलाभ्यां सह राज्ञो मिलनमभवत् । अनेन प्रकारेण संयोगान्ते नाटकस्य समापनं जायते ।

नाटकमिदं विश्वसाहित्येऽपि प्रसिद्धम् । अस्य नाटकस्य विषये समीक्षकाः कथयन्ति -

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानम् (अभिज्ञाल्युट्) चिह्नमिति, शकुन्तैः लालिता शकुन्तला, अभिज्ञानप्रधानं शकुन्तलामधिकृत्य रचितं नाटकम् अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम् इति व्युत्पत्त्याऽस्य नाटकस्य नामकरणं कृतमस्ति । 'कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति प्रसिद्धिरपि वर्तते । नाटकस्यास्य चतुर्थेऽङ्के प्रकृतिमानवयोः विलक्षणः समन्वयोऽस्ति ।पाश्चात्यः समीक्षको गेटे शाकुन्तलस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् कथयति - 'ऐश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे, शाकुन्तलं सेव्यताम् ।' कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलस्य तुलना पाश्चात्यकवेः शेक्सपियरमहाभागस्य टेम्पेस्ट इति सुखान्तनाटकेन सह विधीयते । अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकम् आङ्ल-जर्मनादिविविधासु भाषासु अनुवादो कृतोऽस्ति । कथावस्तुचयन-प्रकृतिचित्रण-सूक्तिप्रयोग-रसविन्यासादिदृष्ट्या नाटकमिदं सफलं विलक्षणं चास्ति ।

२. समस्याकथनम्

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य समीक्षणक्रमेऽस्मिन् लेखे निम्नाङ्किताः समस्याः समागताः सन्ति-

क. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके कीदृशं कथावस्तु प्रयुक्तमस्ति ?

ख. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके चरित्रसंयोजनं कीदृशम् ?

ग. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके रसध्वन्यादिप्रयोगस्य समाजप्रकृत्यादितत्त्वस्य च संयोजनं कीदृशम् ?

३. उद्देश्यम्

अध्ययनमेतत् निम्नाङ्कितेषूद्देश्येषु केन्द्रितमस्ति -

क. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके प्रयुक्तानां कथावस्तूनामध्ययनम्,

ख. अभिज्ञानशाकुन्तलानाटके समागतानां प्रमुखचरित्राणां चित्रणम्,

ग. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके रसध्वन्यादिप्रयोगस्य समाजप्रकृत्यादितत्त्वस्य चाध्ययनम् ।

४. अध्ययनविधिः

अस्मिन् अध्ययने पुस्तकालयीयानां सामग्रीणां प्रयोगो विद्यते । अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकविषये लिखितानि पुस्तकानि, विचाराः, लेखाश्चात्र सङ्कलनं विधाय विश्लेषणं कृतमस्ति । सामग्रीणां व्याख्याविश्लेषणेऽत्र वर्णनात्मकस्य व्याख्यात्मकस्य च विधेः प्रयोगो विहितोऽस्ति ।

५. सीमा

अध्ययनेऽस्मिनभिज्ञानशाकुन्तलनाटके समागतानां कथावस्तूनां चरित्रादीनाञ्च समीक्षणं कृतमस्ति । तात्कालिकस्य समाजस्य प्रकृतेश्च समीक्षणं कृतमस्ति । रसध्वनिगुणालङ्कारादिविषयाणां सूक्ष्मरूपेणाध्ययनं विधातुमसमर्थताप्रकाशनमेवास्य लेखस्य सीमा वर्तते ।

६.पूर्वकार्यसमीक्षा

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य विविधविषयमवलम्ब्याध्ययनमनुसन्धानं जातमस्ति । एतानि पूर्वकार्याणि क्रमिकरूपेणात्र सङ्क्षेपेण प्रस्तूयते -

क.आचार्य बलदेव उपाध्याय *'संस्कृत साहित्यका इतिहास'* (ई.१९९२) इति पुस्तकस्यैकादशपरिच्छेदस्य 'कालिदास' इति शीर्षकेऽभिज्ञाननाटकस्यापि चर्चा विदधाति । असावत्र नाटकमिमं कालिदासस्य सर्वश्रेष्ठं नाटकं स्वीकरोति । तथैवासौ 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तला' इत्युक्तिः सार्थकाऽस्तीति प्रतिपादयति । (उपाध्याय, ई.१९९२, पृ.४९८) ।

ख. डा.कपिलदेव द्विवेदी *'संस्कृतनिबन्धनवनीतम्'* (ई.१९९२) इति पुस्तकस्य'कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति शीर्षकमाध्यमेन महाकवेः कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य वैशिष्ट्यं प्रकटयति । नाट्यकलादृष्ट्या, काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या, शैलीदृष्ट्या, रसपरिपाकदृष्ट्या, मनोभावादिसूक्ष्माध्ययनदृष्ट्या वा सर्वथैव शाकुन्तलस्य सर्वजनाह्लादकत्वम् इत्यसौ विवेचयति । (द्विवेदी, ई.१९९२, पृ.९८) ।

ग. डा.राजवंश सहाय *'संस्कृत साहित्य-कोश'* (ई.२००२) इति कोशस्य 'अभिज्ञान शाकुन्तल' इति शीर्षकेऽस्य नाटकस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति, यत् - अभिज्ञानशाकुन्तलस्य भाषा प्रवाहमयी प्रसादपूर्णा परिष्कृता परिमार्जिता सरसा च वर्तते । मूलतोऽत्र वैदर्भी रीतेः प्रयोगः प्राप्यते । अत्र दीर्घसमासयुतानां पदानामाधिक्यं नास्तीति प्रस्तौति । (राजवंश, ई.२००२, पृ.२९) ।

घ. कृष्णमणि त्रिपाठी *'अभिज्ञानशाकुन्तलम्'* (ई.२००६) नाटकस्य भूमिकाखण्डे 'भूमिका' इति शीर्षके महाकविकालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य विविधपक्षसम्बद्धं विश्लेषणं विदधाति । महाकवेः कालिदासस्य उपमालङ्कारप्रतिपादनविषयकं वैशिष्ट्यमपि प्रस्तौति। (त्रिपाठी, ई.२००६, पृ.१६) ।

ङ. आचार्यरामचन्द्र मिश्रः *'संस्कृतसाहित्येतिहासः'* (ई.२०१०) इति पुस्तकस्य 'नाटककाराः' इति शीर्षके कालिदासस्य विषये तस्याभिज्ञानशाकुन्तलमहाकाव्यविषये च विस्तरेणैव प्रतिपादयति । असौ संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य महत्तां प्रतिपादयन् गेटेमहाभागेन प्रतिपादितं 'ऐश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यताम्' सूक्तिं च प्रकटयति । (मिश्रः, ई.२०१०, पृ.१०४) ।

च.डा.कपिलदेवसुवेदी *प्रौढरचनानुवादकौमुदी*(ई.२०१५) इति पुस्तके 'कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति शीर्षके कालिदासस्य नाट्यकलाकौशलं विवेचयति । अस्य काव्यसौन्दर्यं प्रेक्षं प्रेक्षं प्रशंसन्ति सहृदयाः सुधियस्तस्य कलाकौशलम् । तस्य सूक्तयः सुधासिक्ता मञ्जर्य इव चेतोहराः सन्ति । कालिदासोऽतिशेते सर्वानपि महाकवीनौपम्ये । अतः साधूच्यते - 'उपमा कालिदासस्य ।' उपमाप्रयोगे चातुर्येणैव स 'दीपशिखा-कालिदासः' इति प्रसिद्धिमाप इत्यादिनासौ कालिदासीयं काव्यवैशिष्ट्यं प्रतिपादयति (त्रिपाठी, ई.२०१५, पृ.३०८) ।

छ.डा.रमेशचन्द्रशुक्लः *'प्रबन्धरत्नाकरः'* (वि.सं.२०२३) इति पुस्तकस्य 'शकुन्तला' इत्युपशीर्षकेऽभिज्ञाननाटकस्य विषये विवेचनं विदधाति । असौ नाटकस्य प्रमुखं लक्ष्यं भौतिकताया आध्यात्मिकतायां सन्निवेशनं वर्तत इति प्रस्तौति (शुक्लः, ई.२०२३, पृ.२६४) ।

नाटकस्यास्य विषयमङ्गीकृत्य विविधैः समीक्षकैर्विविधेषु विषयेषु समीक्षणं कृतं दृश्यते । मूलतः समीक्षका नाटकस्यास्यालङ्काररसादिविषये केन्द्रिताः प्राप्यन्ते । तेष्वध्ययनेष्वस्मिन् नाटके विद्यमानानां

कथा-चरित्र-समाज-भाषाशैल्यादिविषये विशदं विवेचनं नैवावलोक्यते । अतो लेखोऽयं नवीनतथ्यान्वेषणे समर्थो जायते ।

७.कालिदासस्य परिचयः

कविकुलगुरुमहाकविकालिदासः संस्कृतसाहित्यस्यामूल्यं रत्नमस्ति । अस्य समयनिर्धारणसम्बन्धे मतभेदाः विद्यन्ते तथाप्यनेकैः प्रमाणैः ई.पू. प्रथमशतकस्य विक्रमादित्यस्यायं समकालिकः कविरिति ज्ञातुं शक्यते । कालिदासः राज्ञो विक्रमादित्यस्य सभायाः नवरत्नेष्वेकं प्रमुखरत्नमासीदिति ज्ञायते-

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कु-वेतालभट्ट-घट-खर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

कालिदासस्य जन्मस्थानविषयेऽपि मतभेदो वर्तते । केचन काश्मिरम्, अपरे वङ्गम्, अन्ये मिथिलां च तत्तेशं कथयन्ति । परं मालवगणमुख्यविक्रमादित्यसभास्थस्य कालिदासस्य मालवमुख्यनगरी उज्जयिनी एव जन्मस्थानमिति निश्चीयते । भगवत्याः सरस्वत्याः प्रसादेन कविता-कामिन्या विलासेन कवि-कला-कौशलस्य लास्येन विश्वविख्यातवैदुष्यप्रकाशेन कालिदासेन परिचयहीनः साहित्यप्रणयी कोऽपि न । साहित्यसाधकाः सर्वेऽपि कालिदासं विदन्ति । सर्वविधप्रतिभासनाथितेन कविनानेन रघुवंश-कुमारसम्भवे महाकाव्ये, ऋतुसंहार-मेघदूते खण्डकाव्ये; मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटकत्रयं च विनिर्मितम् । कालिदासस्यैतानि ग्रन्थरत्नानि विश्वसाहित्येऽपि प्रसिद्धानि सन्ति । काव्यक्षेत्रे च कविराजोऽयं काव्यात्मभूते रसे विशेषतः स्वाभिरुचिं प्रकटयति । सर्वेष्वपि रसेषु सञ्चारं विदधन्नपि रसराजे शृङ्गार एव तत्राप्यसौ विप्रलम्भशृङ्गारे विशेषतः सञ्चारं विधत्ते । उपमालङ्कारस्य प्रयोगेऽसौ सिद्धहस्तः कविर्वर्तते, उक्तञ्च -

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

कविकालिदासस्याद्वितीयतायाः सम्बन्धे केनापि समालोचकेनोक्तं यत् -

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

यद्यपि प्रसिद्धानि रससिद्धानि सर्वाण्येव छन्दांसि साधिकारतयाऽनेन प्रयुक्तानि, तदपि रसास्वाद-विशेषज्ञः समालोचक-शिरोमणिभिरस्य मन्दाक्रान्ता सविशेष स्तूयते- 'वशगा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता विराजते' इति । कालिदासस्य विषये नैकाः किंवदन्त्योऽपि प्राप्यन्ते । असौ पूर्वं महामूर्ख आसीत्, अनन्तरं स्वपत्न्या विद्योतमायाः प्रभावेण संस्कृतसाहित्यस्य विशिष्टो विद्वानभूदिति किंवदन्ती प्रसिद्धा वर्तते । कालिदासस्य वर्णने सङ्क्षेपो ध्वन्यात्मकता च प्राप्यते । एवमेव विषयवस्तूनां वर्णनेऽनुपमं कौशलं समीक्षते । स प्रत्येकं वस्तु सजीववत् प्रतिपादयति । अस्य संलापेषु सर्वत्र सङ्क्षेपो रम्यता चावाप्यते । असावलङ्काराणां प्रयोगेऽनुपमः पटुः । हृदयपक्षस्य चमत्कारि चित्रणं कालिदासस्य काव्येषु सर्वत्र प्राप्यते । वस्तुवर्णनावसरेऽसौ मनोरमपद्धत्या रसस्य प्राञ्जलमुपस्थापनं विधत्ते मूलतो महाकविकालिदासस्य विविधानां रचनानामाधारेणास्य वैशिष्ट्यं बिन्दुरूपेणाधःप्रस्तूयते -

- श्रव्यदृश्यकाव्यान्तर्गतानां खण्डकाव्यमहाकाव्यनाटकादीनां संरचनेऽद्वितीयं साफल्यम्

- प्रकृतिचित्रणे चातुर्यम्
- मानवीयानां भावानां सूक्ष्मतया निरीक्षणम्
- माधुर्यप्रसादगुणयोः प्रयोगाधिक्यम्
- उपमादि-विविधालङ्कारप्रयोगे तथा शृङ्गारवीरकरुणरसानां समुचितप्रयोगे नैपुण्यम्
- भाव-पदयोः कोमलतायाः संयोजनम्
- स्वभावोक्तिप्रयोगे कौशलम्
- सूक्ष्मेक्षिकया नारीसौन्दर्यस्य नारीहृदयस्य च वर्णने कौशलम्
- विविधानां हृदयहारिणां सूक्तीनां कुशलसंयोजनम्

८.'उपमा कालिदासस्य' इति प्रसिद्धिः

उपमालङ्कारस्य प्रयोगे कालिदासः प्रसिद्ध एव । उक्तञ्च -

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

एकस्मिन् वाक्ये वस्तुद्वयस्य साधर्म्यस्य प्रतिपादनमुपमालङ्कारः । कालिदासस्योपमा प्रयोगेऽपूर्वं वैशारद्यं दृश्यते । तस्योपमासु रम्यता, यथार्थता, पूर्णता, विविधता च संलक्ष्यते, तथैवास्योपमाप्रयोगे लिङ्गसाम्यस्य औचित्यस्य च काचिदपूर्वा चारुता संलक्ष्यते । अस्य काव्येषु शतशः सन्ति उपमाप्रयोगस्थलानि । अस्य 'दीपशिखाकालिदासः' इति प्रसिद्धिरपि वर्तते । उक्तञ्च -

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ, यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे, विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ (रघु.६/६७)

कालिदासीया उपमाश्चतुर्धा विभाजयितुं शक्यन्ते - शास्त्रीयाः, मूर्तस्यामूर्तत्वेन साम्यम्, प्रकृतिसम्बद्धाः, विविधविषयसम्बद्धाश्च । तत्र शास्त्रीया अपि वेदव्याकरणज्योतिषदर्शनयज्ञादिविषयकाः प्राप्यन्ते, यथा - 'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव' (रघु.१/११) । 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्' (रघु.२/२) । मूर्तस्यामूर्तरूपेण यथा - 'क्षात्रो धर्म इवाश्रितः' (रघु.१/१३), 'शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः' (रघु.२/६९) । एवमेव प्रकृतिसम्बद्धायामुपमायां सूर्यचन्द्रवृक्षपशुनदीपर्वतादिसम्बद्धाः प्राप्यन्ते यथा - 'सन्ध्येव शशिनं नवम्' (रघु.१/८३) । 'क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः' (रघु.१/७३) । एवमेव विविधविषयान्तर्गतायामुपमायां देवपुरुषस्त्रीसम्बद्धा दृश्यन्ते, यथा - मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् । (मेघ.१/६६) । अनेन प्रकारेणोपमाप्रयोगे महाकविकालिदासः सर्वानपि महाकवीनतिशेते ।

९.काव्येषु नाटकं रम्यम्

साहित्यविधासु नाटकं सर्वातिशायि महत्त्वपूर्णं च वर्तते । यतो हि नाटकेन सहृदयजनमनसि

साहित्यस्य प्राणभूतं तत्त्वं रसं सञ्चारयति । ब्रह्मास्वादसहोदरो रसास्वादः सर्वेषामेव सहृदयानां परमाभीष्टः प्रतिभाति । मूलतः काव्यं श्रव्यदृश्यत्वभेदेन द्विविधं भवति, उक्तञ्च विश्वनाथेन-दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं स्यात् तद्रूपारोपाच्च रूपकम् ॥

यद्यपि रूपकापरपर्यायं दृश्यकाव्यं दशविध विद्यते तदपि तेषु नाटकस्य प्राधान्यम् । वस्तुतः दृश्यकाव्यमाध्यमेनैव साधारणा अपि जना नायकादिपात्रैः सह साधारणीकरणव्यापारेण वेद्यान्तरस्पर्शशून्यस्य रसस्यास्वादं सहजतयैव कुर्वन्ति । पुराकाले नाटकानां बहुलः प्रचारः जातः, वर्तमानेऽपि नाटककल्पं चलचित्रमेव सर्वाधिकप्रचारयुतं मनोरञ्जनसाधनं विद्यते । नाटके समेषां भावानां समस्तानां पदार्थानां सर्वासां कलानां सर्वेषां शास्त्राणां च संयोजनं संलक्ष्यते । तथैवात्र 'रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इति काव्यप्रयोजभूतः सदुपदेशः प्राप्यते । त्रैलोक्यस्य भावजातं नाटके प्रतिबिम्बितं भवति । उक्तञ्च - 'त्रैलोक्यस्य च सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ।'

संस्कृतसाहित्येऽनेकेषां कवीनां नाटकानि समुल्लसन्ति । तत्र कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयञ्चेति नाटकानि प्रसिद्धानि । एवमेव विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम्, भवभूतेः उत्तररामचरितम्, मालतीमाधवम्, हर्षवर्द्धनस्य रत्नावली, प्रियदर्शिका, नागानन्दञ्चेत्यादीनि नाटकानि संस्कृतसाहित्यस्य गौरववर्धकानि ग्रन्थरत्नानि । 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' इति सूक्तिः भवभूतेः कारुण्यपरस्य नाटकस्य प्रशंसायां समागतं वर्तते । 'कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्' इत्यादिना सामाजिकैः कालिदासस्य शाकुन्तलं प्रति हार्दो भावः प्रकटितः । यद्यपि सर्वाण्यपि काव्यानि हृदयाह्लाकदानि भवन्ति, तत्रापि नाटकं तु किमप्यद्वितीयं कमनीयं प्रकाशयति । अतः 'काव्येषु नाटकं रम्यम्'इति सूक्तिः सार्थका प्रतीयते ।

१०.अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य कथासारः

क.प्रथमोऽङ्कः

अथ नाटकस्यादौ सूत्रधारः विघ्ननिवारणाय आशीरूपां नान्दीं पठति । ततः नटी ग्रीष्मकालमधिकृत्य गीतं गायति । मनोहारिणा तेन गीतेन मृगेण राजा दुष्यन्त इवाहमपि हठात् हतोऽस्मीति सूत्रधारः प्रस्तौति । तदनन्तरं मृगवधाय यावद् राजा दुष्यन्तो धनुषि शरं संधत्ते तावदेव द्वौ वैखानसौ 'आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्य' इति दुष्यन्तं निवारयतः । सोऽपि तदादेशानुसारं सद्यः सायकं प्रतिसंगृहीतवान् । ततः ताभ्यां स्वात्मानुगुणं चक्रवतिनं तनयं प्राप्नुहीति शुभाशिषं प्रदाय कण्वाश्रमे प्रवेशायानुरोधं कृत्वा समिदाहरणाय प्रस्थितौ । ततो राजा रथादिकं बहिः संस्थाप्य विनीतवेषेणाश्रमं प्रविश्य तत्र सखीभ्यां समेतां शकुन्तलामालोक्य चिन्तयति -

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमील्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

अत्रान्तरे भ्रमरपीडिता शकुन्तला आत्मानं परित्रातुं सख्यो प्रार्थितवती । सख्यश्च परिहासं कुर्वन्ति । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि, अतोऽत्र दुष्यन्त एवागत्य त्वां परित्रास्यतीति ताः कथयन्ति । अवसरं ज्ञात्वा दुष्यन्तः आत्मानं प्रकाशयति । प्रसन्नो राजा तत्र आतिथ्यञ्च स्वीकरोति । ततः सखीसकाशात् शकुन्तलायाः नामजन्मादिकं जानाति । एषा कुलपतेः कण्वस्य पोष्या पुत्री, अस्या माता मेनका, पिता राजर्षिविश्वामित्रोऽस्तीति परिजानाति । शकुन्तलाया रूपलावण्येनाकृष्टो राजा ब्रवीति -

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

इदं श्रुत्वा शकुन्तलाऽधोमुखी तिष्ठति । क्षत्रीयकन्या शकुन्तला अस्मद्विवाहयोग्या इति राजा निःशङ्को दृश्यते । शकुन्तलापि राजानं प्रत्याकृष्टा जायते । अनन्तरमेव कस्यचिद्वन्यगजस्य तपोवनप्रवेशं श्रुत्वा संभ्रान्ता शकुन्तलाया सख्यः मुनिकुमार्यः उत्तिष्ठन्ति । शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य निर्गच्छति । शकुन्तलां प्रत्याकृष्टो राजा स्वकीयं नगरं गन्तुं नेच्छति, असौ तत्रैव भ्रमति ।

ख.द्वितीयोऽङ्कः

अयं मृगः, असौ शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि अटवीतोऽटवीं भ्रममाणस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य स्नेहपरवशेन माधव्यनाम्ना विदूषकेन दुःखानुभवो वर्णितः । ततो मृगवाराहादीननुसरता कण्वाश्रमप्रविष्टेन नृपेण दुष्यन्तेन तपस्विदुहिता शकुन्तलावलोकिता । तस्याः लावण्ये लुब्धो राजा तामेवानिशं चिन्तयन् कथमपि निशामतिवाहितवान् । ततो राजा सेनापतिमाहूय प्रोवाच सेनापते ! वनग्राहिणो निवर्तस्व यथा तपोवनोपरोधो न भवेत्तथा सैनिकाः निरोधव्याः । यतो हि -

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः।
स्पर्शानुकूला इव चन्द्रकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ॥

ततो दुष्यन्तः रहसि स्वसुहृदे माधव्याय कण्वसुताशकुन्तलादर्शनेन जातामात्मनोऽवस्थां न्यवेदयत् । शकुन्तलाया देवाङ्गनासंभवत्वम्, आत्मनस्तया सह सम्बन्धयोग्यतां च सकलं विषयमवर्णयत् । तस्मिन्नेवावसरे मुनिकुमारौ तत्रागत्योचतुः - राजन् ! भवानत्रैव तिष्ठतु । तपस्विनो भवन्तं प्रार्थयन्ते यदस्माभिः क्रियमाणे याज्ञे राक्षसा बाधां कुर्वन्ति, ततः तन्निवारणाय भवता कतिपयदिवसमात्रम् आश्रमोऽयं सनाथीक्रियताम् । तस्मिन्नेवान्तरे राजधानीतोऽम्बाया सन्देशहरः करभकः समागत्य दुष्यन्ताय सन्देशं निवेदयति । स राजधानीं प्रत्यावर्तयितुं मातुः सन्देशं श्रावयति । ततः समकालं तपस्विसहितशकुन्तलानुराग-पुत्रकर्तव्याभ्यामाकुलीकृतचित्तः दुष्यन्तो विदूषकमाह - "वयस्य ! त्वं तत्र गत्वा तत्पुत्रकार्यं सम्पादय, अहं तु ऋषीणां गौरवादत्रैव तिष्ठामि । न खलु त्वया शकुन्तलायां ममामिलाषः तत्र प्रकटनीयः ।" एवमाभाष्य राजा सकलानुयात्रिकैः सह विदूषकं स्वराजधान्यां विसृज्य कण्वाश्रमे प्रविष्टः ।

ग.तृतीयोऽङ्कः

अथ कुशहस्तो यजमानशिष्यः प्रविश्य राज्ञो दुष्यन्तस्य तपोवनप्रवेशात् निखिलं यज्ञकर्म संवृत्तमिति तस्य शौर्यं वर्णयति । ततो मुनिभिरनुज्ञातो दुष्यन्तः श्रमं दूरीकरणाय मनोविनोदाय च मालिनीनद्याः तीरे विद्यमानं वेतसलतामण्डपं प्रति गच्छति । स्थानमेतत् शकुन्तलायाः कृते प्रियमस्ति । यत्र शकुन्तला स्वप्रियसखिभ्यामनसूयाप्रियम्बदाभ्यां सह पूर्वमेव प्रापिता आसीत् । मदनातुरायाः शकुन्तलायाः सखीभ्यां सह विश्रम्मालापांश्च संश्रोतुकामो नृपः शाखान्तरितो भूत्वाऽतिष्ठत् । ततः सखीभ्यां तदवस्थां ज्ञातुं पृष्टा सा ब्रवीति - "सख्यौ तपोवनेऽस्मिन् राजर्षेः दुष्यन्तस्यागमनादेवाहमिमां दशां गतास्मि । स एव मम शरणम् ।" एतत्श्रुत्वा सन्तुष्टान्तरात्मा दुष्यन्तः तमेवावसरं प्रकटयितुं मत्वा सहसोपसृत्य स्वीयां चानिवर्णनीयां दशां ताः प्रख्यापयति । ततः सख्यौ कथयतः - "महाभाग ! एषा प्रियसखी शकुन्तला भवन्तमेवोदिश्य मदनेनेदं दशान्तरं नीता ।" तदनु सख्यौ मृगपोतकं तन्मात्रा

सह मेलयितुं व्याजीकृत्य लतामण्डपाद् बहिर्गच्छतः । अथ सख्योरनुसरणपरां शकुन्तलां राजा बलान्निवारयति । ततः किश्चित्कालं चिरप्रार्थितवाञ्छासाफल्येन तौ परमानन्दमनुभवतः । तत्र शान्त्युदकहस्ता गौतमी शकुन्तलामाह्वयन्ती समागच्छति, कथयति च - 'वत्से ! अनेन दर्भोदकेन ते शरीरं निर्बाधं भविष्यति ।' ततः सायंकाले प्रवृत्ते सर्वा उटजं प्रति गच्छन्ति । शकुन्तला लतावलयव्याजेन सन्तापहारकं राजानं पुनः परिभोगाय सङ्केतयति । अतिखिन्नमना राजा प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतामण्डपे मुहूर्तं स्थित्वा ऋषीणां निशाचरभयवारणाय निर्गच्छति । तदनु दुष्यन्तो गान्धर्वविवाहविधिना शकुन्तलां विवाह्य तया साकं किञ्चित्कालमतिबाह्य ऋषिभिरनुज्ञातः स्वां राजधानीं गन्तुमिच्छति । ततः तस्यै स्वनामाङ्कितमङ्गुलीयकं प्रदाय किञ्चित्कालानन्तरं ममान्तःपुरप्रापकः कश्चन विश्वस्तो जनः तव समीपमुपैष्यतीति समाश्वास्य राजा हस्तिनापुरं प्रचलति ।

घ.चतुर्थोऽङ्कः

राजानं दुष्यन्तं ध्यायन्ती शकुन्तला खिन्नमना उटजसन्निधावेव तिष्ठति । राजा कदा दूतं प्रेषयिष्यतीति प्रतिक्षायां शकुन्तला चिन्तिता संलक्ष्यते । तदा महर्षिदुर्वासा भिक्षार्थं तत्र समागच्छति परं स्वप्रियस्य चिन्तने निमग्ना शकुन्तला तं न पश्यति । दुर्वासा तां प्रति क्रुध्यति, तदनु द्वारदेशे समुपस्थितं मां तपोधनं न वेत्सीत्यतो बोधितोऽपि स ते प्रियः विवाहवृत्तं न स्मरिष्यतीति शप्त्वा दुर्वासा निर्गच्छति । उक्तञ्च -

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमां कृतामिव ॥

श्रापं निशम्य चिन्तिता अनसूया मुनिप्रसादनाय प्रियम्बदां निर्दिशति । सा मुनिचरणयोः प्रणिपतति । मम शापोऽन्यथा न भावी, किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन स शापो निवर्तयिष्यत इत्युक्त्वा मुनिरन्तर्हितो जायते । सोमतीर्थयात्रातः प्रतिनिवृत्तेन महर्षिणा कण्वेनाग्निगृहे प्रवेशे व्योमवाचा शकुन्तलाया दुष्यन्तेन साकं संवृत्तं गान्धर्वविवाहमवगच्छति । प्रसन्नः कण्वः शकुन्तलां पतिगृहं प्रेषयितुकामः तदीयप्रस्थानमङ्गलविधिमादिशति च । सा गौतम्यादिभिः तापसीभिराशीर्वचनं गृह्णाति । पतिगृहं समुपस्थाय मर्यादापालनपूर्वकं पति-सपत्नी-श्वसुर-श्वश्रु-परिजनादीनां सन्तोषकरकार्यं विधातुं कण्वः शकुन्तलामुपदिशति । ततः शकुन्तला तातानुरोधेन हुताग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य वनदेवताश्च प्रणम्य विभिन्नैर्वृक्षादिभिर्दत्तानि दिव्यानि आभरणवस्त्रादीनि परिधाय वयस्याभ्यां चानुगम्यमाना प्रस्थानं करोति । सख्यावपि प्रियम्बदानसूये- प्रियसखि ! शकुन्तले ! यदि स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्तदा नगरगमनसमये तुभ्यमर्पितं तदङ्गुलीयकं तस्मै दर्शयितव्यमिति कथयतः । ततो गौतमी-शाङ्गर्रवशारद्वतैः सह शकुन्तला हस्तिनापुरं निर्गच्छति, कण्वश्च प्रियम्वदानसूयाभ्यां साकं शकुन्तलाशून्यं स्वाश्रमं प्रत्यागच्छति ।

ङ.पञ्चमोऽङ्कः

वयस्येन माधव्येन सह राजा दुष्यन्तः राजधान्यां लयतालवद्धं गीतं निशम्य कामप्यन्तर्व्यथामनुभवति । अत्रैवान्तरे कुलपतेः कण्वस्यादेशमादाय तपोवनात् सस्त्रीकाः तपस्विनः समायाता इति कञ्चुकी निवेदयति । ततः पुरोहितो राजाज्ञया श्रौतेन विधिना तान् सत्कृत्य यज्ञशालायामुपस्थापयति । तत्र प्रविष्टास्ते आशीर्वचनपूर्वकं राज्ञे शकुन्तलाविषयकं सन्देशं निवेदयन्ति

। परं महर्षेः दुर्वाससः शापप्रभावेण स शकुन्तलायाः परिणयविधिं न स्मरति । शकुन्तलाया अवगुण्ठनापनयनानन्तरं प्रत्यक्षीकृत्यापि राजा न परिजानाति । अभिज्ञानेन राज्ञः शङ्कामपनेतुं शकुन्तला प्रयत्नं करोति परमङ्गुलीयकशून्यामङ्गुलीं दृष्ट्वा सा विषण्णा भवति । साऽऽश्रमे राज्ञा सह व्यतीताः घटनाश्च श्रावयति, तथापि राजा न स्मरति । पापबुद्धिं परिज्यज, छलकपटादिकं मा कुरु इत्यादिकथनेन राजा शकुन्तलां प्रति भर्त्सनं विदधाति । शकुन्तला पटान्तरेण मुखमाच्छाद्य रोदिति । आस्माभिः गुरोर्नियोगोऽनुष्ठितः, इयं ते पत्नी त्यजेनां गृहाण वा इति राजानमुक्त्वा गौतमी-शाङ्र्गरव-शारद्वताश्च प्रत्यागच्छन्ति । राजा पुरोहितेन सह समयोचितं कर्तव्यं पृच्छति । आप्रसवं शकुन्तला मम गेहे एव तिष्ठतु । यदि सा चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यति चेत्तदा इमामन्तःपुरे प्रवेशयिष्यसि, अन्यथैषाऽस्याः पितुः समीपे गमिष्यतीति पुरोहितः प्रोक्तवान् । राजा तदेव विधातुमनुमतिं प्रयच्छति । ततः पुरोहितमनुगच्छन्तीं रुदन्तीं शकुन्तलां स्त्रीसदृशाकारदिव्यज्योतिः आकाशात् समागत्य तां समुत्थाय नयति । आश्चर्यान्वितः पुरोहितो घटनामिमां राज्ञे निवेदयति । घटनयाऽनया शयनागारप्रविष्टो राजा चिन्तितो दृश्यते ।

च. षष्ठोऽङ्कः

किञ्चित्काले व्यतीते कश्चिद् धीवरः रत्नजटितं राजनामोत्कीर्णं बहुमूल्यमेकं स्वर्णमयमङ्गुलीयकं विक्रेतुमापणे गच्छन् आसीत् । स धीवरः राजपुरुषाभ्यां बद्धहस्तो राजसमीपं प्रापितः । अङ्गुलीयकागमनकारणं पृष्टः स कथयति - "स्वामिन् ! एकदा मया जाले एको रोहितो मत्स्य आसादितः। खण्डशः कल्पितस्य तस्योदरे रत्नभास्वरमिदमगुलीयकं मया लब्धम् । ततः विक्रेतुमापणे आगतः, आभ्यां गृहीतः ।" तदाकर्ण्य तदङ्गुलीयकं दृष्ट्वा दुर्वासाशापस्यान्तो जायते, राज्ञो मनसि शकुन्तलायाः स्मृतिः समागच्छति । तदनु प्रसन्नो राजा तस्मै धीवरायाऽङ्गुलीयकमूल्यसम्मितं स्वर्णकङ्कणं प्रयच्छति । तदनु शकुन्तलापरित्यागस्य घटनया राजा चिन्तितो भवति । चिन्तामपनेतुं राजा विदूषकेण सह वसन्तोत्सवाय प्रमदवनं गच्छति । अथ मेनकासहचरी सानुमती नामाप्सरा राज्ञो दुष्यन्तस्य प्रमदवने प्रविष्टा प्रतिच्छन्ना राज्ञः पार्श्ववर्तिनी भूत्वा तिष्ठति । अङ्गुलीयकदर्शनेन स्मृतशकुन्तलो राजा क्वापि शान्तिं न प्राप्नोति । स शकुन्तलायाः चित्रलेखनादिना तद्विषयकालापैश्च कथं कथमपि दिवसान् नयति । धर्मासनमध्यासितुमसमर्थो राजा नगरकार्यनिरीक्षकं मन्त्रिणं राजकार्यसम्बद्धं वृत्तान्तं लिखित्वा प्रेषयितुं निर्दिशति । ततः स मन्त्री सन्तानहीनस्य धनमित्रनामकस्य व्यापारिणो नौकादुर्घटनया जातां मृत्योर्घटनां पत्रमाध्यमेन राजानं प्रेषयति । सन्तानहीनस्य तस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा राजा दुःखितो जायते । स्वस्य पुरुवंशविच्छेदस्याशङ्कया व्याकुलो भवति । शकुन्तलया सह पुनर्मिलनस्य समाचारं श्रावयितु मेनकया प्रेषिता सानुमती तत्र प्राप्नोति । अत्रान्तरे केनाप्याक्रान्तो विदूषकः स्वरक्षार्थं राजानमाह्वयति । राजा स्ववयस्यस्य संरक्षणाय स्वधनुषि बाणसन्धानं करोति । तदा विदूषकमुन्मुच्येन्द्रसारथिर्मातलिराविर्भूय इन्द्रस्य शत्रुं दुर्जयनामकं राक्षसं मारयितुं दुष्यन्तं प्रति इन्द्रेण प्रेषितं सन्देशं श्रावयति । तदनु राजा स्वगमनवृत्तान्तममात्याय निवेदयितुं विदूषकमादिश्य वासवीयं रथमारुह्य दिवं प्रस्थितवान् ।

छ.सप्तमोऽङ्कः

दुर्जयदानवगणं निहत्य देवकार्यसम्पादनानन्तरं राजा दुष्यन्तो व्योमयानेनावतरद् मातलिपरिचायितां देवभूमिमवलोकयति । तत्र मार्गे हेमकूटं पर्वतं दृष्ट्वा तत्र तपश्चरतः सपत्नीकस्य कश्यपस्य दर्शनलालसया राजा तदाश्रममवतरति । तत्र कश्यपः महर्षिपत्नीभिः सहितायै स्वपत्न्यै अदित्यै पतिधर्ममधिकृत्य उपदिशतीति ज्ञात्वाऽशोकवृक्षमूले राजा समुपविशति । तत्रैको बालः सिंहशाबकेन सह क्रीडन्तो दृश्यते । बालं दृष्ट्वा राजा पुत्रवात्सल्येन मोहितो भवति । बालहस्ते चक्रवर्तिनो राज्ञो लक्षणं दृष्ट्वा राजा प्रसन्नो भवति । राजा बालमेनं स्वकीये क्रोडे निधाय तस्य स्पर्शसुखमनुभवति । द्वयोर्वदनयोः साम्यं निरीक्ष्यैका तापसी आश्चर्यचकिता जायते । यदा बालकस्य मणिबन्धात् परिभ्रष्टं रक्षाकरण्डकं दुष्यन्तो यावद् गृह्णाति, तावत्तापसी निवेदयते -"एषा अपराजिता नामौषधिरस्य शिशोः जातकर्मसमये भगवता कश्यपेन बद्धा । यदि जननी जनकं बालकं वा विहायान्यः कश्चिद्, भूमिपतितामेनां गृह्णाति तदा सर्पो भूत्वा तं दशतीत्यनेकशो दृष्टचरम् ।" ततः स्वपुत्र एवायमिति राजा निश्चयं करोति । ततस्तापसीभ्यां तदुदन्तमुपलभ्य तत्रागतां शकुन्तलां समीक्ष्य राजा तामभिननन्द । राजा शकुन्तलासमक्षं क्षमां याचते । मोहात्स्वयमुपस्थितापि मया उपेक्षिता इति पश्चात्तापदूनहृदयो नृपो तस्य तदङ्गुलीयकं दर्शयति । अनन्तरं सकलत्रपुत्रो राजा भगवन्तं कश्यपमदितिं च द्रष्टुमुपस्थितः । ततो महर्षिः कश्यपोऽपि स्नेहदृष्ट्या शुभाशिषा संयोजयति । मेनकापि तत्र भर्तृपुत्रसहितां दुहितरं दृष्ट्वाऽतिमुमुदे । ततो दुष्यन्तो पुत्रकलत्राभ्यां सहितो दिव्यमैन्द्रं रथमारुह्य पौरैरभिनन्द्यमानं स्वं नगरं प्रविशति ।

११. चरित्रचित्रणम्

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके नैकानां पुरुषचरित्राणां स्त्रीचरित्राणाञ्च प्रयोगो विद्यते । तत्र पुरुषचरितेषु दुष्यन्त-विदूषक-सूत्रधार-सूत-वैखानस-कण्व-शाङ्र्गरव-शारद्वतप्रभृतीनि चरित्राणि सन्ति । तथैवात्र स्त्रीचरितेषु शकुन्तला-नटी-अनसूया-प्रियम्वदा-प्रतिहारी-गौतमी-तापसीप्रभृतीनि चरित्राणि विद्यन्ते । अत्र नाटकनायकस्य दुष्यन्तस्य नायिकायाः शकुन्तलायाश्च चरित्रचित्रणं विधीयते ।

क.दुष्यन्तः

राजा दुष्यन्तोऽभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य नायकोऽस्ति । चन्द्रवंशीयः क्षत्रीयोऽसौ धीरोदात्तगुणान्वितो वर्तते । शरीरेणाप्यसौ राजा आकर्षको विद्यते । अस्य व्यक्तित्वेन सर्वेऽपि प्रभाविता जायन्ते । असौ पराक्रमशीलो धार्मिकश्चास्ति । अस्य पराक्रमस्य प्रसिद्ध्या देवराजेन्द्रोऽपि साहाय्यप्रदानेऽमुमाह्वयति । असौ कोमलहृदययुतो मधुरभाषी वर्तते । राजासौ स्वकुलस्य प्रतिष्ठां विचार्य सत्कार्यं विदधाति । मृगयार्थं वनं गतो राजा कण्वाश्रमे शकुन्तलायाः सौन्दर्येण मुग्धो जायते ।प्रियंवदापि राज्ञो गभीराकृतेर्मधुराया वाण्याश्च -'दुरवगाहगभीराकृतिर्मधुरमालापनप्रभुतवदाक्षिण्यं विस्तारयति' इत्यादिना प्रशंसनं करोति । असौ स्वकीया पराक्रमशक्तिः तपोवनस्य संरक्षणार्थं योजयति । राजा वर्णाश्रमधर्मस्य रक्षामेव स्वकर्तव्यं स्वीकरोति । 'राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः' इति वाणी श्रुत्वैवासौ स्वबाणान् नियन्त्रयति । अपूर्वलावण्यवतीं शकुन्तलां दृष्ट्वाऽसौ आकृष्टो वर्तते पर तां प्रति प्रणयप्रदर्शनात् पूर्वमेयं विवाहयोग्याऽस्ति न वेति विचारयति -'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा' इत्यादिना । शकुन्तलां प्रति तिरस्कारं विदधन्तममुं शाङ्र्गरवः कटुकोक्तिभिः प्रहरति परं स तत्सर्वं

सह्य आत्मसंयमस्य परिचयं प्रस्तौति । असौ चित्रकलायामपि निपुणो विद्यते । स्वेनैव परिणीतां पत्नीं शकुन्तलापरित्यागेनास्य चरित्रं पतितमस्ति, परं दुर्वासाशापकारणेन स्मृतिभ्रंशादयं निष्कलङ्कः प्रतीयते । कुशले शासकेऽस्मिन् कर्तव्यपरायणता, प्रजाप्रेम, लोभरहितता चेत्यादीनि वैशिष्ट्यानि प्राप्यन्ते ।

क.शकुन्तला

शकुन्तलाऽभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य नायिका वर्तते । एषा राजर्षिविश्वामित्रमाध्यमेन मेनकायाः गर्भत जाता, ऋषिणा कण्वेन पालिता परमा सुन्दरी विद्यते । आश्रमे राज्ञा दुष्यन्तेन सहास्या गान्धर्वविधिना विवाहो जायते । दुष्यन्तस्यानुसारेणेयमव्याजमनोहरवपुयुतापूर्वसौन्दर्ययुता च वर्तते -

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य संभवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

प्रकृतेः सुरम्यक्रोडे पालितायाः शकुन्तलायाः हृदये लतावृक्षादिष्वपूर्वः स्नेहो वर्तते । मृगशाबकान् प्रत्यपि साऽधिकं स्नेहं प्रदर्शयति । इयमतिसरला कोमला मुग्धा नायिका वर्तते । शकुन्तलाया दुष्यन्तेन सह गान्धर्वविधिना कृतो विवाहः, गर्भधारणं च कतिपयानामालोचकानां दृष्टौ चारित्रिकं स्खलनमस्ति परं कविना तस्याः विवाहे सख्योरपि सहभागितां प्रदर्श्य चरित्रस्य संरक्षणं कृतं वर्तते । अस्याः हृदि दुष्यन्तं प्रत्यधिका श्रद्धा दृश्यते । शकुन्तला हिन्दूनारीणामादर्शचरितयुताऽस्ति । इयं राज्ञा तिरस्कृतापि अविचलिता धीरा च संलक्ष्यते । कविना विहितेन चित्रणानुसारेण शकुन्तला त्रिविधस्वरूपयुता दृश्यते, तत्र प्रथमं सा कामातुरा युवती, अनन्तरं सा पत्या तिरस्कृता पीडिता नारी, ततः साऽपूर्वा क्षमादात्री च विलोक्यते । इयं हिन्दूसंस्कारानुसारेण कुशला गृहिणी अपि वर्तते ।

१२. रसप्रयोगः

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकेऽङ्गीरसरूपेण शृङ्गाररसो वर्तते । अत्र विप्रलम्भशृङ्गार-वीराद्भुत-करुण-हास्य-भयानक-रौद्र-वत्सलप्रभृतयोऽङ्गरसरूपेण समागता दृश्यन्ते । अत्र विविधानां सञ्चारीभावानामपि प्रयोगोऽवलोक्यते । विप्रलम्भशृङ्गारस्य सन्दर्भोऽप्यत्र प्राचुर्येण वर्तते परं प्रारम्भेऽन्ते च नायकनायिकयोः सुखदसम्मेलनेन सम्भोगशृङ्गारस्य प्राबल्यमवलोक्यते । तत्र मृगयासमये मृगे भयस्य, नृपे दुष्यन्ते च वीरस्य प्रसङ्गो वर्तते । द्वितीयेऽङ्के हास्यरसस्य प्रयोगाधिक्यमनुभूयते । तृतीये विप्रलम्भस्य चतुर्थे करुणस्य च प्राधान्यमस्ति । पञ्चमे हास्य-वीर-शान्तरसस्य च संयोजनं प्राप्यते । षष्ठेऽङ्के राज्ञो विरहवेदनाया वर्णनप्रसङ्गात् विप्रलम्भशृङ्गार एव वर्तते, आश्रमे राज्ञः सर्वदमनस्य वर्णनसन्दर्भे वात्सल्यरसोऽप्यनुभूयते, तथैव सप्तमेऽङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः सम्मेलनात् सम्भोगशृङ्गारो व्यज्यते ।

१३. प्रकृतिचित्रणम्

प्रकृतिचित्रणे महाकविकालिदासः कुशलो वर्तते । अस्याधिकासु कवितासु प्रकृतीनां कलात्मकं चित्रणं प्राप्यते । अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकेऽपि प्रकृतेः स्वाभाविकं चित्रणं कृतमस्ति । स्वभावोक्त्यलङ्कारमाध्यमेन प्रकृतिचित्रणेऽसौ सिद्धहस्तो विलोक्यते । कविनात्र आश्रम-वनकुञ्ज-नदी-पर्वतोपवनादीनां मनोरमं वर्णनं विदधाति । कविना विहितं कण्वस्याश्रमक्षेत्रस्य वर्णनं यथा -

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥

१४. समाजचित्रणम्

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके कालिदासकालीनस्य समाजस्य चित्रणं प्राप्यते । तत्रापि वैदिकवर्णव्यवस्थया व्यवस्थितः समाज आसीदिति ज्ञायते । शाकुन्तले ऋषिः कण्वः यज्ञकर्मणि संलग्नः प्रतीयते । वने विक्षिप्ता शकुन्तला तेन प्राप्ता, मुनेः दयार्द्रचेतः शकुन्तलां परिपालनाय प्रेरयति । एवमेव क्षत्रियस्य क्षत्रियत्वं तु नाटकस्यास्य पदे पदे संलक्ष्यते । तापसोऽप्यत्र राजानं क्षत्रियधर्मं स्मारयति । 'आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि' इति वाक्येन सुप्तक्षात्रधर्मं बोधयति । तदा स्वस्ववर्णेष्वेव विवाहं भवति स्म इत्यपि नाटके ध्वनितमस्ति । तदा वर्णक्रमं विहाय विवाह कलङ्कयुतो भवति स्म इति ज्ञायते । वैश्यस्यापि शाकुन्तले महती चर्चा वर्तते । तदा ते जलपथोजीविनः आसन् । धनार्जनमेव तेषां मुख्यं कर्म आसीत् । सन्तानाभावे जनस्य धनं राज्ञः कोशे गच्छति स्म इत्यपि तत्र दृश्यते । दानग्रहणमपि ब्राह्मणस्य कर्म इति तत्र सङ्केतितमस्ति । तदा यत्र कुत्रापि आश्रमा आसन्निति नाटकादवज्ञायते । तदा मृगयार्थं राजानः ससैन्यं वनं गच्छन्ति स्म, समाजे दुर्जनैःसह युद्धमपि भवति स्म चेत्यादयः तात्कालिकाः सामाजिका विषया नाटकस्यास्याध्ययनेनावगम्यते ।

१५. भाषाशैली

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य भाषा सरसा, प्रवाहमयी, प्रसादपूर्णा, परिष्कृता, परिमार्जिता च वर्तते । अत्र मूलतो वैदर्भीरीतेः प्रयोगः संलक्ष्यते । अत्र दीर्घसमासयुतानां पदानां बाहुल्यं नैवावलोक्यते । कविनात्र स्वल्पैः शब्दैरपि गभीराणां भावानां प्रकाशनं कृतमस्ति । कविना पात्रानुकूलानां भाषाणां प्रयोगेन नाटकं व्यावहारिकं विहितं दृश्यते । नाटके संस्कृतभाषायाः शौरसेनीप्राकृतभाषायाश्च प्रयोगो विद्यते । नाटके कोमलानां भावानां मनोरमं चित्रणं प्रस्तुतमस्ति । विविधानां सूक्तीनां प्रयोगेनाप्यस्य भाषा कलात्मिकी संलक्ष्यते । छन्दःसंयोजनेऽप्यत्र सुकुमाराणां मृदुलानां पदावलीनां संयोजनं प्राप्यते । अत्र प्रकृतीनां वर्णने मनोहारी शैली समवलोक्यते । अत्र पात्रानुकूलैः स्वल्पैः संवादैरपि नाटकमभिनेयात्मकं जातमस्ति ।

१६. निष्कर्षः

लेखेऽस्मिन् समागताः सारविषया बिन्दुरूपेणात्र प्रस्तूयन्ते :

- महाकविकालिदासविरचितस्याभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्योपजीव्यग्रन्थत्वेन महाभारतस्यादिपर्ववर्णितं शकुन्तलोपाख्यानं प्रसिद्धम्,
- सप्तमसङ्ख्यकेषु विभक्तेऽस्मिन् नाटके राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्च परस्परप्रणय-मिलन-विरहसन्दर्भाणां विषयाः प्रतिपादिताः,
- नाटकस्यास्य नायको राजा दुष्यन्तः, नायिका च शकुन्तला,
- पौरस्त्यनाट्यसिद्धान्तमवलम्ब्य संरचितमिदं नाटकमभिनयदृष्ट्यापि सुकरम्,

- अत्र सम्भोगशृङ्गाररसः प्राधान्येन प्रतिपादितः, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिश्च व्यञ्जितः,
- नाटके चतुर्विंशतिसङ्ख्यकानां छन्दसां प्रयोगः, प्रसादगुणस्य वैदर्भी रीतेश्च प्रयोगः,
- अत्र विविधशब्दार्थालङ्काराणां प्रयोगो विद्यमानेऽप्युपमालङ्कारस्याधिकप्रयोगः,
- सूक्तिसौन्दर्येण नाटकं रुचिकरं मनोरमं च,
- गेटेसदृशैः पाश्चात्यकविभिरपि नाटकस्याधिकं प्रशंसनम्,
- अत्र सुन्दरं प्रकृतिचित्रणम्, मनोहारी भाषाशैली च प्रयुक्ता ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, रामचन्द्र मिश्रः (ई.२०१०) *संस्कृतसाहित्येतिहासः* वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम् ।

कालिदासः (ई.२०१०), *अभिज्ञानशाकुन्तलम्,* नवकिशोरकरशास्त्री (संस्कृतव्याख्या), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशनम् ।

द्विवेदी, कपिलदेवः (ई.१९९२)*संस्कृतनिबन्धशतकम्* (पञ्चमसं.), वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशनम्।

राजवंशः सहायः (ई.२००२), *संस्कृत साहित्य-कोश* (चतुर्थ सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम् ।

रुय्यकः, (ई.२००१) *अलङ्कारसर्वस्वम्,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।

वामनः (ई.२०१०), *काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः,* (चतुर्थ सं.), (व्याख्याता-पं.केदारनाथ शर्मा), वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

विश्वनाथः, (ई.१९९५), *साहित्यदर्पणः* (पञ्चम सं.), वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

शुक्लः, रमेशचन्द्रः (वि.सं.२०२३), *प्रबन्धरत्नाकरः,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम् ।

सुवेदी, कपिलदेवः, (ई.२०१५),*प्रौढरचनानुवादकौमुदी*(२२संस्क.), वाराणसी :विश्वविद्यालय प्रकाशनम् ।

प्रत्याहारसूत्राणां समीक्षणात्मकमध्ययनम्

सुमनखतिवडा *

सारः

वेदस्य षट्ष्वङ्गेषु व्याकरणम् शरीरस्य मुखमिव मुख्यमस्ति । वेदार्थपरिज्ञानाय च व्याकरणमध्येयं वर्तते । तत्राचार्यस्य पाणिनेः अष्टाध्यायी नामकः सूत्रात्मकः व्याकरणविषयकः ग्रन्थः कालजयी परिपूर्णः स्फुटतरश्च विराजते । अइउण्, ऋऌक् इत्यादीनि चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतानि उपजीव्यभूतानि विद्यन्ते । एभिः सूत्रैः प्रत्याहाराणाम् निर्माणं भवति । प्रत्याहारो नाम वर्णसंक्षेपः विद्यते । प्रत्याहाराश्च पाणिनीयसूत्राणामाधारः वर्तते । यथा - इको यणचि (पा.सू.६।१।७७) अत्र प्रत्याहारौ इक् (इ,उ,ऋ,ऌ,) यण् (य,व,र,ल) इति । वर्णसमाम्नाय नाम्ना चैतानि ज्ञायन्ते । एतानि सूत्राणि पाणिनियानि पाणिनिप्रणीतानि सन्ति । पाणिनीयव्याकरणशास्त्रानुशासनस्य प्राणभूतानीमानि सूत्राणि प्राचीनवाङ्मयेषु ऋक्प्रातिशाख्ये भाष्यादौ च वेदवत् ब्रह्मराशिरूपेण समादृतानि प्राप्यन्ते । प्रत्याहाराश्च पाणिनीयसूत्रेषु प्रतिसूत्रं राजन्ते । सूत्रेष्वन्तर्भूताः द्वाचत्वारिंशत् (४२) प्रत्याहाराः लभ्यन्ते । तदितरं कात्यानकृतेषु वार्तिकेषु च प्रत्याहाराणामुपयोगो विहितो विद्यते । काशिकाकारादयस्त्वेनं गोपर्वते पाणिनिकृतेन तपासा प्रसन्नस्य महेश्वरस्य ढक्कानादात् पाणिनिना सूत्राणि प्राप्तानि सन्तीति निगदन्ति । महेश्वरवरप्रसादात् ढक्कानादोद्भवानि सूत्राणि समाख्याय पाणिनिः व्याकरणशास्त्रं प्रणिनाय इति च प्रसिद्धिरस्ति । अस्मिन्नालेखे सूत्राणां परिचयोपस्थानपूर्वकं प्रत्याहाराणां संख्यायाश्च निदर्शनं क्रियते । इमानि सूत्राणि पाणिनीयानि उत अपाणिनीयानि (माहेश्वराणीति) वस्तुसत्यमुपस्थाप्य ववेचनं विहितमस्ति । पाणिनीयेषु सूत्रेषु प्रयुक्तानां प्रत्याहाराणां संख्या च सदैव विवेचनस्य विषयभूतो विद्यते ।

शब्दकुञ्जिका - प्रत्याहारः,वर्णसमाम्नायः, ब्रह्मराशिः, जिह्वामूलीयः, पाणिनीयम् ।

१. विषयप्रवेशः

संस्कृतवाङ्मयस्यप्रधानभूतम् व्याकरणशास्त्रम् शिक्षा-कल्प-व्याकरणम्-निरुक्तम्-छन्दः-ज्यौतिषमिति षट्षु वेदाङ्गेषु प्रामुख्यमावहति । तत्रमहाभाष्यकारः पतञ्जलिरप्याह- मुखं व्याकरणं स्मृतमिति । शरीरस्य विविधेष्वङ्गेषु मध्ये यथामुखस्यप्रधानता सर्वोपरि भवति तथैव षट्षु वेदाङ्गेषु मध्ये व्याकरणस्यापि प्रधानता निगदिताविद्यते । व्याकरणस्यमहत्त्वं प्रतिपादयन् भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयस्याज्ञातनामा टीकाकारोऽप्याह -

आपःपवित्रं परमं पृथिव्यामपां पवित्रं परमञ्चमन्त्राः ।
तेषाञ्च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराह ॥ (वाक्यपदीयम्)

संस्कृतभाषायाः वैयाकरणपरम्परायाम् महर्षे पाणिनेः विशिष्टं योगदानमस्ति । पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयम् निगद्यते । वैयाकरणमुदाये खलु पाणिनिः सर्वमान्यःसिन्धौ इन्दुरिवाभाति । तस्याष्टाध्यायी व्याकरणविषयसम्बद्धा सूत्रात्मकशैलीयुताप्रसिद्धा कृतिःविद्यते ।

* *उपप्राध्यापकः ने.सं.वि.पिण्डेश्वरविद्यापीठम् धरानः ।*

पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतानिचतर्दर्दश माहेश्वरसूत्राणि सन्ति । एषः सूत्रराशिः वर्णसमाम्नायःनिगद्यते । तैः सूत्रैः वर्णानाम् संक्षिप्य प्रत्याहारः निर्मीयते । सूत्राणीमानि पाणिनीयानि उतवा नेतिजिज्ञासायाः विषयःवर्तते, तदत्रविविच्यते ।

२. समस्याकथनम्

पाणिनीयेषु सूत्रेषु विभिन्नेषु शास्त्रेषु विविधाः धारणाः प्राप्यन्ते । ताः धारणाः एकत्र नोपलभ्यन्ते । वर्णसमाम्नायसम्बद्धा अनेकेः विषयाः प्रकाशयितव्याः सन्ति । ता एवास्यालेखस्य समस्याः विद्यन्ते । ताश्चाधः सूत्रसरण्यां निर्दिश्यन्ते -

क. वर्णसमाम्नायस्येतिवृत्तः कः ?

ख. प्रत्याहाराणाञ्च परिचयः कः ? संख्या च कति विद्यते ?

ग. प्रत्याहारसूत्राणां रचयिता कः ?

३. उद्देश्यनिर्धारणम्

अइउण्, ऋलृक् इत्यादीनि सूत्राणि पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतानि सन्ति । सूत्राणां प्रत्उयाहाराणाञ्च परिचयोपस्थापनपूर्वकम् प्रत्याहाराणं संख्या निर्धारणमस्याध्ययनस्योद्देश्यमस्ति । सूत्राणीमानि केन रचितानीति विषयस्य विवेचनमप्यस्योद्देश्यं विद्यते । समस्याकथने समुत्थापिनां समस्यानां प्राज्ञिकं समाधानमेवास्योद्देश्यं वर्तते । सूत्रसरण्यामुद्देश्यानि प्रस्तूयन्ते -

क. वर्णसमाम्नायस्येतिवृत्तप्रकानम् ,

ख) प्रत्याहाराणां परिचयमुपस्थाप्य संख्यायाः विषयविवेचनम् ,

ग) वर्णसमाम्नायस्थानां सूत्राणां रचयिताविषयकमतप्रकाशनम् ।

४. प्रत्याहारसूत्राणि

पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतानितत्त्वानिचतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणीमानि सन्ति - १ अइउण् २ ऋलृक् ३ एओङ ४ ऐऔच् ५ हयवरट् ६ लण् ७ ञमङणनम् ८ झभञ् ९ घढधष् १० जबगडदश् ११ खफछठथचटतव् १२ कपय् १३ शषसर् १४ हल् । इति । अस्यापरं नाम वर्णसमाम्नायइत्यप्यस्ति । अत्र पाणिनिना स्वरवर्णाः व्यञ्जनवर्णाश्चनिर्दिष्टाः सन्ति । प्रत्याहारनिर्माणमेवास्यप्रयोजनमस्ति । प्रत्याहारं नाम वार्णानाम् संक्षिप्तं रूपम् । लाघवप्रियाः वैयाकणाः अस्य वर्णसमाम्नायस्य वेदवत् पावनत्वं स्वीकुर्वन्ति । उक्तञ्चभाष्यकृता -‘सो यमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायःपुष्पितःफलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफला-वाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापिरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयते’ इतिपातञ्जलभाष्ये । पूर्वोक्तेषु चतुर्दशसूत्रेषु ण् क्, च् ट् इत्यादयोऽनुबन्धाः पठिताः सन्ति । उषु सूत्रेषु केल चत्वारिंशत् वर्णाः सन्ति । अनुबनधाःप्रत्याहारान् सम्पादयन्ति । पाणिनीयशिक्षायां तत्र त्रिषण्ठीः चतुष्षष्ठीर्वा वार्णाः पठिताः सन्ति । उत्तञ्च- त्रिषष्ठीचर्तुषष्ठीर्वा वर्णाः शम्भुमते स्थिताः । (सिग्द्यालः ५) एते च अइउवार्णानाम् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन, लृकारस्य हस्वप्लुतभेदेन, एओऐऔ वार्णानां दीर्घप्लुतभेदेन तथा स्पर्शानां पञ्चविंशति, यादयो अष्टौ, यमाःचत्वारः, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीय-विसर्गोपध्मानीयनानां मेलनेन चतुष्ष्ठी वार्णाः भवन्ति । लोके शास्त्रे च एते वर्णाः सन्तीति ज्ञायते। शुक्लयजुः प्रातिशाख्ये हुमितिनासिक्येन सह पञ्चषष्ठी वर्णाः वर्णिताःप्राप्यन्ते ।

५. प्रत्याहारलक्षणम्

प्रत्याह्वियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णाः यत्र इतिप्रत्याहारः । चतुर्दशसूत्रेषु विवक्षितवर्णानां संक्षिप्तरूपःप्रत्याहारः । यथा हि लोके तवाभिधानांदित्याद्यक्षरमात्रेणापि तार्क्ष्यवासिकिबोधो भवतितथैव व्याकरणे ऽपि आद्यन्तवर्णानां सङ्केतेन आदिमध्यवर्णानां बोधो भवति । सूत्रान्तस्थानामनुबन्धवर्णानां तु प्रत्याहारे गणना नैव भवति । अत्र प्रमाणन्तु मुखनासिकावचनोऽ नुनासिकःयति पाणिनिनिर्दिष्टसूत्रमेव । यदि सानुबन्धसहितनां प्रत्याहारः स्यात् तर्हि अनुनासिकःइत्यत्रयगापत्तिःस्यात् अत्र ककारस्याचि ग्रहणेन यगापत्यादयो नोपपद्यते । उक्तञ्चवार्तिककृता -प्रत्याहरेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेति । (सिग्द्याल:२०१७)

६. प्रत्याहारसंख्यानिर्धारणम् ।

वर्णानां संक्षेपीकरणमेव प्रत्याहारः इतिपूर्वमेवोक्तम् । अस्य संख्याविषये मतैक्यं न विद्यते । शब्दरन्त्ने कारिकायां प्रत्याहाराः परिगणिताः सन्ति

एकस्मान् ङञणटवटैः षेण द्वौ त्रय इह कणमाभ्याम् ॥

चत्वारस्तु चमाभ्यां पञ्चयराभ्यां शलाभ्यां षट् ॥ (सिग्द्याल २०१७)

अयमाशयःङञणवटान्ताः अङ्, यञ्, अण्, छव्, अट् इति एकैकसंख्यात्मकं, षान्तौ झष्भषौ द्वौ, कणमान्ताः त्रयःअक्, इक्,उक्, अण्, इण् उण्, अम्,यम्, ङम् इतिचत्वारः यरान्ताः अय्,मय्,झय्,खय्,चय् , अर्,खर,शर्,झर्,चर् पञ्च , शलान्ताःअश् वश् जश् झश् हश् तथाअल् हल्, झल्,वल् शल् इतिप्रत्याहारैस्तथा र प्रत्याहारेण सह चतुश्चत्वारिंशत् प्रत्याहाराः सन्ति । प्रत्याहारेण वर्णातिरिक्तं सुप् तिङादीनामपिबोधो भवति ।

प्रत्याहारविषये एषाकारिका च प्रसिद्धावर्तते

एकस्माण्णङटञवा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्यएव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयो चयौ चतुर्भ्यो र पञ्चभ्यःशलो षड्भ्यः ॥

ञमन्ताड्ङः ररलौ चेति ञमेकोऽपर ऊहितः ।

प्रत्याहाराः भवन्त्येवं चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ (पाण्डेयः, प्रौढमनोरमा टीकायाम् २०३६)

७. प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनीयानि उत अपाणिनीयानि

अत्र पूर्वोक्तानि अइउण् इत्यादीनिचतुर्दशसूत्राणि पाणिनि प्रणितानि अथवा ततः पूर्ववर्तिर्भिराचार्यैः प्रणितानीति विषयं विचार्यते । सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य रचयिता भट्टोजीदीक्षितस्तथानन्दिकेशरः इमानि सूत्राणि महेश्वर रचितानिस्वीकुरुतःातावाह - इमानि सूत्राणि माहेश्वराणीति । एतेषां मते महेश्वर एव पाणिनेराचार्यस्य गुरुरासीत् । नन्दिकेश्वरेण काशिकायामाह -

नृत्तावासने नटराजारजो ननाद ढक्कां नवपञ्चबारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्नेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम् । (काशिका, दर्शनके. व्या. १)

एतेन स्पष्टं भवति अइउण् इत्यादीनि सूत्राणि महेश्वररचितानि । तत एव पाणिनिना गृहीतानीति ।
प्रत्याहारसूत्राणि अपाणिनीयीति भ्रान्तेरन्यानि कारणानि सन्ति तानि साधारणानि सन्ति ।
आचार्येण पाणिनिना स्वकीयांमष्टाध्याय्यां सूत्राणि नोल्लिखितानि । तत्र वृद्धिरादैच् १ ।१। १ सूत्रतः आरभ्य अ अ ८।४। ६८ सूत्राणि एव ग्रथितानि दृश्यन्ते ।

महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि वृद्धिः शब्दः मंगलार्थमादौ पठितः इति व्याख्यानं करोति तथा च अथ शब्दानुशासनम् नाम सूत्रमादौ व्याख्याति । तस्मादर्वाचीनाः वैयाकरणाः भ्रान्तिमन्त बभूवुः प्रत्याहार सूत्राणि तथा अथ शब्दानुशासनमिति नैव पाणिनीयानि सूत्राणीति । इमानि तु माहेश्वर सूत्राणीति ।

७.१ प्रत्याहारसूत्राणि वस्तुतः पाणिनीयानि

एतेषां भ्रान्तेः कारणं तन्निवारणोपायञ्चात्र प्रस्तूयते । अन्ये आचार्यास्तु इमानि सूत्राणि पाणिनीयानि सन्तीति दाढ्र्यम् प्रकटयन्ति । एतेषां पाणिनीयत्वे बहूनि प्रमाणानि दृश्यन्ते ।

प्रथमतो आदिमध्यान्तशब्दानां प्रयोगविषयं विचार्यते । भाष्यकारः पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्राणि व्याख्यायन् ग्रन्थस्यादिमध्यावसानेषु त्रिधा मङ्गलमाचरितीति सूचयति । सः भूवादयो धातवः १।३।१ सूत्रे वकारागमं मङ्गलार्थमिति स्वीकरोति । परन्त्वत्र मध्यशब्दो मुख्यार्थे नास्ति । तथा च भूवादयो धातव ः इति सूत्रमपि ग्रन्थस्य मध्यभागे नास्ति तत्तु प्रथमाध्याये विराजते ।

तथा च काशिकाकारेण नोदात्तस्वरितोदयम् ८।४ ६७ सूत्रे उदात्तपरस्येति वक्तव्ये उदयग्रहणम् ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थमुक्तम् । अत्राप्यन्त्य शब्दो मुख्यार्थेऽप्रयुक्तो विलोक्ते । तथा च एतत् सूत्रम् अन्त्ये पठितम् । यदि इदमेवान्त्यं स्यात् तर्हि पाणिनेः अ अ ८। ४। ६८ सूत्रमपि अपाणिनीयं स्यात् । एतेनात्र प्रयुक्ताः आदिमध्यान्तशब्दाः स्वसमीपवाचकाः लाक्षणिकार्थकाः सन्ति इति स्पष्टम् भवति । निरुक्तादिषु चैतादृशः लाक्षणिकः प्रयोगोपलभ्यते । अतः एभिः प्रमाणैः प्रत्याहारसूत्राणि अपाणियानिति साधयितुं नैव शक्यते ।

तथा च पाणिनीय सूत्रेषु प्रत्याहाराणाम् येन प्रकारेण सूक्ष्मतया ग्रथितम् लभ्यते, तद् तेषामपाणिनीयत्वे ऽ सम्भवं प्रतीयते । महाभाष्यकारः पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्रेषु इव एतेषामपि व्याख्यानं करोति । एवञ्च प्रत्याहाराह्निके एतानि पाणिनियानि सूत्राणि समुल्लिखति व्याख्यायति च । पाणिनि विरचितस्याष्टाध्यायी ग्रन्थे आदौ यद्यपि वृद्धिरादेच् सूत्रं विद्यते तथापि अथ शब्दानुशासनम् तथा प्रात्याहारसूत्राणि अष्टाध्याय्याः अङ्गत्वमावहन्ति । एवञ्च पाणिनीय शिक्षा, आपिशलशिक्षा ग्रन्थेषु प्रथमस्थानप्रकरणात् पूर्वपठिता उपोद्घातरूपादीनि सूत्राणि प्रकरणाद् बहिर्भूतान्यपि शिक्षायाः अङ्गत्वमावहन्ति । एतेन च प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनीयानि एव इति सिद्धं भवति । प्रमाणप्रस्तोतनपुरस्सरम् नवीनाः दयानन्द सरस्वती प्रभृतयः प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनीयानि स्वीकुर्वन्ति । भट्टोजी दीक्षितस्य तथा काशिकाकारस्य मतं च एतेषां पाणिनीयत्वं साधयन्ति । महेश्वरात् आशीर्वादरूपेण सूत्राणि पाणिनिना प्राप्तानि इति सत्यं स्यात् । पाणिनिना गोपर्वते तपः कृत्वा सूत्राणि आशीर्वादरूपेण लब्धे सत्यपि रचितानि ग्रथितानि तु पाणिनिनैव सम्भवेत् । एतेन च प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनि रचितानीति स्पष्टं भवति । अत्र क कोऽपि विवादावसरः ।

८. निष्कर्षः

महर्षिणा पाणिनिना विरचिता अष्टाध्यायी व्यारणस्य महत्त्वपूर्णा कालजयी कृतिः वर्तते । एषा संस्कृतव्याकरणस्याधारशीला विद्यते । प्रत्याहारसूत्राणि अष्टाध्याय्याः अभिन्नाङ्गत्वमावहन्ति । एतानि ाहेश्वरवरप्रसादात् पाणिनिना लब्धत्वात् माहेश्वराणि सूत्राणि कथितानि सन्ति । अन्येषु व्याकरणेषु च प्रत्याहारसूत्राणाम् पाणिनीयत्वं समुल्लिखितम् प्राप्यते । तेषां प्रत्याहारसूत्रायामुपस्थितिरपि एतेषां सूत्राणं महन्महत्त्वं प्रतिपादयति । पाणिनीयव्याकरणस्य ज्ञानाय एतेषां प्रत्याहारसूत्राणां ज्ञानमत्यावश्यकम् भवति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अशोकचन्द्रः, (२०५२), *व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः;*वाराणसी : धर्मराज प्रेसः ।

दीक्षितः, भट्टोजी (सन् १९९६), *वैयाकरणसिद्धन्तकौमुदी,*(व्या.गोपालदत्त पाण्डेय), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् । (बालमनोरमासहिता)(प्रथमः,द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः भागाः) ।

दीक्षितः, भट्टोजी(सन् १९९८), *प्रौढमनोरमा* (शब्दरत्नसहिता), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।

नागेशः, (२०४५), *लघुशब्देन्दुशेखरः,* (व्या. ब्रह्मदत्त द्विवेदी) पटना : सुशील प्रकाशनम् ।

पतञ्जलिः, (२०५७), *व्याकरणमहाभाष्यम्,* (व्या.चारुदेव शास्त्री) नयाँ दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदासः ।

पाणिनिः, (२०३६), *अष्टाध्यायी*(सम्पा. गोपाल शास्त्री), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।

पाणिनिः, (२०७०),*अष्टाध्यायी* (व्या. ईश्वरचन्द्र) दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम् ।

युधिष्ठिरः, मीमांसकः (सन् २०१४), *संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास,* (सम्पा.रामनाथ त्रिपाठी) वाराणसी : चौखम्बा पब्लिसर्स ।

वामनजयादित्यौ, (सन् २००६), *काशिका,*(व्या.रघुवर वेदालङ्कारः), वाराणसी : चौखम्बा ओरिएन्टलिया।

सिग्द्याल, सोमनाथः (२०१७), *प्रतिसंस्कृता सिद्धान्तकौमुदी,*काठमाडौं : नेपाल रा.प्र. प्रतिष्ठानम् ।

पाराशरीय राजयोगको अध्ययन र विश्लेषण

अम्बरराज ढकाल *

सार

महर्षि पराशरले उपदेश गरेको फलितज्योतिषको पाराशरीय होराशास्त्रमा जातकको जन्मकुण्डलीमा रहेका राजयोगका लक्षणहरू पाइन्छन् । यस लेखमा फलितज्योतिषको पाराशीय होराशास्त्रको मतअनुसार कुण्डलीमा राजयोगको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । जन्मकुण्डलीमा अवस्थित विभिन्नभावहरू मेषादि १२ राशिहरू र सूर्यादि नवग्रहहरूको संयोगबाट राजयोग निर्माण हुन्छ । ज्योतिषशास्त्रका तीन शाखा सिद्धान्त, संहिता र होरामध्ये संहिता र होरालाई आधुनिक सन्दर्भमा फलितज्योतिष भनिन्छ । फलितज्योतिषमा पाराशरीय होराशास्त्र अनुसार कुण्डलीको सबैभन्दा उत्कृष्ट योग राजयोग हो । पूर्वीय दर्शनशास्त्र र ज्योतिषशास्त्रमा राजयोगको विशद चर्चा गरिएको पाइन्छ । पराशरको होराशास्त्रमा उल्लेख गरिएका राजयोगका लक्षण वा परिभाषा स्वरूप र फलको विश्लेषणमा यो लेख केन्दित हुनेछ । पराशरका मतमा कुण्डलीका केन्द्र र त्रिकोणको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोगको निर्माण हुन्छ । केन्द्र र त्रिकोण नै राजयोगकारक भाव हुन् । यसमा लग्नको मुख्य भूमिका हुन्छ । लग्नेश दशमेश र नवमेशको सम्बन्धबाट विशिष्ट राजयोग बन्दछ भन्ने मत पराशरको होराशास्त्रमा पाइन्छ । यसबाट ज्योतिषशास्त्रमा पराशरको मत कुण्डलीमा परीक्षण गरी त्यो सत्यको नजिक छ भन्नेकुरा पुष्टि गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

होराशास्त्र, जातक, कुण्डली, केन्द्र, त्रिकोण, योग, योगसम्बन्ध, राजयोग, भाव, भावेश,

१. विषय परिचय

फलित ज्योतिषका विभिन्न सिद्धान्तहरूमा पाराशरीय मतलाई सर्वमान्य र प्रामाणिक मानिन्छ । महर्षि पराशरको सिद्धान्तलाई पाराशरीय होराशास्त्र भनिन्छ । फलित ज्योतिषको एउटा उपशाखाका रूपमा होराशास्त्रलाई लिइएको पाइन्छ । वेदका षडङ्गमध्ये नेत्रको रूपमा स्थित ज्योतिषशास्त्र पूर्वीय वाङ्मयको प्राचिन विज्ञान हो । सिद्धान्त संहिता र होराका भेदले ज्योतिषशास्त्रलाई स्कन्धत्रयात्मक मानिएको छ । (बृहत्संहिता १/९) सिद्धान्त ज्योतिष ग्रहगणितसँग सम्बन्धित रहेको छ । संहिता र होरा फलित ज्योतिषका रूपमा चिनिन्छन् । होरालाई जातकशास्त्र पनि भनिएको छ । फलित ज्योतिषिमा पाराशरिय होराशास्त्रको प्रामाणिकता सर्वोपरि मान्य छ । ज्योतिष फलादेशका लागि पाराशरीय मत निर्णायक मानिन्छ । ज्योतिषशास्त्रका प्रवर्तक अष्टादश आर्ष आचार्यहरूमध्ये पराशर एक हुन् । त्यसैले कलौ पाराशरी स्मृतिः भन्ने लोकोक्ति ज्योतिष वाङ्मयमा रहेको पाइन्छ । फलित ज्योतिषका परवर्ति निवन्धकारहरूले पराशर निर्मित सिद्धान्तलाई विशेष मान्यता दिएका छन् । कुण्डलीका विभिन्न योगहरूको विश्लेषण गर्नका लागी पराशरीय नियम अत्यन्त प्रभावकारी मानिन्छ । यस आलेखमा पाराशरीय सिद्धान्तका आधारमा राजयोगको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

---

* *सहायकः प्राध्यापकः ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

२. शोध समस्या, उद्देश्य र विधि

पाराशरीय होराशास्त्रमा राजयोगका लक्षण के कस्ता छन् ? कुण्डलीमा ग्रहहरूले कसरी राजयोग निर्माण गर्छन् , राजयोगको परिभाषा पराशरले कसरी दिएका छन् ? कुण्डलीमा राजयोगको विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने जिज्ञासाहरूमा यस लेखको समस्या केन्द्रित रहेको छ ।

मानवको प्रत्यक्ष जीवनमा पाराशरीय राजयोगको परीक्षण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । पाराशरीय होराशास्त्रमा भएका राजयोगका लक्षणहरूलाईअनुशीलन गरी राजयोगकारक भाव लग्न र ग्रहहरूको कारकत्व पहिचान गर्नु यस लेखको अर्को उद्देश्य हो । जातकको कुण्डलीमा प्राप्त राजयोगलाई विश्लेषण, परीक्षण र सत्यापन गर्ने उद्देश्यमा यो लेख केन्दित हुनेछ । यसका लागि निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । राजयोगको आध्ययनमा पाराशरीय होराशास्त्रका नियमहरूलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ भने यहाँ स्वोच्च ग्रहका आधारमा नभएर केन्द्रत्रिकोणका आधारमा राजयोगको अध्ययन र विश्लेषण सीमित गरिएको छ ।

३.महर्षि पराशर र उनको होराशास्त्र

पराश्रृणाति पापानीति पराशर : अर्थात् पराशर भन्नाले सम्पूर्ण पाप र तापलाई नष्ट गर्ने महर्षिलाई बुझिन्छ । पुराणहरूमा उल्लेख भए अनुसार महर्षि पराशर महात्मा वसिष्ठका पौत्र,ऋषिशक्तिका पुत्र, कृष्णद्वैपायन वेदव्यासका पिता तथा शुकदेवजीका पितामह हुन् । पराशरको यो वंशपरम्परा अत्यन्त समृद्ध तथा भक्तिज्ञान एवम् योगले सम्पन्न थियो (खेमका ई.सं. २०१४: पृ.६९) । पराशरको समय ईसाको पाँचौ शताब्दी भन्दा अधि मानिएको (शास्त्रीः २०१२ पृ.९१/९२) पाईन्छ । घटराज भट्टराईको अनुसार पराशर पुत्र व्यासको जन्मस्थल पञ्चगण्डकीको सङ्गमस्थल दलौनीमा पर्दछ । सेती र काली गण्डकीको बीचमा रहेको द्वीपमा वेदव्यासको जन्मशिलामा पराशर ऋषिको आश्रम रहेको अनुमान गरिएको छ । पराशर गुफा पनि त्यहीँ छ । व्यासमाता मत्स्यगन्धाको छाब्दी पराह कुण्ड (पराशर कुण्ड) छ । पराशर ऋषिले पराशर स्मृति पनि यसै ठाउमा रहेको अनुमान (नेपाल २०५५, पृ.४८) गरिएको छ । त्यसकारण पराशरलाई नेपाली भूमीका ज्योतिष ग्रन्थ रचना गर्ने नेपाली ज्योतिष महर्षि मान्न सकिन्छ ।

पराशर ज्योतिषशास्त्रका प्रवर्तक उपदेष्टा आचार्य हुन् । ज्योतिषका प्रचिन ग्रन्थ नारदसिंहता,कश्यपसंहिता र पराशर संहिता सबैमा ज्योतिशास्त्रका आभिभावकहरूको जहा जहा नाम उल्लेख गरिएको छ ती सबैमा परशरको नाम ज्योतिषशास्त्र प्रर्वतक आर्चका रूपमा सम्मानित छ । महर्षि पराशर लोककल्याणकारी दैवज्ञ, कालतत्त्वका ज्ञाता, त्रिकालज्ञ, महान्‌योगी,पुराणविद्याका आचार्य, स्मृतिकार, महान् धर्मशास्त्री, तत्त्ववेत्ता, कृषि विज्ञ महर्षि (खेमका ई.सं.२०१४पृ. ६९) थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ । पराशरको नाम जोडिएर अएका बृहत्पाराशरहोशास्त्र,मध्यपाराशरी र लघुपाराशरी पाराशरकृत होराशास्त्रसम्बद्ध ग्रन्थहरू हुन् । यी ग्रन्थहरू हाल विभिन्न पाठभेद सहित उपलब्ध देखिन्छन् । यी सबै ग्रन्थहरू स्वयं महर्षि पराशरले रचना गरेका भने होइनन् । गुरुशिष्य परम्पराका माध्यमबाट उनको गुरुकुलका शिष्यहरूले यसलाई सङ्कलन गरेका हुन् । यस कुरा स्वीकार गर्दै स्वयं उनले भनेका छन्-

वयं पारशरीं होरामनुसृत्य यथामति
उडुवाय प्रदीपाख्यं कुर्मो दैवविदां मुदे ।

अर्थात् हामी आफ्नो बुद्धि अनुसार पाराशरीय होराशस्त्रलाई अनुशरण गर्दै दैवविद्हरूको प्रसन्नताका लागि उड्वाय प्रदीप नामको ग्रन्थ बनाउँछौं ।

क) बृहत् पाराशर होराशास्त्र

बृहत्पाराशर होराशास्त्र फलित ज्योतिष विषयको उपजीव्य, प्रौढ र विशेषोपयोगी ग्रन्थ हो । होरा र जातक सम्बद्ध परवर्ति सबै ग्रन्थहरूमा यसको प्रभाव परेको पाइन्छ । अर्ष ग्रन्थ भएर पनि यो आजसम्म सर्व सुलभ रूपमा उपलब्ध छ तर यसका पाठभेदहरू भने रहेका पाइन्छन् । विभिन्न ठाउँबाट प्रकाशित भिन्न भिन्न संस्करणहरूमा परस्पर विरोधि धारणासमेत रहेका देखिन्छन् । यसका संस्कृत र हिन्दी भाषामा प्रशस्त टीकाहरू लेखिएका पाइन्छन् भने नेपालीमा चाहिं यसको टीका लेखिएको पाइएको छैन ।

बृहत्पाराशर होराशास्त्र सय अध्याय परिमाण भएको शताध्यायी ग्रन्थ हो । यसमा महर्षि पराशरले मैत्रेयलाई ज्योतिषशास्त्रको उपदेश दिएका छन् । मङ्गलाचरणमा सूर्यको वन्दना गरिएको छ । वेदको नयनका रूपमा मलाई पितामह ब्रह्माजीबाट प्राप्त भएको र त्यही उपदेश म तपाईंलाई सुनाउँछु भनी उनले मैत्रेयलाई भनेका छन् । यसपछि ग्रन्थमा होरा र जातक सम्बन्धी विशद वर्णन गरिएको पाइन्छ । यहाँ यी विषयसहित विभिन्न प्रकारका राजयोग र धनप्राप्तियोगको पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

ख) मध्यपाराशरी

मध्यापारशरी लघु आकारको पाराशरी होराशास्त्रको सार संक्षेप जस्तो देखिन्छ । बृहत् र लघु पाराशरी नामक ग्रन्थ देखेर कसैले मध्यपाराशरी नामक ग्रन्थ तयार गरे, लेखे तर उनले आफूलाई न त लेखक नत सङ्कलक, सम्पादक नै भनेर चिनाउने साहस गरे । त्यसैले आफ्नो नाम गोपनीय नै बनाए । मध्यपाराशरीका हाल प्राप्त संस्करणहरूमा पाठभेद, पुनरुक्ति र अशुद्धि पनि पाइएका छन् तापनि यसमा पराशरको सिद्धान्तले पूर्णतः निरन्तरता पाएको छ । यो सामूहिक सङ्कलन चाहिँ होइन किन भने यसको मङ्गलाचरणमा लेखकले -अथाऽपरं प्रवक्ष्यामि राजयोगादि सम्भवम् मा प्रवक्ष्यामि एकवचन क्रियापद प्रयोग गरिएको हुनाले कुनै एक दैवज्ञले सङ्कलन वा लेखन गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

मध्यपाराशरीमा संज्ञाध्याय, राजयोगाध्याय, धनयोगाध्याय, दरिद्रयोगाध्याय, दशाफलाध्याय, अन्तर्दशाफलाध्याय, कारकदशाफलाध्याय, विंशोत्तरीदशाफलाध्याय, र भावविचाराध्याय गरी नौ अध्याय रहेका छन् । संज्ञा अध्यायमा पराशर मुनिलाई नमस्कार गर्दै उनको होराशास्त्रलाई अवलोकन गरेर शास्त्र अनुसार नक्षत्रदशामार्गको सारतवलाई बनाउँछु भनिएको छ । यसबाट पनि पराशरीय गुरुकुल पराम्पराबाट यस ग्रन्थको रचना गरिएको स्पष्ट हुन आउँछ । यस ग्रन्थमा योग र दशाफलका अतिरिक्त राजयोगाध्यायको (दोस्रो अध्याय) विशेष महत्व रहेको देखिन्छ । ग्रह, भावेश र भावहरूको परस्पर सम्बन्धले विभिन्न योगहरूको उत्पत्ति हुने नियमहरूको उल्लेख पाराशरीय होराशास्त्रमा पाइन्छ ।

ग) लघु पाराशरी

लघु पाराशरीको अर्को नाम उडुदाय प्रदीप हो । महर्षि पराशरका गुरुकुलमा रहेका उनका शिष्य प्रशिष्य परम्परामा यस लघु ग्रन्थको सङ्कलन सामूसिहक रूपमा भएको बुझिन्छ । यस ग्रन्थको वस्तुनिर्देशात्मक मङ्गलाचरणमा भनिएको छ -

वयं पाराशरीं होरामनुसृत्य यथामति ।

उडुदाय प्रदीपाख्यं कुर्मो दैवविदां मुदे ॥ (लघुपाराशरी १/२)

अर्थात् हामी आफ्नो बुद्धिले भ्याएसम्म पाराशरीय होराशास्त्रको अनुशरण गर्दै दैवविद् ज्योतिषीहरूको प्रसन्नताका लागि उडुदाय प्रदीप नामक ग्रन्थ बनाउँछौं । यहाँ उडु भनेको नक्षत्र र दाय भनेको आयु हो र उडुदाय प्रदीप ग्रन्थनामले नै नक्षत्रको आयु सम्बन्धी विषय प्रकाशित गर्ने ग्रन्थ उडुदाय प्रदीप अर्थात् लघु पाराशरी हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसमा संज्ञाध्याय, फलनिर्णयाध्याय, योगाध्याय, मारकनिर्णयाध्याय (आयु), दशाफलाध्याय, र मिश्रकाध्याय गरी जम्मा ६ अध्याय रहेका छन् । यसमा विशेष गरी केन्द्रत्रिकोणाधिपतिको परस्पर सम्बन्धमा हुने योग, मारक ग्रहको निर्णय र नक्षत्र दशाफल महहत्वपूर्ण रहेका छन् । मिश्रकाध्यायको अन्तिम दुई कारिकामा राजयोगको लक्षण बताइएको छ ।

४. पाराशरीय होराशास्त्रमा राजयोग

महर्षि पराशर प्रणीत ज्योतिष फलादेशको नियामक सिद्धान्तलाई पारशर होराशास्त्र भनिन्छ । फलित ज्योतिषमा उनको मत अत्यन्त उपयोगी मानिएको छ । सबै महर्षिहरूले कलियुगमा पराशरकै मत अनुसार कर्म गर्न 'कलौ पाराशरी स्मृतिः' भनेर उल्लेख गरेका छन् । ज्योतिष तत्त्ववेत्ता दैवज्ञहरूले पनि आ-आफ्नो अनुभव अनुसार 'नक्षत्रासु कलौ युगे' भनेर कलियुगमा पारशर प्रणीत नक्षत्रायुर्दाय अनुसार प्राणीका जीवनको शुभाशुभ फल प्राप्त हुने विचार प्रकट गरेका छन् । राजयोगका विषयमा पनि पारशरीय मत बढी प्रभावकारी र सत्य सावित भएका पाइन्छन् । ग्रहहरूको स्थानभेदले, दृष्टिभेदले, राशिभेदले राजयोगादि फल जातकका लागि सम्भव हुन्छन् भनिएको छ ।

अथापरं प्रवक्ष्यामि राजयोगादिसम्भवम् ।
ग्रहाणां स्थानभेदेन राशिदृष्टिवशात् फलम् ॥

४.१ राजयोगकारक भाव र भावेशको विश्लेषण

पराशरीय होराशास्त्रमा केन्द्र र त्रिकोणलाई राजयोगका प्रमुख कारक भाव मानिएको छ । ती भावको शुभाशुभत्व पहिचान गरी शुभफलदायी र पापफलदायी भाव तथा ग्रहको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोग विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने मत पराशरीय होरामा पाइन्छ । अत्यन्त गूढरहस्ययुक्त अर्थ भएका पराशरीय होराका कारिकाहरूमा भाव र भावेशको शुभाशुभभत्व विश्लेषण गरिएको छ । ती कारिकाको आशयलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

क. सबै त्रिकोण (१,५,९) अधिपतिहरू शुभफलदायक र योगकारक हुन्छन् ।
(सर्वे त्रिकोण नेतारो ग्रहा : शुभफलप्रदा :)

ख. त्रिषडायेश (३,६,११ स्थानका मालिक ग्रहहरू) सदैव पापफलदायी हुन्छन् ।
(पतयस्त्रिषडायानां यदि पापफलप्रदा :)

ग. केन्द्रका अधिपति (लग्न बाहेक ४,७,१० का मालिक) विपरित फलदायक हुन्छन् ।
(न दिशान्ति शुभं नृणां सौम्या : केन्द्रधिपा यदि ।)
नैसर्गिक शुभग्रह पापफलदायी र नैसर्गिक पापग्रह शुभफलदायी हुन्छन् ।

घ. लग्नबाट द्वितीय - द्वितीयेश र व्यय- व्ययेशले स्थानान्तरको साहचर्य सम्बन्धबाट मात्र फल दिन सक्षम हुन्छन् । ती दुवै स्थानका स्वामी स्वतन्त्र फल दिन सक्षम हुँदैनन् । अन्य भाव र ग्रहको परस्पर सम्बन्ध अनुसार मात्र फल दिन सक्षम हुन्छन् ।

ङ. अष्टमेश शुभफलदायक हुँदैन तर लग्नेशत्व प्राप्त छ भने त्यो त्रिकोणेश र केन्द्रेशपनि हुनाले शुभफलदायी र योगकारक हुन्छ ।

(भाग्यव्ययाधिपत्येन रन्ध्रेशो न शुभप्रद ।
स एव शुभसन्धाता लग्नाधिसोऽपि चेत स्वयम्)

च. राहु र केतुलाई तमोग्रह भनी जुनजुन भावमा बसेका छन् र जुन जुन भावेशसँग युक्त छन् ती ती भाव र भावेश अनुसारको शुभ वा पाप फलदायी हुन्छन् भनिएको छ ।

(यद्यद्भावगतौ वापि यद्यद्भावेशं संयुतौ ।
तत्तत्फलानि प्रबलौ प्रदिशेतां तमो ग्रहौ)

छ. केन्द्र (१,४,७,१०) त्रिकोण (१,५,९) र त्रिषडाय (३,६,११) भावका स्वामी ग्रह उत्तरोत्तर बलवान् हुन्छन् । पहिलो भन्दा दोस्रो र दोस्रो भन्दा तेस्रो केन्द्रेश, त्रिकोणेश र त्रिषडायेश बलशाली र योगकारक हुन्छन् ।

यसरी पराशरीय होरा शास्त्रले कुण्डलीका भाव र भावेशबाट राजयोगको प्रभावकारिता विश्लेषण गर्न खोजेको बुझिन्छ । राजयोगमा केन्द्र र त्रिकोणको परस्पर सम्बन्ध बढी प्रभावकारी हुन्छ । तर, यति सबै भएर पनि केन्द्र त्रिकोणका केही दोष रहेका हुन्छन् ।

४.१.१ केन्द्र त्रिकोणका दोष

केन्द्र त्रिकोणका मालिक दोषयुक्त भएपनि परस्पर सम्बन्धले मात्र पनि ती दुवै स्वयम् बलवान् हुन्छन् र योगकारक बन्छन् ।

केन्द्रत्रिकोण नेतारौदोषयुक्तावपि स्वयम् ।
सम्बन्धमात्रादूवलिनौ भवेतां योगकारकौ (लघुपाराशरी -२/२) ।

यसबाट केन्द्र त्रिकोणका दोष बताइए पनि दोष के के हुन् पराशरले उल्लेख गरेको भेटिँदैन । अन्यशास्त्रबाट ती दोष खोज्नुपर्छ ।

क) केन्द्र-केन्द्रेश दोष

सामान्यत : नीच राशि, अस्तङ्गत ग्रह, शत्रुराशि, शत्रुनवांश, पापकर्तरी कुरग्रह, बाल, बृद्ध हुँदा सबै भाव र भावेश दोषी हुन्छन् । केन्द्र र केन्द्रेश दोषी हुने निम्न आधार पाराशरीय मतमा रहेका छन् -

१. केन्द्रमा शुभग्रह विपरीत फल दिने हुनाले स्वयमु दोषी हुन्छन् ।
२. केन्द्रेश त्रिषडायाधिपति र अष्टमेश भए दोषी हुन्छ ।
३. केन्द्र केन्द्रेशको परस्पर सम्बन्ध त्रिषडायाधिपति र अष्टमेशसँग छ भने दोषी हुन्छ ।
४.स्वयं पाप केन्द्रेश ३,६,११,८ भावको स्वामी भएमा दोषी हुन्छ
५. नीच, शत्रुक्षेत्र, पापकर्तरी आदि भए दोषी हुन्छ ।

ख) त्रिकोण- त्रिकोणेश दोष

पराशरीय होरामा त्रिकोणलाई सबैभन्दा उत्तम स्थान मानिएको देखिन्छ । यसका दोष कमै मात्र छन् :

१. नीच, शत्रुक्षेत्र, शत्रुनवांश, अस्तङ्गत, क्रूरग्रह, पापकर्तरी, बाद र बृद्ध भए त्रिकोण त्रिकोणेश दोषी हुन्छन् ।

२. त्रिकोणेश त्रिषडायेश वा अष्टमेश हुँदा दोषी हुन्छ ।

यसरी केन्द्र र त्रिकोणका केही दोष देखिए तापनि तिनीहरूको परस्पर सम्बन्धबाट शुभयोगकारक फल प्राप्त हुने कुरा (मिश्र : २०१०, पृ.५२) बताइएको पाइन्छ ।

कुण्डली

४.२ राजयोगकारक ग्रह

पराशरीय होराशास्त्रमा ग्रहको नैसर्गिक भावकारक - लक्षण बताइएको छ । सूर्यादि ग्रहलाई ब्राह्मणदि वर्गमा विभाजन गरिएको छ । गुरु - शुक्र ब्राह्मण, सूर्य मंगल क्षत्रीय, चन्द्र बुधवैश्य, शनि शुद्र तथा राहुकेतु अन्त्यज (विप्रौ देवेज्य भृमुजौ क्षत्रियौ रविभूमिजौ । वैश्यौ निशाकार बुधौ शनि : शूद्रस्तमोन्त्यजौ : ॥ (मध्यपराशरी -६/२)) जातिका नैसर्गिक कारक मानिएको छ । तयसैगरी कुण्डलीमा लग्नदेखि द्वादश भावका कारक ग्रह क्रमश : १-सूर्य, २- गुरु, ३- भौम, ४- चन्द्र, ५- गुरु, ६-शुक्र, ७-चन्द्र, ८- शनि,९- गुरु, १०- चन्द्र, ११- शुक्र, १२-शनि मानिएको छ । यी मध्ये राजयोगकारक भाव केन्द्र (१-४-७-१०) का कारकग्रह सूर्य र चन्द्रमा हुन् भने त्रिकोण (१-५-९) का कारकग्रह सूर्य र बृहस्पति हुन् । यस आधारमा चन्द्र, सूर्य र बृहस्पति नैसर्गिक राजयोगकारक ग्रह मानिन्छन् । यसैगरी सूर्य र चन्द्रमालाई राजा वा राज्यकारक, मंगललाई नायक नेता र सेनापति वा रक्षाधिकारी, बुधलाई युवराज वा राजकुमार, गुरुशुक्रलाई मन्त्री र सचिव पक्षीय राजकर्मचारी (...अथ राजानौ रविचन्द्रमसौ स्मृतौ भूसूनुर्नायको ज्ञेयो बुध : सून् : प्रकीर्तित :) मानिएको छ । शनिलाई सेवक ग्रहको रूपमा चिनिन्छ । यसरी राजा (सूर्यचन्द्र), राजकुमार (बुध), सेनापति (मंगल), सचिव (गुरुशुक्र) र सेवक (शनि) ग्रहका परस्पर शुभ सम्बन्धबाट राजयोग उत्पन्न हुन सक्ने कुरा पराशरीय होराशास्त्रमा पाइन्छ ।

३.३ लग्नकुण्डलीमा राजयोगकारक ग्रहको पहिचान

पराशरीय होराशास्त्रमा जन्मलगोदयका आधारमा कुण्डलीका राजयोगकारक ग्रहको पहिचान गर्न सकिने सूत्र बताइएको पाइन्छ । मेषादि द्वादश राशिको लग्नोदयका आधारमा कुण्डलीमा शुभयोगकारक

ग्रह छुट्याउन सकिन्छ । मध्यपाराशरीका सातौं अध्यायमा राजयोगकारक ग्रहको पहिचान (पराशर : २०६०, पृ.१००-१०७) गरिएको छ ।

४.३.१ मेष लग्न

मेष लग्नमा जन्मिने जातकका लागि सूर्य र चन्द्रमा शुभ फलदायी राजयोगकारक ग्रह मानिन्छन् । लग्नेश मङ्गल अष्टमेश भएतापनि शुभयोगकारक नै हुन्छ । र नवमेश गुरु र दशमेश पनि पराधीन र पापफलदायी हुनाले अशुभ योगकारक हुन्छन् । शुक्र मारकेश र बुध पाप फलदायी हुन्छ । त्यसैले मेष लग्नमा सुखेस चन्द्रमा र पञ्चमेश सूर्य राजयोगकारक बन्छन् ।

४.३.२ वृष लग्न

वृष लग्नमा जन्मिने जातकलाई सूर्य र शनि राजयोगकारक हुन्छन् । लग्नेश शुक्र षष्ठेश पापफलदायी हुन्छ । अष्टमेश गुरु एकादशेश पापफलदायी हुन्छ । मङ्गल मारकेश हुन्छ । चन्द्रमा पाप फलदायी र बुध पञ्चमेश भएकाले मिश्रित फल दिने हुन्छ । त्यसैले केन्द्रेश सूर्य र केन्द्रात्रिकोणेश शनि शुभ राजयोगकारक हुन्छ ।

४.३.३ मिथुन लग्न

मिथुन लग्नमा जन्मिने जातकलाई उत्तम राजयोगकारक ग्रह बुध हुन्छ । पञ्चमेश शुक्र व्ययेश पनि भएकाले पराधीन योगकारक हुन्छ । सूर्य र मङ्गल पापफलदायी हुन्छन् । द्वितीयेश चन्द्रमा मारक हुँदैन । शनि र गुरुले पापफलदायी योग बनाउँछन् । त्यसैले लग्नेश सुखेस र पञ्चमेश बुध र शुक्र शुभ राजयोग कारक ग्रह मानिन्छन् ।

४.३.४ कर्कट लग्न

कर्कट लग्नमा जन्मिने जातकलाई लग्नेश चन्द्रमा र पञ्चमेश दशमेश मङ्गल सर्वोत्तम राजयोगकारक ग्रह मानिन्छन् । शनि र सूर्य मारक हुन्छन् भने शुक्र र बुध पाप फलदायक र बृहस्पति मिश्रित योगकारक हुन्छ । कर्कट लग्नमा एउटै मंगल प्रवल राजयोगकारक ग्रह हुन्छ ।

४.३.५ सिंह लग्न

सिंह लग्नमा जन्मिने जातकका लागि लग्नेश सूर्य र चतुर्थेश र नवमेश मंगल राजयोगकारक शुभग्रह मानिन्छन् । शनि र बुध प्रवल पाप फलदायी मारकेश हुन्छन् भने शुक्र र बृहस्पतिले राजयोग निर्माण गर्न सक्दैनन् । शुक्र दशामे भएपनि पापफलदायी हुन्छ र बृहस्पति पञ्चमेश भएपनि पराधीन फलदायी हुनाले सामान्य योगकारक मात्र हुन्छ । त्यसैले केन्द्र त्रिकोणेश सूर्य र मङ्गल प्रबल राजयोगकारक बन्छन् ।

४.३.६ कन्यालग्न

कन्या लग्नोत्पन्न जातकलाई बुध र शुक्र शुभ राजयोगकारक ग्रह मानिन्छन् । मङ्गल, चन्द्रमा र शनि पाप फलदायक हुन्छन् । शुक्र भाग्येश भएकाले मारकेश बन्न सक्दैन तर बृहस्पति र मङ्गल मारक बन्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले लग्नेश र दशमेश बुध तथा भाग्येश शुक्र राजयोगकारक हुन्छन् ।

४.३.७ तुला लग्न

तुला लग्नोत्पन्न जातकलाई शनि,बुध र चन्द्रमाको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोग निर्माण हुन्छ । सूर्य र गुरु पाप फलदायी हुन्छन् भने मङ्गल मारकेश हुन्छ । लग्नेश शुक्र पराधीन अष्टमेश हुनाले मध्यम

फलदायक हुन्छ । त्यसैले केन्द्र त्रिकोणेश शनि, चन्द्र र बुधको योगबाट राजयोग सम्भव हुन्छ ।

४.३.८ वृश्चिक लग्न

वृश्चिक लग्नमा बुध, शनि र मङ्गल पापफलदायक हुन्छन् । लग्नेश भएपनि मङ्गलमा पापफलदायी गुण हुन्छ । शुक्र मारक र व्ययकारक हुन्छ । द्वितीयेश गुरु पञ्चमेशत्व प्राप्त हुनाले शुभयोगकारक हुन्छ भने सूर्य र चन्द्रमा केन्द्र त्रिकोणेश भएकाले राजयोगकारक हुन्छन् ।

४.३.९ धनु लग्न

धनु लग्नोत्पन्न जातकलाई बृहस्पति र सूर्य राजयोगकारक र मङ्गल र बुध शुभयोगकारक हुन्छन् । शनि मारक हुन्छ । शुक्र पाप फलदायी हुन्छ । त्यसैले पञ्चमेश मङ्ग, लग्नेश र सुखेस बृहस्पति तथा धर्मेश र कर्मेश सूर्य बुधको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोग बन्छ ।

४.३.१० मकर लग्न

मकर लग्नमा एक्लो शुक्रदशमेश र पञ्चमेश भएर राजयोगकारक ग्रह हुन्छ । मङ्गल, बृहस्पति र चन्द्रमा पाप फलदायी हुन्छन् । नवमेश बुध शुक्रको योगमा शुभ फलदायी हुनसक्छ । शनि मारकेश हुने भएकाले लग्नेश अशुभ फलदायक हुन्छ ।

४.३.११ कुम्भलग्न

कुम्भलग्नमा पनि एक्लो शुक्र राजयोगकारक हुन्छ । मङ्गल, बृहस्पति र चन्द्रमा पापफलदायक हुन्छन् । गुरु मारक पनि हुन्छ । बुध र शनिको योगले शुभफल दिन सक्षम हुन्छ । त्यसकारण शुक्र, शनि र बुध राजयोग निर्माणमा सक्षम हुन्छन् ।

४.३.१२ मीन लग्न

मीन लग्नोत्पन्न जातकलाई गुरु चन्द्रमा राजयोगकारक ग्रह हुन्छन् । शुक्र, सूर्य र शनि पाप फलदायी हुन्छन् । बुध र मङ्गल मरकत्व प्राप्त भए तापनि मङ्गल शुभयोगकारक हुन्छ ।

५. पराशरीय राजयोगको उपक्रम

पराशरीय होराशास्त्रमा केन्द्र र त्रिकोणलाई राजयोगकारक भाव मानिएको छ । केन्द्रमा कर्म (१०) स्थान र बन्धु (४) स्थान तथा त्रिकोणमा पञ्चम र नवम भाव शुभ फलदायी राजयोगकार भाव मानिएका छन् । केन्द्र त्रिकोणको परस्पर सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने योग अशुभ भए पनि शुभ मानिएको छ :

चत्वारो राशयो भद्रा : केन्द्र कोण शुभावहाः ।
तेषांयोगेन यो भावो ह्यशुभोऽपि शुभो भवेत् । (मध्यपाराशरी १-१२)) ।

केन्द्र र त्रिकोणको विशिष्टतालाई मध्यपाराशरीमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

लक्ष्मीस्थानं त्रिकोणं स्याद् विष्णुस्थानं तु केन्द्रकम् ।
तेषां संयोगमात्रेण चक्रवर्ती नरो भवेत् ॥

अर्थात् कुण्डलीका त्रिकोण लक्ष्मीस्थान र केन्द्र विष्णुस्थान हुन् । ती विष्णुस्थान र लक्ष्मीस्थानको भाव भावेशका विविध सम्बन्धबाट मानिस चक्रवर्ती (संसार प्रसिद्ध व्यक्ति) बन्न सक्छ । यसरी पराशरीय राजयोगको उपक्रम केन्द्र त्रिकोणको सम्बन्धबाट हुने प्रस्ताव गरिएको छ । ती राजयोगलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- कर्मेश लग्नमा र लग्नेश कर्ममा तथा धर्मेश कर्ममा र कर्मेश धर्ममा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राखेर बस्छन् भने विख्यात र विजयी हुने राजयोग हुन्छ।

लग्नकर्माधि नेतारावन्योन्याश्रयसांस्थितौ।
राजयोगाविति प्रोक्तं विख्यातो विजयी भवेत्॥
कर्मधर्माधि नेतारावन्योन्याश्रय संस्थितौ।
राजयोगविति प्रोक्तं विख्यातो विजयी भवेत्। (लघुपाराशरी - मिश्रकाध्याय ५/६)

यो राजयोगको विशिष्ट सूत्र हो। ज्योतिष जगत्मा यो राजयोग निकै प्रसिद्धि प्राप्त छ। यसले राजयोगका निम्न चार अवस्थालाई देखाउँछ। क) लग्नेश दशमस्थानमा ख) दशमेश लग्नमा ग) नवमेश दशम भावमा घ) दशमेश नवम भावमा।

- नवमेश पञ्चमस्थानमा र पञ्चमेश नवम् भावमा रहेका छन् र दुवै परस्पर दृष्टि दिन्छन् भने त्यो जातक बहुराज्यभागी हुन्छ (तप : स्थानाधिपो मन्त्रे मन्त्रनाथे ऽथवा गुरौ । उभावन्योन्य सन्दृष्टौ जातश्चेद्‌बहुराज्यभाक्) । यहाँ बहुराज्यभाव भन्नाले धेरै समयसम्म राज्यको सुखयोग प्राप्त गर्ने वा ठूलो पद प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने बुझिन्छ।

-.पञ्चमेश र नवमेश कुण्डलीमा जुनसुकैभावमा समसप्तक (एउटा देखि अर्को सप्तम स्थानमा) भएर बसेका छन् त्यो बालक राज्यको सुख, पद र प्रतिष्ठा प्राप्त गर्ने हुन्छ।

- सुखेस दशमस्थानमा र दशमेश चतुर्थस्थानमा छन् र तिनलाई पञ्चमेश वा नवमेशले द्रेख्छन् भने त्यो जातकले राज्यको विशिष्ट पद प्राप्त गर्छ।

वाहनेशो तथा माने मानेशे बाहने गतें।
बुद्धिधर्माधिपाभ्यान्तु दृष्टौ चेद्वहुराज्यभाक्॥

- राजवंशोत्पन्न जातकका कुण्डलीमा पञ्चमेश, दशमेश, चतुर्थेश लग्नेश धर्माधिपतिका साथ कुनै पनि भावमा शुभयोगकारक भएर बसेका छन् भने त्यस्तो बालक सैन्यसामग्रीले युक्त भई देशदेशान्तरमा यश र कीर्ति फैलाउन सक्ने हुन्छ।

मन्त्रेश कर्मेशसुखेसलग्नाथास्तथा धर्मपसंयुताश्चेत्।
नृपोद्भवश्चेद् बहुवारणस्वै : स्वतेजसा व्याप्तदिगन्तरालम्॥
(मध्यपाराशरी - १-२०)।

- चतुर्थेश, दशमेश र पञ्चमेश शुभस्थानमा युक्त छन् र तिनलाई नवमेशको दृष्टि परेको छ भने त्यस्तो जातकले राज्यको विशिष्ट पद भोग गर्न पाउँछ (सुख कर्माधिपौ चैव मन्त्रनायेन संयुतौ, धर्मनाथेन सन्दृष्टौ जातश्चेद्वहुराज्यभाक्॥ (११-२१)।

- पञ्चमेश, नवमेश र लग्नेश संयुक्त रूपमा लग्न, चतुर्थ या दशम भावमा बसे भने त्यस्तोजातक राज्यबाट अभिषिक्त भएर राजपद प्राप्त गर्दछ। अर्थात् त्यस्तो जातक निर्वाचित, मनोनित वा राज्याधिकार प्राप्त व्यक्तिबाट राज्यको सपथ खाएर राजपद प्राप्त गर्दछ (सुतेश्वरो भर्मपंसम्युत चेद् लग्नेश्वरेणाधि युतो विलग्ने । सुखेऽथवा मानगृहे ऽथवा स्यायाद्राज्यमिषिक्तो यदि राजवंश्य । मध्यपाराशरी १-२२)।

४.१ राजवंशोत्पन्न राजयोगको विश्लेषण

राजकुलमा जन्मिएर राज्यको पद प्राप्त गर्ने विशेष योग राजवंशोत्पन्न राजयोग हो । यस्ता व्यक्ति जन्मसिद्ध राजा हुन पाउँछन् तर ज्योतिषशास्त्रमा 'ग्रहा : राज्यं प्रयच्छन्ति ग्रहा : राज्यं हरन्ति च' भन्ने भनाइ पनि प्रसिद्ध छ । अत : राजयोग नभएका जातकको राज्यहरण हुने सम्भावना पनि देखिन्छ । यहाँ नेपालका राजा वीरेन्द्र र भुटानका राजा जिङ्मेसिङ्घे वाङचुक्तको कुण्डलीको विश्लेषण गरिएको छ ।

क) राजा जिग्मे सिङ्गे वाङ्चुक (भुटान)

विश्लेष्य कुण्डली वि. सं.२०१२ साल कार्तिक २५ गते शुक्रबारका दिन बिहान ९/४४ बजे भुटानको राजधानी थिम्पु दरबारमा जन्मिएका भुटानी राजा जिग्मे सिङ्गे वाङ्चुकको हो । भूटानी राजदरबारको अतिविश्वस्त सूत्रबाट प्राप्त हुन आएको (रेग्मी : २०५६, जेष्ठ २१) भूटानी राजाको जन्मनाम 'ष' अक्षरबाट हस्ता नक्षत्र, कन्या राशि र धनु लग्न रहन गएको देखिन्छ । प्रस्तुत कुण्डलीमा केन्द्र त्रिकोणको सम्बन्धबाट बन्ने राजयोगको विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

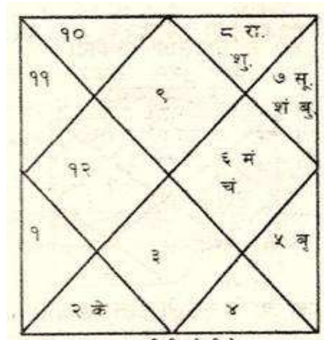

जन्म लग्न-कुण्डली जिग्मे सिङ्गे वाङचूक

- यस कुण्डलीमा लग्नेश बृहस्पति नवम भाव र पञ्चमेश मङ्गल दशमभावमा बसेर केन्द्र त्रिकोणको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोग निर्माण गरेका छन् ।
- लग्नेशको दृष्टि सम्बन्ध लग्नमा र पञ्चमभावमा पूर्ण रूपमा रहेको छ भने पञ्चमेश मङ्गलले पनि लग्न, चतुर्थ र पञ्चमभावमा पूर्णादृष्टि राखेर राजयोग निर्माण गरेको देखिन्छ ।
- धर्मेश सूर्य र दशमेश बुध दुवै संयुक्त रूपमा रहेर पञ्चम भावमा दृष्टि सम्बन्ध राख्नाले राजयोग बनेको देखिन्छ।

यसरी राजाजिग्मेका कुण्डलीमा लग्नेश सुखेश बृहस्पति तथा पञ्चमेश मङ्गल र दशमेश बुधको परस्पर सम्बन्धबाट राजयोग बनेको देखिन्छ । यसको शास्त्रप्रमाण वचन यस्तो रहेको छ :

सुतेश्वर धर्मपसंयुतश्चेल्लग्नेश्वराणाऽपि युतो विलग्ने
सुखेऽथवा मानगृहेऽथवा स्याद्राज्यार्भिषिक्तो यदि राजवंश्य ॥ (मध्यपराशरी १/२०)

४.२ विशिष्ट पदप्राप्त राजयोग

केन्द्र त्रिकोणेशको सम्बन्धबाट जातकले राज्यको विशिष्ट पद प्राप्त गर्न सक्छ । प्रधानमन्त्री, मन्त्री, सभासद, सांसद, न्यायधीश, सचिव, शाखा अधिकृत लगायतका अन्यपदहरू राज्यका विशिष्ट पद हुन् । त्यस्ता पद प्राप्त गर्नलाई ग्रहले दिने राज्यधिकार योग पनि एक प्रकारको विशिष्ट राजयोग हो । यहाँ पूर्व प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कुण्डली विश्लेषण गरी विशिष्ट राजयोगको पहिचान गरिएको छ ।

क) भूतपूर्व प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई

वि.सं. १९८१ पुस ९ गते रात्रीगत बटिका २४/२३ मा जन्मिएका भट्टराईको जन्म नाम विशाखा नक्षत्रको दोस्रो पाउ 'तु' बाट तुलप्रसाद भट्टराई (रेग्मी : २०५५ : पृ.१) रहेको पाइन्छ । भट्टराई स्वयम्ले आफ्नो आत्मकथा **मेरो म** मा मेरो जन्म संवत् १९८१ साल पौषकृष्ण द्वादशीका दिन बिहान ३ बजे काशी

पञ्चगङ्गा घाटको एक दक्षिणी ब्रह्मणको घरमा भएको हो भनी उल्लेख गरेबाट पनि उनको जन्म तिथि निश्चित देखिन्छ ।

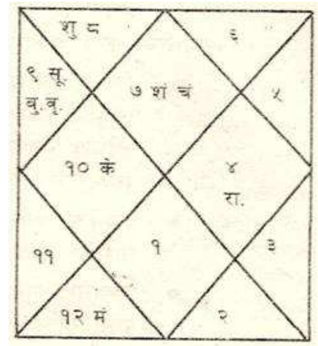

-प्रस्तुत कुण्डलीमा सुखेस, पञ्चमेश र दशमेशको योग लग्नमा रहेको देखिन्छ । शनि केन्द्र त्रिकोणेश भएर उच्च राशिमा कर्मेशका साथ बसेकाले विशिष्ट राजयोग निर्माण भएको छ ।

- नवमेश बुधलाई पञ्चमेश उच्च शनिले पूर्णदृष्टि दिएर राजयोगकारक बन्न प्रेरित गरेको छ ।
- नवमेश बुधले नवम स्थानमा पूर्णदृष्टि दिएको छ भने बुधसँग सूर्य र बृहस्पतिको स्थान सम्बन्ध रही
  भाग्यस्थानमा पूर्णदृष्टि दिएको देखिन्छ ।
- राहु केन्द्रवली र पञ्चमेश शनिको पूर्ण दृष्टिले राज्याधिकार प्राप्त राजयोगकारक बनेको देखिन्छ ।

यसरी भट्टराईको कुण्डलीमा शनि, चन्द्रमा, बुध र राहु उत्तरोत्तर प्रबल राजयोगकारक बनेर विशिष्ट पदप्राप्त गराएका छन् । पञ्चमेश र नवमेशको परस्पर दृष्टि सम्बन्धको शास्त्रीय प्रमाण यस प्रकार छ - बुद्धि धर्माधिपाभ्यान्तु दृष्टौ चेद्वहुराज्यभाक् ॥

ख) लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

देवकोटाको जन्ममिति, न्वारानको नामकरण र चिना टिप्पणीका बारेमा छिटपुट सूचना पाइन्छन् । चूडामणि बन्धुले 'देवकोटा' नामक कृतिमा 'मेरो जन्म हुँदा महोत्सव थियो' शीर्षकमा देवकोटाको जन्म महोत्सवको वर्णन गरेका छन् । जसअनुसार वि. सं. १९६६ सालको कार्तिक २६ गते शुक्रबार लक्ष्मीपूजाका दिन काठमाडौंको डिल्लीबजार धोबीधारामा पण्डित तिलमाधव देवकोटाको घरमा राति ९ : ४५ बजे उनका साहिला छोराको जन्म भयो । नक्षत्र अनुसार न्वारानको नाम विशाखा नक्षत्रको ति अक्षरबाट तीर्थमाधव देवकोटा जुरेको थियो । सोही समय र नक्षत्रको आधारमा देवकोटाको कुण्डली तयार गरिएको (ढकाल,२०७२ : पृ.६९) छ ।

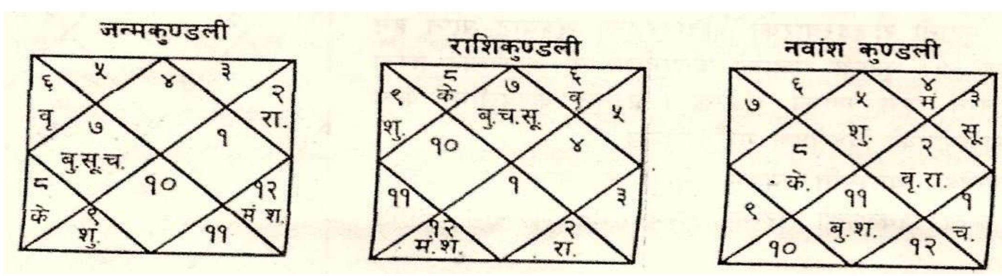

उक्त कुण्डलीका आधारमा यहाँ राजयोगको विश्लेषण गरिएको छ ।

- देवकोटाको कुण्डलीमा केन्द्र त्रिकोणेशको सम्बन्धबाट विशिष्ट राजयोग सिर्जना भएको छ। लग्नेश चन्द्रमा सुखस्थानमा बसी राज्यभावलाई पूर्ण दृष्टि दिएर राजयोग निर्माण गरेको छ।

- पञ्चमेश र दशमेश मङ्गल नमवभावमा बृहस्पतिको राशिमा बसेर नवमेशलाई पूर्ण दृष्टि दिएको छ र विशिष्ट राजयोग निर्माण गरेको छ।

- नवमेश गुरु र पञ्चमेश मङ्गलको समसप्तक योगले परस्पर दृष्टि सम्बन्ध कायम गरेका छन् र राजयोग निर्माण गरेका हुन्छ।

यसरी देवकोटाको कुण्डलीमा मङ्गल र बृहस्पति प्रवल राजयोगकारक भएर मन्त्रीपद प्रदान गर्न सक्षम देखिन्छन्। यसको शास्त्रीय प्रमाण यस्तो छ :

तपस्थानाधिपो मन्त्रे मन्त्रनाये ऽथवा गुरौ।
उभावन्योन्य संन्दृष्टौ जातश्चेद्बहुराज्यभाक्॥

५. निष्कर्ष

महर्षि पराशरका होराशास्त्र सम्बद्ध प्रमुख ग्रन्थ मुख्य तीनवटा रहेका छन्। बृहत्पाराशर होराशास्त्र, मध्यपाराशरी र लघुपाराशरीमा विभिन्न योगहरूका प्रमाण पाइन्छन्। भाव र भावेश अनुसारका योग तथा दशाफलको वर्णन पाराशरीय होरामा पाइन्छ। राजयोगका विशिष्ट प्रमाणहरू पनि पाइन्छन्। पाराशरीय राजयोग राजपदप्राप्त जातकका कुण्डलीमा पनि घटित भएको पाइन्छ। केन्द्र त्रिकोणको सम्बन्धबाट राजयोगको फलितादेश गर्न सकिने प्रमाण पराशरीय होरामा रहेको देखिन्छ।

पाराशरीय मतअनुसार राजयोगका लागि केन्द्र र त्रिकोणको परस्पर सम्बन्ध अति महत्वपूर्ण मानिन्छ। केन्द्रलाई विष्णुस्थान र त्रिकोणलाई लक्ष्मीस्थान भनिएको छ। तिनै (विष्णु) केन्द्र र लक्ष्मी (त्रिकोणको परस्पर सम्बन्धबाट मानिसले जीवनमा सुख, भोग, ऐश्वर्य, राज्य, पद र प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने धारणा पाराशरीय होरामा पाइन्छ। केन्द्र त्रिकोणको भावसम्बन्ध, दृष्टि सम्बन्ध, युति सम्बन्ध र क्षेत्र सम्बन्धबाट मात्र पनि जातक प्रसिद्धी प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने मान्यता पाराशरीय होरामा पाइन्छ। राजयोगको विश्लेषण गर्दा केन्द्र र त्रिकोणका राशि, राज्याधिपति र तिनको उपयुक्त सम्बन्ध नै महत्वपूर्ण मानिन्छ।

पाराशरीय मतलाई संक्षेपमा नियाल्दा लग्नेश र कर्मेशको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएमा राजयोग हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। धर्मेश र लग्नेशको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएमा पनि प्रसिद्ध राजयोग हुन्छ। पञ्चमेश र धर्मेशको समसप्तक सम्बन्धबाट पनि जातकको राजयोग प्राप्त गर्दछ। सुखेस र नवमेशको परस्पर सम्बन्धमा नवमेशले दृष्टि दिएमा पनि राजयोग हुन्छ। लग्नेश, सुखेश, पञ्चमेश र दशमेशसँग नवमेशको कुनै न कुनै किसिमको सम्बन्धले पनि जातकले राजयोग प्राप्त गर्न सक्छ। यहाँ प्रस्तुत गरिएका विभिन्न उदाहरणले पनि यही कुरालाई पुष्टि गरेका छन्। अत : पाराशरीय राजयोग सत्यसावित हुन आउँछ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, बराहमिहिर(ई.२००३), *बृहत्संहिता,* (व्या.अच्युतानन्द झा), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
आचार्य, बराहमिहिर (ई.सं.१९६६),*बृहत्जातकम्,* नयाँ दिल्ली, पुन.सं.), मोतिलाल बनारसी दास।
खेमका, राधेश्याम र अन्य : (ई.सं.२०१४), महर्षि पराशर और उनका होराशास्त्र (सम्पा.) : *कल्याण*

ज्योतिषतत्त्वाङ्क, (वर्ष ८८, अङ्क-१) पृ.६९ गोरखपुर : गीता प्रेस ।
झा, सीताराम (इं.सं.१९८९) *भूमिका,* लघुपाराशरी उडुदायप्रदीप, वाराणसी, मास्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद, संस्कृत पुस्तकालय ।
ढकाल अम्बरराज (२०७२) *देवकोटाको कुण्डलीमा उनको जीवन चरित्र,* लक्ष्मी सडकका कविता, धरान, लक्ष्मी वाचनालय।
नेपाल, मङ्गलकुमार,(२०५५) *आर्य जगतका महाविभूतिहरू,* काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र. ।
बराल लक्ष्मीप्रसाद (२०६६),पाराशरीय मारक सिद्धान्त : एक अध्ययन, *ज्योतिषवाणी* वर्ष : ३, अङ्क : २) काठमाडौ : दक्षिण एसियाली ज्योतिष महासंघ ।
बन्धु चूडामणि (२०५८),*देवकोटा,* (ते.सं.) ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
भट्टराई कृष्णप्रसाद(२०६७),*मेरो म,* ललितपुर :सन्तनेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रतिष्ठान ।
महर्षि पराशर (ई.सं.२०१०), *लघु पराशरी* व्या.सुरेशचन्द्र मिश्र, नई दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेशन ।
महर्षि पराशर (२०११) *मध्यपाराशरीसंहिता 'लघुपाराशरी' उडुदायप्रदीप* व्याख्याकार : सीताराम झा, वाराणसी : मास्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद संस्कृत पुस्तकालय ।
महर्षि पराशर (२०६०),*लघुपाराशरी मध्यपाराशरी च,* व्याख्याकार कमलाकान्त शुक्ल, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
रेग्मी, बलराम उपाध्याय (२०५६),श्री ५ महाराजाधिराजको स्वास्थ,*ज्योतिष भविष्यवाणी,* साप्ताहिक, (वर्ष : १, अङ्क : २४), असार १ गते, विराटनगर : (सम्पा) बलराम उपाध्याय रेग्मी ।
" (२०५६),भूटानी समस्या सुल्झिने संभावना, *ज्योतिष भविष्यवाणी,* (वर्ष : १, अङ्क : २१), जेष्ठ २१ गते,विराटनगर : (सम्पा) बलराम उपाध्याय रेग्मी ।
शास्त्री, नेमिचन्द्र - (ई.सं.२०१२),*भारतीय ज्योतिष,* नयाँ दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ ।

आरण्यक ग्रन्थका विषयवस्तु र तिनको महत्त्व

गङ्गाराम नेपाल *

सार

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थको महत्त्वपूर्ण स्थान छ ।अरण्य भनेको वन हो वानप्रस्थ आश्रमा विशेषतः अध्ययन अध्यापन मनन चिन्तन गरिने वैदिक वाङमयका ग्रन्थहरू आरण्यक भनिन्छन् । आरण्यक ग्रन्थहरू उपनिषद्भन्दा अघिका भएकाले यसमा आत्मा परमात्मा सृष्टि उत्पत्ति ज्ञान कर्म उपासना आदिको प्रारम्भिक रूप प्राप्त हुन्छ । यसमा प्राण नै संसारको आधार हो । प्राणमा नै संसारका सारा जीव जन्तुहरू अडिएका छन् र सम्पूर्ण चिज प्राणमा नै निर्भर भएका हुनाले प्राण सर्वत्र व्याप्त छ भन्दै प्राणको विशेष चर्चा गरिएको पाइन्छ । त्यसैगरी कतिपय ऐतिहासिक उल्लेखका साथसाथै यज्ञको दार्शनिक एवं आध्यात्मिक पक्षको विवेचना पनि पाइन्छ । चारवेदका ऐतरेय, शांखायन, बृहद्आरण्यक, तैत्तिरीय, मैत्रायणीय,तवलकार आरण्यक आदि गरिएकाआरण्यक ग्रन्थहरू अहिले उपलब्ध छन् । यसरी हेर्दा यी आरण्यकग्रन्थहरूमा यज्ञको गूढ रहस्य एवं दार्शनिक पक्षको विशद वर्णन, पवित्र ब्रह्मविद्याको वर्णन आदि विविध विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएका आरण्यक ग्रन्थहरू विशिष्ट ग्रन्थका रूपमा परिचित छन् ।

शब्दकुञ्जि :आरण्यक, प्राणविद्या, उपनिषद्, आध्यात्मिक, ब्रह्मविद्या, रहस्यात्मक, ब्राह्मण ग्रन्थ ।

१.विषय परिचय

वैदिक साहित्यमा आरण्यक ग्रन्थको विशिष्ट महत्व रहेको पाइन्छ । आरण्यक शब्दको अर्थ अरण्यमा हुनेवाला भन्ने हुन्छ । त्यसैले वनमा हुने अध्ययन अध्यापन मनन चिन्तन शास्त्रीय चर्चा एवम् आध्यात्मिक विवेचन आरण्यक ग्रन्थ भित्र रहेका छन् । सद्विचारहरूको संग्रह भएको शास्त्रको रूपमा पनि यस आरण्यक ग्रन्थलाई लिइन्छ । यसमा आत्मविद्या तत्त्व चिन्तन एवं रहस्यात्मक विषयहरूको वर्णन पाइन्छ । अतः आरण्यक लाई 'रहस्य विद्या' पनि भनिन्छ । यसमा यज्ञको गूढ रहस्य एवं ब्रह्मविद्याको प्रतिपादन गरिएको हुनाले रहस्य विद्या भनिएको हो । ब्राह्मणग्रन्थ भन्दा पछि उद्भव भएको आरण्यक ग्रन्थ हो । ब्राह्मण ग्रन्थमा वर्णित यज्ञ प्रक्रिया कष्टकर, दुर्बोध्य एवं नीरस भएका कारण रुचिकर भएन । अतः आत्मिक शान्तिका लागि अध्यात्मको आवश्यकता अनुभव भएर र वानप्रस्थ एवं सन्यासीहरूका लागि आत्मतत्त्व एवं ब्रह्मविद्याको ज्ञानका लागि आत्मपरक ग्रन्थको आवश्यकतानुरूप आरण्यक ग्रन्थको रचना भएको पाइन्छ । यसमा मुख्य प्रतिपाद्य विषय केवल यज्ञ मात्र होइन यज्ञयागादि भित्र रहेका आध्यात्मिक तथ्यको अनुसन्धान यज्ञीय अनुष्ठान भित्र रहेका दार्शनिक विचार र संहिता मन्त्रहरूमा जुन विद्याको सङ्केत मात्र गरिएको हुन्छ त्यसको विश्लेषण पनि यसमा पाइन्छ । मन्त्र ब्राह्मणात्मक रूपमा रहेको वेदको जुन अंशमा प्राणविद्या एवं प्रतीक उपासनाका विषयको वर्णन गरिएको छ त्यो अंशलाई नै आरण्यक भाग हो ।

* *उपप्राध्यापक ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

२. समस्या कथन

वैदिक वाङ्मयअन्तर्गत विभिन्न ग्रन्थहरू रहेपनि यस क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थहरूको छुट्टै महत्त्व रहेको पाइन्छ । सृष्टि, उत्पत्ति, आत्मा, परमात्मा, यज्ञआदि विविध विषयवस्तुको चर्चा गरिएका यी आरण्यक ग्रन्थहरूको मानव जीवनलाई सन्मार्ग प्रदान गर्न विशेष भूमिका रहेको छ । यस लेखका शीर्षकका सन्दर्भमा जोडिएका समस्यालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थहरूमा के–कस्ता विषयवस्तुहरूको चर्चा गरिएको छ ?

ख. आरण्यक ग्रन्थहरूको महत्त्व के कस्तो रहेको छ ?

३ उद्देश्यनिर्धारण

प्रस्तुत आलेको समस्या कथनमा उल्लिखित समस्याको प्राज्ञिक समाधान प्रस्तुत गर्नु नै यस लेखको अभिष्ट रहेको छ । यस आलेखका उद्देश्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

क. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थको परिचय दिँदै तिनमा पाइने विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्नु,

ख. वैदिक साहित्य मानिने आरण्यक ग्रन्थहरूको महत्त्व प्रकाशित गर्नु ।

४. अनुसन्धान विधि र सीमा

अनुसन्धान गर्ने कुनै विषयको विवेचना गर्ने रीति नै अनुसनधान विधि हो । यसका आधारमा नै अनुसन्धानलाई प्रामाणिक र विश्वसनीय तथा उपलब्धिमूलक बनाउन सकिन्छ । पुस्तकालय ज्ञानको भण्डार हो । पुस्तकालयीय पद्धति वा पुस्तकालयमा रहेका सम्बन्धित विषयका ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शैलीमा शीर्षक सम्बद्ध विषयलाई प्रस्तुत गरी वैदिक वाङ्मयका रत्न मानिएका आरण्यक ग्रन्थको मात्र महत्त्व, उपलब्धता र तिनमा पाइने विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्नु नै यस आलेखको सीमा रहेको छ ।

५. आरण्यक गन्थहरूमा वर्णित विषयवस्तु

आरण्यक ग्रन्थहरू उपनिषद् ग्रन्थका पूर्वरूप मानिन्छन् । उपनिषद्मा आत्मा परमात्मा सृष्टि - उत्पत्ति, ज्ञान, कर्म, उपासना तत्त्वज्ञान आदिको प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ। तिनै तत्त्वज्ञानको प्रारम्भिकरूप आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ । यसमा वैदिक यागको आध्यात्मिक एवं दार्शनिक पक्षको विवेचन पाइन्छ। ऐतेरेय, शतपथ, ताण्ड्य, गोपथ, आदि ब्राह्मणमा यज्ञलाई ब्रह्म वा विष्णुको स्वरूप मानिएको छ । यज्ञको दार्शनिक व्याख्या ब्रह्मको स्वरूप आदिको विवेचना यस आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ। प्राणविद्याको तत्वको बारेमा पनि विशेष रूपमा प्रकाश पारिएको छ । ऐतरेय आरण्यकमा प्राणविद्याको महत्त्वको वर्णन गरिएको छ। यसमा प्राणलाई संसारको स्वामी एवं नियन्ता भनिएको छ। प्राण संसारको आधार हो। मनुष्य देखि लिएर किरा फट्याङ्ग्रा सम्म सबै प्राणमानै निर्भर रहने हुनाले जबसम्म प्राण छ तबसम्म जीवन छ । सारा संसार प्राणमा नै निर्भर भएकाले प्राण सर्वत्र व्याप्त छ । यसबाट नै अन्तरिक्ष एवं वायुको उत्पत्ति भएको हो । यी दुवैले प्राणरूपी पिताको सदा सेवा गर्दछन् । जसरी कृतज्ञ पुत्रले सत्कर्मद्वारा पितालाई खुशी बनाउँदछ । त्यसरी नै अन्तरिक्ष र वायुका रूपमा रहेका दुईवटा छोरा पनि प्राणको सेवामा संलग्न रहेका छन् । अन्तरिक्षको अनुशरण गरेर मात्र प्राणीहरूको सञ्चरण हुन्छ । अन्तरिक्षको सहायताले नै मानिसहरू टाढाबाट भनिएका शब्दहरू लाई पनि सुन्दछन् । यसरी प्राणको परिचर्चा गरेको पाइन्छ । वायुले पनि

सुगन्धित गन्धद्वारा प्राणलाई खुशी बनाउँछ । ध्यानका लागि प्राणको विभिन्न गुणहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सही रूपमा प्राणको ध्यान गर्नुपर्छ अनि मात्र फल पनि त्यही रूपमा प्राप्त गरिन्छ।

प्राण नै अहोरात्रको कालचक्र हो । दिन प्राणरूप हो भने रात्रि अपान रूप हो । बिहान शरीरका सम्पूर्ण इन्द्रियहरूमा प्राण फैलिन्छ । यही फैलिएको देखेर मानिसहरू 'प्रतायि' भन्छन् । यिनै कारणले दिन आरम्भ हुने समयमा जुन प्राणको प्रसरण भएको देखिन्छ त्यसैलाई प्रातः भनिन्छ । दिनको अन्त्यमा इन्द्रियहरूमा सङ्कोच देखिन्छ यही कारणले त्यो समयलाई 'सायम ' भनिन्छ । विकासको कारण भएको हुनाले दिनलाई प्राणको रूप मानिएको छ । त्यस्तै संकोचको कारणले रात्रिलाई अपान भनिएको छ । प्राणलाई देवताको रूपमा पनि चित्रण गरिएको छ। वाणीमा अग्नि देवताको वास हुन्छ, चक्षुमा सूर्य, मनमा चन्द्रमा । प्राण ऋषिहरूको रूप पनि हो । विश्वामित्र, गृत्समद, वामदेव, अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ आदि सबै ऋषिहरू प्राणकै रूप हुन् । जस्तै - प्राण विश्वको मित्र भएकाले विश्वामित्र, प्राण शरीरमा निवास गर्ने भएकाले वसिष्ठ आदि कारणले गर्दा प्राण ऋषि रूपमा रहेको पाइन्छ । "प्राणोऽग्नि परमात्मा" (मैत्रा. आरण्यक ६.९) भनेर मैत्रायणी आरण्यकमा प्राणलाई अग्नि र परमात्मा बताइएको छ । तैत्तिरीय आरण्यकमा कालचक्रको विशद वर्णन गरेको पाइन्छ । काल अहोरात्र, पक्ष मास ऋतु संवत्सर आदिको रूपमा निरन्तर वगिरहन्छ । त्यसलाई महानदीको रूपमा लिइएको छ । जसमा मुहूर्त दिन रात्रि आएर मिल्दछन् अनि एकाकार हुन्छन् । पारमार्थिक काल अखण्ड संवत्सर चक्रको रूपमा नित्य एवं एक छ तर व्यवहारिक काल अनेक एवं अनित्य छ । यसको वर्णन तैत्तिरीय आरण्यकमा यसरी गरिएको पाइन्छ ।

नदीव प्रभवात् काचित् अक्षय्यात् स्यन्दते यथा ।
तां नद्यां के भि समायान्ति सोरु सती न निवर्तते ।।
एवं नाना समुत्थाना : कालं संवत्सरं श्रिताः (तैत्ति . आर . १ . २)

आरण्यक ग्रन्थमा यज्ञोपवीतको महत्त्व वर्णन गरिएको पाइन्छ । यज्ञोपवीत धारण गरेर जो यज्ञ पठन आदि कर्म गर्दछ त्यो सम्पूर्ण यज्ञको लागि श्रेष्ठ मानिन्छ ।

प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञः यत् किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीती अधीते यजत एव तत् ।(तैत्ति.आर २.१.१)

बृहदारण्यकमा सन्यासीको अर्थमा ' प्रव्रज्या ' शब्दको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । प्रव्रज्याको अर्थ घर छोडेर जानु हो । यसको पारिभाषिक अर्थ तत्त्व दर्शन वा ब्रह्मज्ञानको लागि घर छोडी वन आदिमा जानु । अत एव सन्यासीका लागि परिव्राट् (परिव्राज्) एवं परिव्राजक शब्द हुन्छन् । यीनै आत्मतत्त्वको ज्ञान एवं ब्रह्मलोकको प्राप्तिका लागि नै व्यक्ति सन्यासी हुन्छ।

एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति (बृहदा.४.४.२२)

आरण्यक ग्रन्थमा कतिपय ऐतिहासिक तथ्यको पनि उल्लेख पाइन्छ । " नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वासन्ति" (तैत्ति. आर २.२०) तैत्तिरीय आरण्यकमा गंगा यमुनाको मध्यवर्ती प्रदेशलाई अत्यन्त पवित्र बताइएको छ । यसरी आरण्यक ग्रन्थहरूमा महान् आध्यात्मिक तत्त्व, यज्ञको गूढ रहस्य, भौगोलिक वर्णन, ऐतिहासिक तथ्य,चित्त शुद्धि द्वारा मोक्ष, तत्त्व चिन्तन एवं रहस्यात्मक विषयहरूको वर्णनको सङ्केत उपलब्ध छ भने यसको पूर्ण विकास उपनिषद्हरूमा भएको पाइन्छ ।

६. उपलब्ध आरण्यक ग्रन्थहरू

अधिकांश आरण्यक ग्रन्थहरू संबद्ध ब्राह्मण ग्रन्थकै अन्तिम भाग हुन् । अतः ती बाह्मण ग्रन्थका

रचयिता नै आरण्यक ग्रन्थका रचयिता मानिन्छन् । यसमा केही अपवाद पनि पाइन्छ । अहिले केवल निम्न छ वटा आरण्यक ग्रन्थहरू मात्र उपलब्ध छन् :-

क) ऋग्वेदीय - ऋग्वेद सम्बद्ध दुईवटा आरण्यक ग्रन्थ उपलब्ध छन् । क) ऐतरेय, ख) शांखायन ।

ख) शुक्लयजुर्वेदीय - शुक्लयजुर्वेदसंग संबन्धित बृहदारण्यक ग्रन्थ हो । यो काण्व र माध्यान्दिनीय दुवै शाखामा उपलब्ध छ ।

ग) कृष्णयजुर्वेदीय - कृष्ण यजुर्वेदको तैत्तिरीय र काठक शाखाको एउटा तैतिरीय आरण्यक छ भने मैत्रायणीय शाखाको एउटा मैत्रायणीय आरण्यक उपलब्ध छ ।

घ) सामवेदीय - सामवेदको जैमिनि शाखाको 'तवल्कार ' आरण्यक उपलब्ध छ । यसलाई जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण पनि भनिन्छ ।

ङ) अथर्ववेदीय - अथर्ववेदको कुनै छुट्टै आरण्यक ग्रान्थ छैन । गोपथ ब्राह्मणका केही अंशलाई ब्रह्मविद्यापरक आरण्यक भन्न सकिन्छ ।

७. आरण्यक ग्रन्थको महत्त्व -

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा आरण्यक ग्रन्थको विभिन्न दृष्टिले विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ। आरण्यक ग्रन्थ ब्राह्मण ग्रन्थ र उपनिषदलाई जोड्ने कडीको रूपमा रहेको छ । ब्राह्मण ग्रन्थमा यज्ञको दार्शनिक एवं आध्यात्मिक पक्षको कोपिलाको रूप मात्र पाइन्छ भने त्यसको फक्रिएको रूप (पल्लवित रूप) आरण्यक ग्रन्थमा पाइन्छ । सकाम र निष्काम कर्मको चर्चा पनि यस ग्रन्थमा गरिएको पाइन्छ। गृहस्थका लागि सकाम कर्म उपयुक्त हुन्छ भने वानप्रस्थ एवं सन्यासीका लागि यी कर्म हेय हुन्छन् । अतः अध्यात्मको ज्ञानका लागि आरण्यक ग्रन्थको आवश्यकता हुन्छ । आरण्यक ग्रन्थ स्थूलदेखि सूक्ष्म, भौतिकवाद देखि अध्यात्मतिर, मूर्तदेखि अमूर्ततिर लैजाने ग्रन्थको रूपमा परिचित छ । यसमा यज्ञ प्रक्रियाको दार्शनिक पक्षको विवेचन, यज्ञको गूढ भावार्थ एवं दार्शनिक सङ्केतको विशद वर्णन पनि पाइन्छ । महाभारतमा आरण्यक ग्रन्थलाई वेदको सारभाग मानिएको छ । जसरी दहीबाट घ्यू, मलयबाट चन्दन र औषधीबाट अमृत प्राप्त हुन्छ त्यसरी नै वेदबाट आरण्यक प्राप्त भएको हो । भनिएको पनि छ :-

नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा
आरण्यकं च वेदेभ्य औषधिभ्योऽ मृतं यथा । (महा.१ .३३१.१)

आरण्यक ग्रन्थमा पवित्र ब्रह्मविद्याको वर्णन पनि गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा आरण्यक ग्रन्थ वानप्रस्थ आश्रमका लागि उपयुक्त एवं यज्ञप्रक्रियाका दार्शनिक , आध्यात्मिक पक्षको अध्ययन , मनन चिन्तन शास्त्रीय चर्चा गरिएको एक विशिष्ट ग्रन्थका रूपमा परिचित छ ।

८.उपसंहार -

वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा ब्राह्मण ग्रन्थभन्दा पछि उद्भव भएको ग्रन्थका रूपमा आरण्यकलाई लिइन्छ । यसमा वैदिक यज्ञयागादि भित्र रहेका आध्यात्मिक तथ्यको अनुसन्धान, दार्शनिक विचार आदि प्रस्तुत छन् । प्राणविद्या एवं प्राण मनुष्य देखि लिएर सम्पूर्ण जीवमा रहने हुनाले यसको महत्त्व, त्यसैगरी कालचक्र महानदीको रूपमा रहेको छ र यो पक्ष, मास, ऋतु, संवत्सर आदिका रूपमा निरन्तर वगिरहन्छ भन्दै कालचक्रको विशद वर्णन गरिएको छ । यस्तै दार्शनिक ऐतिहासिक आध्यात्मिक आदि विविध विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएका आरण्यक ग्रन्थहरू चारवटै वेदका आ- आफ्ना रहेका छन् । अहिले ऐतरेय,

शाङ्खायन, बृहदारण्यक, तैत्तिरीय, मैत्रायणीय र तवलकार आरण्यक उपलब्ध छन् । वैदिक वाङ्मयका क्षेत्रमा रहेका ऐतिहासिक तथ्य, दार्शनिक विचार, यज्ञको धार्मिक आध्यात्मिक पक्षको विस्तृत विवेचना, यज्ञको गूढ रहस्य, ब्रह्मविद्या आदिको ज्ञानका लागि आरण्यक ग्रन्थहरू अत्यन्तै फलदायी र महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

उपाध्याय, बलदेव (सन् १९८०), *वैदिक साहित्य और संस्कृति* (पञ्चम संस्करण) वाराणसी : शारदा संस्थान ।

गैरेला, वाचस्पति (सन् १९७५), *संस्कृत साहित्यका इतिहास,* वाराणसी :चौखम्बा विद्याभवन ।

द्विवेदी, कपिलदेव (सन् २०१५), *वैदिक साहित्य एवं संस्कृति* (छैटौं संस्करण) वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

द्विवेदी, पारसनाथ (२०३९), *वैदिक साहित्यका इतिहास,* वाराणसी : चौखम्बा सूरभारती प्र. ।

मिश्र, किशोर (२०४२), *वेदशाखापर्यालोचनम्* , वाराणसी : उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादमी ।

मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन्२००९), *वैदिकवाङ्मयस्येतिहास,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सन् १९८७), *शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यम्,*(सम्पा.) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शर्मा, विद्याधर (व्या.) (सन् १९९०), *कात्यायनश्रौतसूत्रम्,* दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

शिरीषको फूल उपन्यासमा व्यक्त विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि

.घनश्याम दाहाल *
विद्यावारिधि

सार

अस्तित्ववादी चिन्तनलाई आत्मसात गर्दै लेखिएको पारिजातको उल्लेखनीय र विशिष्ट उपन्यास शिरिषको फूल हो । विभिन्न भाषामा समेत अनुवाद भएको बौद्धिक र दार्शनिक विशेषता बोकेको अमूल्य कृति पनि हो । जीवन भोगाइमा देखा परेका सैद्धान्तिक विधिबाट अनुप्राणित कृति पनि हो । पाश्चात्य विद्वान् अल्वर्ट कामु, जापाल शार्त्र, कार्ल मार्क्स र माओका विचारबाट पूर्ण रूपमा प्रभावित भएर लेखेको वैचारिक उपन्यास पनि हो । यसमा उपन्यासकारको विसङ्गत र अस्तित्ववादी चिन्तन बाह्य प्रकटीकरण भएको छ । नायक सुयोगवीरका माध्यमबाट निराशावादी दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ भने सकमबरीका माध्यमबाट अस्तित्ववादी चिन्तन मुखरित भएको छ । उपन्यासमा पलायनवादी सोच आपराधिक मनोवृत्तिलाई पनि उजागर गरिएको छ । पात्रको अन्तर्हृदयबाट आविर्भाव भएको अचेतन मनको यौन आवेग र आक्रोशलाई उपन्यासले प्रतिपाद्य विषय बनाएको देखिन्छ । जीवन सृष्टिको वरदान हो । सृष्टिको चक्रव्यूह नै जीवन हो । भोगवादी सोच र चिन्तन सफल जीवनको उत्कृष्ट परिणाम हो । उत्साहित मानसिकता र अग्रगामी सोच जीवनका अपरिहार्य गति हुन् । जीवन हिँडाइमा आउने दुःखकष्ट र मिलनबिछोड यसका अपरिहार्य परम्परा र मान्यता हुन् । अविचलित सोच र उत्साहित मानसिकता जीवनका अपरिहार्य शक्ति र बल हुन् । विचलित मानसिकताबाट आएको परिणामले जीवनको दुःखान्त परिणतिलाई मात्र आत्मसात गर्ने सुनिश्चित हो । उपन्यासमा आएका विसङ्गतिको परिणाम र अस्तित्वको जीवन दर्शन मुख्य सार र प्रमुख अभिष्ट बनेर आएको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : देदीप्यमान, शून्यताबोध, पलायनवाद, अपराधबोध ।

१ विषय परिचय

नेपाली उपन्यास साहित्यमा बहुमुखी प्रतिभाकी धनी स्रष्टा पारिजात (१९९०-२०५०) हुन् । उनको वास्तविक नाम विष्णुकुमारी वाइवा हो । उनको योगदान र पहिचान नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय देखिन्छ । उनको शिरीषको फूल (२०२२) महत्वपूर्ण अस्तित्ववादी उपन्यास हो । उपन्यासले अस्तित्व र विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई मुखरित गरेको छ । नेपाली आधुनिक उपन्यासको दोस्रो चरणको अस्तित्ववादी धाराको प्रवर्तन गर्ने उपन्यास पनि शिरीषको फूल नै हो । यसले पारिजातका उपन्यास मध्येको उत्कृष्ट र नेपाली उपन्यास जगत्को बहुमूल्य उपलब्धि प्राप्त गरेको छ ।

* *सहप्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

काव्यात्मक, बौद्धिक भाषिक चिन्तनले औपिन्यासिक जगत्मा नै नयाँपन ल्याएको छ । जीवनको निराशावादी अवधारणामा अस्तित्ववादी चिन्तनलाई उपन्यासले प्रमुखताका साथ आत्मसात गरेको पाइन्छ । जीवनबोध उपन्यासको मुख्य मर्म बनेर आएको प्रतीत हुन्छ ।

उपन्यासकार पारिजात विसङ्गतिवादी र अस्तित्ववादी उपन्यासकार हुन् । उनले नेपाली उपन्यास जगत्मा धेरै उपन्यास दिएर ठूलो गुन लगाएकी छन् । उनका औपन्यासिक कृतिले नेपाली साहित्यको भण्डार अभिवृद्धि गरेको छ । उनका शिरीषको फूल (२०२२), महत्ताहीन (२०२५), बैंसको मान्छे (२०२९), तोरीबारी बाटा र सपनाहरू (२०३३), पर्खालभित्र र बाहिर (२०३४), अन्तर्मुखी (२०३५), उसले रोजेको पहाड (२०३५), अनिदो पहाड (२०३९), परिभाषित आँखाहरू (२०४६) र बोनी (२०४८) महत्वपूर्ण उपन्यासहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । पाश्चात्य साहित्यकार कीर्के गार्ड, जापाल शार्त्र, राहुल सांकृत्यायन, कार्ल मार्क्स र माओ आदि चिन्तक र दार्शनिकका विचारबाट अनुप्राणित भएर पारिजातले साहित्यिक साधना गरेको पाइन्छ । उनी राल्फा आन्दोलनको सशक्त रूपमा नेतृत्वकर्ता हुन् । उनको साहित्यकार व्यक्तित्वको सम्मान स्वरूप विभिन्न सम्मान पुरस्कारहरूबाट कदर गरिएको पाइन्छ । उनको शिरीषको फूल उपन्यासले मदन पुरस्कार (२०२२) प्राप्त गरेको छ ।

पारिजात नेपाली साहित्यकी चम्किलो नक्षत्र र देदीप्यमान तारा हुन् । उनको शिरीषको फूल उपन्यासले सर्वप्रथम अस्तित्ववादको आमन्त्रण गरेको छ । विसङ्गतिले अस्तव्यस्त भएको मानवीय चेतनालाई केही गरुँ भन्ने सोचका साथ अभिप्रेरित हुने विधि र पद्धति अस्तित्ववाद हो । 'म छु' र 'म केही हुँ ' भन्ने चिन्तन वा अस्तित्वबोध नै अस्तित्ववादको मुख्य सैद्धान्तिक पक्ष हो । अस्तित्ववादी दार्शनिक अल्वर्ट कामुको प्रभाव पारिजातका उपन्यासमा पाइन्छ । उनको शिरीषको फूल उपन्यासमा सुयोगवीरले सकमबरीलाई चुम्बन गरेपछि उसको मृत्यु हुन्छ । मृत्युपश्चात् उसले आफूले गरेको कार्यप्रति पश्चाताप गर्दै जीवनको निराशा र शोकलाई सहेर बाँचेको जीवन अस्तित्ववादी हो । सकमबरीले आफ्नो अस्तित्व कायम गर्नका लागि निरर्थक प्रयासहरू गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा उनले देखाएको अस्तित्ववादी विचार समग्र उपन्यास जगत्कै नयाँ प्रवृत्ति र उपलब्धि बनेर रहेको छ ।

पारिजात विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई आफ्ना उपन्यासमा प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्ने सबल र सफल स्रष्टा हुन् । उनको शिरीषको फूल उपन्यासमा विसङ्गतिवादी चिन्तन मुखरित भएको पाइन्छ । मानवीय जीवनका शून्यता, निस्सारता, मूल्यहीनता र कुण्ठाजस्ता विसङ्गत अवस्थाको चित्र पारिजातका उपन्यासमा कोरिएका छन् । मान्छेको जीवन नै विसङ्गतिको भण्डार हो । मान्छे जन्मन नचाही जन्मन्छ र मर्न नचाही मर्छ पनि । मृत्युलाई अवश्यंभावी ठानिन्छ । उनको शिरीषको फूल उपन्यासमा शून्यवादी चिन्तन पाइन्छ ।

शिरीषको फूलको सुयोगवीरले प्रेम नगरेका केटीहरूलाई बलात्कार गरेको छ । यौन तिर्खा मेटाउनका लागि आवेशमा आएर सकमबरीलाई चुम्बन गरेको छ । जसका कारणले उसको मृत्यु भई जीवनप्रति नै निराशा र पश्चाताप पैदा भएको देखिन्छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र सकमबरीले चुरोट खानु, कपाल ठुटो पारेर सुयोगवीरलाई देखाउनु, जन्मदिनमा 'छिटो मरोस्' भन्ने आशीर्वाद माग्नु, एकै चुम्बनमा मृत्युवरण गर्नु जस्ता घटनाहरू विसङ्गतिपूर्ण मानिन्छन् । जीवनको शून्यवादी चिन्तनलाई

उपन्यासले प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गरेको छ । विसङ्गति जीवनमा अत्यन्तै टीठ लाग्दो र दारुण रूपमा आउने गर्दछ । शून्यवाद विसङ्गतिबाट नै प्रारम्भ भएर विनाशवादमा पुगेर टुङ्गिने गर्दछ । पारिजातका उपन्यासमा जीवनका निराशापूर्ण भोगाइहरूलाई प्रभावकारी चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा जीवनको असङ्गत पक्षको बहुचित्रण गरिएको छ । जीवन भोगाइमा देखिएको निरर्थक अभिव्यक्तिले मानवीय जीवनसमेत तहसनहस भएको विचारलाई शिरीषको फूल उपन्यासले सहज रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

२ समस्या कथन

पारिजातको शिरीषको फूल नेपाली उपन्यास जगत्को नयाँ शैली र शिल्पको बौद्धिक उपन्यास हो । यसभित्र धेरै चिन्तन र दर्शनहरू मुखरित भएका छन् । यसभित्र रहेका विसङ्गति र अस्तित्ववादी अवधारणालाई यसमा प्रमुखताका साथ विश्लेषण गर्ने सत्प्रयास भएको छ ॥ 'शिरीषको फूल उपन्यासमा व्यक्त विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवन दृष्टि' शीर्षकको लेखमा समस्या कथनलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसका मूलभूत समस्याकथन निम्नअनुसार छन् :

क) विसङ्गतिका दृष्टिले शिरीषको फूल उपन्यासमा के कस्ता विषयलाई आत्मसात गरिएका छन्?

ख) अस्तित्वका दृष्टिले शिरीषको फूल उपन्यास के कस्तो रहेको छ ?

ग) उपन्यासमा विसङ्गति र अस्तित्ववादका जीवन भोगाइ के कस्ता रहेका छन् ?

उपन्यासमा अभिव्यक्त भएका माथि उल्लेख गरिएका मुख्य समस्या र शीर्षकमा केन्द्रित रहेर व्याख्या र विश्लेषण यसमा सबल रूपमा गरिएको छ ।

३ उद्देश्य निर्धाराण

शिरीषको फूल उपन्यासको वास्तविक मर्म र मूलभूत सन्देश भनेकै विसङ्गति र अस्तित्ववादी अवधारणा नै हो । 'शिरीषको फूल उपन्यासमा व्यक्त विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि' शीर्षकको अनुसन्धानात्मक यस लेखमा पनि मुख्यतया यही विषयको उठान भएको छ । समस्या कथनमा उजागर भएका सन्दर्भलाई ठिक र सही रूपमा सार्थक गन्तव्यमा पुऱ्याउनु यसको मुख्य लक्ष्य र उद्देश्य रहेको छ । समस्यामा किटान गरिएका मुख्य सन्दर्भहरू नै उद्देश्यका पनि मुख्य विषय हुन् । प्रस्तुत शीर्षकमा अभिव्यक्त उद्देश्य निर्धारण निम्नानुसार रहेको छ :

क) विसङ्गतिका दृष्टिले शिरीषको फूल उपन्यासका विषयलाई आत्मसात गर्नु,

ख) अस्तित्वका दृष्टिले शिरीषको फूल उपन्यासको यथार्थ परिस्थितिको उजागर गर्नु,

ग) उपन्यासमा विसङ्गति र अस्तित्ववादका जीवन भोगाइ स्पष्ट पार्नु ।

४ अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान विषय विश्लेषणको आधरभूमि हो । अनुसन्धानात्मक लेखमा विधि आवश्यक सर्त हो । विधिकै परिधिभित्र रहेर लेखले पूर्णता पाउने गर्दछ । अनुसन्धान विधिको सहज प्रयोग र विन्यासले साहित्यक आराधना र समालोचना भव्य र सभ्य बन्छ । यस लेखमा शीर्षकीकरण गरिएको 'शिरीषको फूल उपन्यासमा व्यक्त विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि' मा विश्लेषणका सन्दर्भमा वर्णनात्मक शैलीलाई आत्मसात गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतका सन्दर्भ समग्रीलाई प्रभावकारी रूपमा

उपयोग गरिएको यसमा पुस्तकालयीय विधिभित्रका मान्यता र पहिचानलाई यसले प्रभावकारी ढङ्गले अनुसरण गरिएको छ । अनुसन्धेय विषयलाई समस्या र उद्देश्यसँग सहसम्बन्धमा जोडेर निष्कर्ष र उपलब्धिलाई प्राप्त गरेको छ । शिरीषको फूल उपन्यासमा प्रमुख पात्र नायक सुयोगवीरको जीवन भोगाइमा देखिएको निराशापूर्ण अवस्था र नायिका सकमबरीको जीवनमा आएको अस्तित्ववादी विचारको वर्णनलाई अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा उपन्यासले सैद्धान्तिक जीवनदर्शनलाई अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ । शिरीषको फूल उपन्याससँग सम्बन्धित यस अनुसन्धानको पूर्णताका लागि वर्णनात्मक पद्धति नै यसको मुख्य आधार रहेको छ । शिरीषको फूल उपन्यासमा भएका तथ्यपूर्ण विचार र चिन्तनलाई मुख्य स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरेर अनुसन्धान कार्यले सम्पन्न गरिएको छ । यसको अनुसन्धान विधि पुस्तकालयीय, द्वितीयक स्रोत र वर्णनात्मक शैली मुख्य अनुसन्धानात्मक ढाँचा बनेको छ ।

५. विसङ्गतिका सन्दर्भमा शिरीषको फूल

शिरीषको फूल उपन्यास विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई प्रभावकारी रूपमा आत्मसात गरेर प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । शिरीषको फूलमा नायक सुयोगवीरको विसङ्गत जीवनको चित्रण गरिएको पाइन्छ । अनौठो रूपाकृति भएकी सकमबरीको अविवाहित जीवन पनि विसङ्गतिपूर्ण देखिन्छ (गौतम, २०६९ :२४३) । उसको विसङ्गत जीवनको आकर्षणमा सुयोगवीर सिकार हुन पुगेको छ । सकमबरीले गरेको बारम्बारको ताडनाले ऊ निराश बन्दै भए पनि पछि लागि नै रहन्छ । उसले विगतमा गरेका अनुभवमा पनि विसङ्गति देख्तछ र आफू प्रेम गरेकालाई बलात्कार र बलात्कार गरेकालाई प्रेम गर्न नसक्ने व्यक्तिका रूपमा आफैंले आफैलाई अनुभव गरेको छ । अतृप्त यौन इच्छाको आवेगमा नायिका सकमबरीलाई एक चुम्बन गरेपछि ऊ पिरोलिएको छ । सकमबरीको मृत्युको घटनाले सुयोगवीरको जीवन पूर्ण रूपमा विक्षिप्त बनी निराशा र शून्यतातर्फ केन्द्रित देखिन्छ (ढुङ्गेल, २०६९ :२८२) । उपन्यासमा निराशावादी चिन्तन र अर्थहीनताको अभिव्यक्ति पनि सकमबरीको मृत्युले ल्याएको महत्वपूर्ण परिणाम मानिन्छ । शिरीषको फूल उपन्यासभित्र सूक्ष्म र सबल रूपमा अभिव्यक्त भएका पलायनवादी चिन्तन, अचेतन यौन अतृप्ति र अपराधबोध मुख्य विषय बनेर अन्योन्याश्रित रूपमा उपन्यासमा आएका छन् । यी विषयहरू विसङ्गत परिस्थिति र अवस्थाका सङ्केतहरू हुन् । यी सङ्केतहरूको पूर्णताले शिरीषको फूल उपन्यासलाई पूर्ण रूपमा विसङ्गतिवादी उपन्यास भन्न सकिन्छ ।

५.१ पलायनवादी जीवनभोगाइ

शिरीषको फूल उपन्यासमा पलायनवादी जीवनभोगाइका दृष्टिले महत्वपूर्ण र उल्लेखनीय मानिन्छ । उपन्यासकी मुख्य पात्र सकमबरीले पलायनवादी जीवनभोगाइलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । मानव जीवनको सफलता र असफलता भोगाइको एउटा शृङ्खला मानिन्छ । माया प्रेम जीवनको अपरिहार्य विषय र नारी पुरुषप्रतिको आकर्षणको केन्द्र पनि हो । यौन सुखभोग सृष्टिको पूर्ण र स्वाभाविक अधिकार हो । शिरीषको फूल उपन्यासमा सकमबरीको जीवन भोगवादी नभएर भोगबाट पलायन भएको पलायनवादी देखिन्छ । सृष्टिको मूलभूत मान्यतालाई नै उसले ठूलो चुनौति दिएर मानव जीवनको भोगाइबाट पूर्ण रूपमा नै पलायन भएको देखिन्छ । सुयोगवीरले प्रेम प्रकट गर्न

बारम्बार सङ्केत गर्दा र झम्टँदा पनि उसको जीवन भोगाइ सफल बनेको पाइँदैन । सुयोगवीरको एक चुम्बनबाट नै उसले आफ्नो पलायनवादी भित्री मर्मलाई अभिव्यक्त गर्दै मृत्युवरण गरेकी छे । उपन्यासमा रमाइलो जीवन भोगाइमा आनन्दका साथ रमाउनु पर्ने अधिकारलाई गलत अर्थमा बुझेर जीवनबाट नै सकमबरीले भाग्न खोजेको हुनाले पलायनवादी चिन्तन उपन्यासमा प्रमुख रूपमा अभिव्यक्त भएको छ (गौतम, २०६९:२४४) । नैसर्गिक अधिकार एवं सृष्टिको सुन्दर क्रमलाई भङ्ग गरेर जीवनबाट नै हरेस खाएर भाग्नु सकमबरीको पलायनवादी विचार हो । यही चिन्तन र विचार नै सकमबीको जीवनभोगाइको मेरुदण्ड बनेर उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

५.२ अचेतन यौन अतृप्ति

पारिजातको शिरीषको फूल उपन्यासमा अचेतन यौन अतृप्ति अभिव्यक्त भएको छ । यसमा सकमबरी र सुयोगवीरका माध्यमबाट अचेतन मनका यौनका अतृप्तिहरू पोखिएका छन् । यौन अतृप्तिकै कारण उनीहरूको जीवन विचलित र विसङ्गत बन्न पुगेको छ । सकमबरीको अचेतनमा यौनको अतृप्ति र असन्तुष्टि तीव्र बनेको छ । केश मुडुल्याउने, चुरोट खाने, सुयेगवीरलाई मन छुने गरी व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने सन्दर्भमा उसका असन्तुष्टिहरू अभिव्यक्त भएका छन् (बराल, २०५६: १९९) । उपन्यासको नायक सुयोगवीरमा युद्धकालीन समयमा हेड हण्डरकी छोरीलाई बलात्कार गरेर मार्नु, भैंसी गोठाल्नी कचीनलाई रुबीको औंठी देखाएर आफ्नो कामवासना बिसाउनु, वर्मामा बस्ता माटिनचीलाई प्रेमको भुल भुलैयामा पारेर उसको सतीत्व लुटेर बेवारिसे छोडेर भागेका घटनाले उसको यौन अतृप्ति प्रभावकारी रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । सकमबरीले अपमान, तिरस्कार र व्यङ्ग्य गर्दा गर्दै पनि उसले अचेतन मनमा आएको यौन अतृप्तिको आवेगले सकमबरीलाई चुम्बन गरेको छ । उपन्यासको सहायक चरित्र शिवराजले पनि गोप्य रूपमा सकमबरीको फोटो बोकेर हिँडेको छ भने 'बरी मरी भने म पनि आत्महत्या गर्छु' भन्ने उसको भनाइबाट पनि अचेतन मनको यौन अतृप्तिको प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । उपन्यासमा सकमबरी, सुयोगवीर र शिवराजका माध्यमबाट यौन अतृप्ति सबल बनेर उजागर भएको पाइन्छ ।

५.३ अपराधबोध

शिरीषको फूल अपराधबोधको एउटा महत्वपूर्ण नमुना हो । आफूले गरेको गल्ती कमजोरी प्रति पश्चाताप गर्दै आत्मसमर्पण र विसर्जनको चिन्तन उपन्यासमा सुयोगवीरका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । सुयोगवीरले विश्वयुद्ध कालीन लडाईंमा आफूले नारीमाथि गरेको अन्याय र अत्याचारलाई पूर्वदीप्तिका रूपमा सम्झिएको छ । हेड हण्डरकी छोरीलाई टाउकोमा हिर्काएर बेहोस बनाई निर्धक्कसँग रातभरि पशुवत् व्यवहार गरेर सतीत्व लुटी रक्ताम्य बनाई मारेर फ्याँकेको घटना र कचीनलाई बलात्कार गरेको परिस्थिति एवं माटिनचीलाई भुलभुलैयामा पारेर गरेको गलत गतिविधिलाई उसले गम्भीर रूपमा मनन गरेर आफैंले आफैंलाई अपराधी पनि घोषणा गरेर पछुतो मानेको छ । अतृप्त यौन वासनाको आक्रोशले नै उसले सकमबरीलाई चुम्बन गरेको छ भने पछि उसले त्यसमा पश्चाताप गरेर अपराधबोध गरेको देखिन्छ (गौतम, २०६९: ४३) । उपन्यासको नायक सुयोगवीरले आफूले गरेको आपराधिक क्रियाकलापप्रति दुःख मानेर पटकपटक पछुतो गरेको छ ।

पछुतोकै कारणले जीवनलाई निराशा र शून्यवादतर्फ उन्मुख पनि गरेको छ। शून्यवादतर्फ उन्मुख हुनु जीवनको आक्रोश र अर्थहीनताको परिणाम हो। अपराधबोधले नै उसलाई निराश र निस्सार पारेको छ (बराल, २०५६: १९४)। जीवन भोगाइको मूल्य र मान्यताबाट कमजोर बन्दै अगाडि बढेको छ। प्रगति उन्नतिका सम्भावनाका बाटाहरूमा तगारो लागेको अवस्था छ । यो अवस्था सुयोगवीरको अपराधबोधबाट सिर्जित निराशापूर्ण जीवन भोगाइ नै हो।

६ अस्तित्ववादी चिन्तनका आलोकमा शिरीषको फूल

अस्मिता वा व्यक्ति सत्ताको सचेत सङ्घर्ष नै अस्तित्ववादको मूल अभिप्राय हो। (त्रिपाठी, २०४९: १२९) शिरीषको फूल उपन्यासमा अस्तित्ववादी चिन्तन मुख्य रूपमा अभिव्यक्त भएको छ। प्रस्तुत उपन्यासले नेपाली आधुनिक उपन्यासमा अस्तित्ववादी चिन्तनलाई मुखरित गरेको छ। उपन्यासकी प्रमुख नायिका सकमबरीले अस्तित्ववादी चिन्तनलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ। सकमबरीले आफ्नो जीवनमा अस्तित्वको खोजी गरेकी छे। शिरीषको फूल स्वतन्त्रतापूर्वक फूल्छ र आफैं झर्छ। फूल झैं मानिसको जीवन पनि स्वतन्त्र हुनुपर्छ उन्ने उसको स्पष्ट धारणा देखिन्छ। फूलले फूल चुस्ने भमरासँग जोगिन सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण नै उपन्यासमा आएको अस्तित्ववादी चिन्तनको अभिव्यक्ति हो। आफ्ना विचारहरू निर्धक्कसँग राख्नु र स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न चाहनु सकमबरीको पहिचान हो। उसले आफ्नो व्यक्ति सत्ताको लागि सचेत भएर सङ्घर्ष गरेको देखिन्छ। जीवनमा दुःख, त्रास, वेदना र अतृप्त कामभोगलाई सकमबरीले स्मरण गरेकी छ। अस्तित्वबोधकै कारण सुयोगवीरको एक चुम्बनमा नै उसले प्राण त्यागेको देखिन्छ। विसङ्गत जीवनमा रमाउँदै उसले अस्तित्ववादी विचार र अवधारणाहरूलाई आत्मसात गरेको छ (बराल, २०५६: १९९) उपन्यासमा सकमबरीको जीवन नै विसङ्गत छ। जीवनभोगाइका तरङ्गहरूले पनि विसङ्गतिपूर्ण चिन्तन नै अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। विसङ्गतिवादी चिन्तनभित्र अस्तित्ववादी अवधारणा उपन्यासमा मौलाएको भेटिन्छ। 'म केही हुँ' भन्ने अहम् र उच्चता पूर्ण मनोग्रन्थी नै अस्तित्वबोधको परिणाम हो।

७. विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि

शिरीषको फूल उपन्यास विसङ्गति र अस्तित्ववादी जीवन दृष्टिका आधारमा उत्कृष्ट र उल्लेखनीय रहेको छ। यसमा जीवन भोगाइका सन्दर्भमा नायक सुयोगवीरले निराशालाई प्राप्त गरेको छ। उपन्यासको सहायक चरित्र शिवराजले पनि आफ्नो जीवनलाई विसङ्गत देखेको छ। उसले गरेका गतिविधि र कार्यले पनि विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई नै अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ। आफ्नो चुम्बनले सकमबरीको मृत्यु भएको घटनाले ऊ धेरै निराशावादी र शून्यवादी बनेको छ। सुयोगवीरमा देखिएको निराशावादी शून्यवादी जीवनको अर्थहीनता विसङ्गत अवस्थाको सूचक हो। दोस्रो विश्वयुद्धको लडाईंमा भएक गतिविधिले पनि उसको जीवन भोगाइलाई निराशावादी बन्न उत्प्रेरित गरेको बुझिन्छ। उसको जीवनदृष्टिले उपन्यासलाई पूर्ण रूपमा विसङ्गतियुक्त बनाएको देखिन्छ।

शिरीषको फूल अस्तित्ववादी अवधारणाबाट अभिप्रेरित र संरचित उपन्यास हो । यसकी नायिका सकमबरीको जीवन भोगाइ अस्तित्ववादी चिन्तनमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । उसले गरेक हरेक काम स्वतन्त्रताका लागि र आनन्दका लागि र अरुलाई पीडा दिने उद्देश्यबाट अनुप्राणित देखिन्छन् । शिरीषका फूलहरूलाई आफैं झर्न दिनुपर्छ भमरा रूपी पितृसत्तात्मक समाजलाई चुस्न दिनु जीवन भोगाइको अर्थ र महत्व हुँदैन । आफैं आउने र आफैं जाने तर अस्तित्वलाई सुरक्षित राखेर जीवनलाई उपभोग गर्ने सकमबरीको चिन्तन पूर्ण रूपमा अस्तित्ववादी जीवनदर्शनको सापेक्षतामा केन्द्रित देखिन्छ (गौतम, २०६९: २४५) । पुरुषप्रधान समाजले थिचिएको नारी स्वतन्त्रतालाई उद्घोष गर्न खोज्नु शिरीषको फूल उपन्यासको अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि बनेर अभिव्यक्त भएको छ ।

८ निष्कर्ष र उपलब्धि

उपन्यासकार पारिजातको आधुनिक कालको दोस्रो चरणमा देखा परेको अस्तित्ववादी धाराको उपलब्धिपूर्ण औपन्यासिक रचना शिरीषको फूल हो । यसमा उपन्यासकारको विसङ्गतिवाद र अस्तित्ववाद प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत भएको छ । जीवनको भोगाइका क्रममा आएका निराशापूर्ण अभिव्यक्ति र रिनाशाकै बीचमा अस्तित्वको खोजी पनि उपन्यासमा गरिएको छ । एउटै नाउमा दुइ किसिमका विचार सिद्धान्त उपन्यासमा प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त भएका देखिन्छन् । मान्छेको जीवन नैसर्गिक वरदान हो र मृत्यु अवश्यं भावी हो । यसलाई सही रूपमा उपयोग गर्नु जीवनको सार्थकता र वास्तविक आधार पनि हो । क्षणिक जीवनको सही भोगाइ सार्थक जीवनको निष्कर्ष हो । शिरीषको फूल उपन्यासले निराशापूर्ण जीवनमा सार्थकता खोज्दा खोज्दै अन्त्यमा विलयलाई आत्मसात गरेको छ ।

सुयोगवीरका माध्यमबाट जीवनको निराशावादी क्षण, मनोकुण्ठा र शून्यताबोधलाई अभिव्यक्त गरेको छ । नायिका सकाबरीका माध्यमबाट नारी अस्मिता र उच्च मनोग्रन्थीलाई उजागर गर्दै जीवन भोगाइबाट पलायनवादतर्फ उन्मुख गराइएको पाइन्छ । यौन अतृप्तिकै कारणले सुयोगवीरको जीवन निराशापूर्ण छ भने सकमबरीले इहलीला नै समाप्त पारेको देखिन्छ । मानवीय जीवन असङ्गत छ अर्थहीन छ, निराशापूर्ण छ, कुण्ठा र विकृतिपूर्ण छ तर पनि आफ्नो अस्तित्व र आफ्नो प्रतिष्ठा एवं अस्मितालाई अक्षुण्ण राख्न गर्नुपर्ने प्रयत्नहरूको लेखाजोखा उपन्यासले गरेको छ । विसङ्गत जीवन भोगाइमा सङ्गतिपूर्ण अवस्थाको खोजी उपन्यासको मूलभूत प्राप्ति र उपलब्धि हो । सुयोगवीरको जीवन भोगाइले मान्छेको जीवनको दुः ख, पीडा, आवेग, आक्रोश र कुण्ठालाई सबल रूपमा अभिव्यक्त गरेको बुझिन्छ ।

शिरीषको फूल उपन्यासले पलायनवादी सोच र मान्यतालाई पनि सबल र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा नायिका सकमबरी पलायनवादी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । अमूल्य जीवनलाई आनन्दका साथ भोग्न नसक्नु उसको विडम्बना पूर्ण परिणाम हो । अवश्यंभावी मृत्युको घटनालाई आत्मसात गर्नुपर्ने जीवनमा मनोरञ्जन र आनन्द नै उत्तम हो । अनौठा जीवन भोगाइ र अवस्था पलायनवादी धारणाको साङ्केतिक स्वरूप हो । नैसर्गिक कामवासनालाई भोग गर्नु जीवनको स्वाभाविक कार्य हो । यसबाट विचलित भई अलग्गिनु जीवनबोध होइन । सकमबरीले

सुयोगवीरको एक चुम्बनलाई पनि सहन गर्न नसक्ने कमजोर आत्मबललाई देखाउनु मानवीय जीवनको असफल प्रयास हो । सुखदुःख, मिलन बिछोड नै जीवन हो । यसबाट भाग्नु कायरता हो भन्ने सूक्ष्म गहन दर्शन उपन्यासको मूलभूत प्राप्ति र उपलब्धि बनेर आएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

गौतम, वासुदेव र अन्य (२०६९), नेपाली कथा र उपन्यास : सिद्धान्त समीक्षा, काठमाण्डौ भुँडीपुराण प्रकाशन ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६९), नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाण्डौ : एम. के पब्लिसर्स र डिस्ट्रिव्युटर्स ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९), पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग दुई ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय* (ते.सं.), काठमाण्डौ : साभ्ना प्रकाशन ।

थेगिम, शोभाकान्ति (सन् १९९२), *नेपाली समालोचनाको परम्परा : मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण,* गान्तोक : सौरभ प्रकाशन ।

पारिजात, (२०२२), शिरीषको फूल, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०५२), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (ते.सं.), काठमाण्डौ : साभ्ना प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि,* दार्जेलिङ : दीपा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (ते.सं.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), *नेपाली उपन्यासका आधारहरू* (दो.सं.) काठमाण्डौ : साभ्ना प्रकाशन ।

रेग्मी, चूडामणि (२०५०), पारिजात परिचय र मूल्याङ्कन, चन्द्रगढी : जूही प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मेहनराज (२०३४),*नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, काठमाण्डौ* : ने.रा.प्र.प्र.।

शर्मा, तारानाथ (२०३९), *नेपाली साहित्यको इतिहास,* ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

सुवेदी , राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

अधिकमास र यसमा निषिद्ध कर्महरूको संक्षिप्त अध्ययन

चिदानन्द नेपाल *

सार :

वेदको अर्थ ज्ञानराशि हो । वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यी छ वटा अङ्गहरूमध्ये ज्योतिष आँखा झैं महत्वपूर्ण अङ्ग हो । ज्योतिषशास्त्रमा कालगणनाका लागि प्रचलित प्रमुख ९ वटा पद्धतिहरू छन् । ती मध्ये सूर्यलाई आधार मानेर गरिने कालगणना पद्धतिलाई सौरमान र चन्द्रमालाई आधार मानेर गरिने कालगणनालाई चान्द्रमान भनिन्छ र कालगणनाका यिनै दुई विधि धेरै प्रचलित छन् । सौरमान अनुसार गणना गरिने समयका वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, दिन, घण्टा, मिनट, सेकेण्ड जस्ता एकाइहरू हुन् भने प्रतिपदा आदि तिथिको गणना चान्द्रमान अनुसार हुन्छ । सौरमान र चान्द्रमानको भगण पूर्तिकालमा समन्वय स्थापना गर्न सिर्जना गरिएको समय नै अधिकमास हो । यस्तो महिना काल गणनाको मल मास भएकाले अरु समयमा पनि गर्न सकिने काम्य कर्महरू यस बेला गरिदैनन् भने नगरी नहुने कर्महरू गरिन्छन् । नेपाली समाजमा पनि मलामासमा शास्त्रले गर्न निषेध गरेका कर्महरू गर्न बार्ने गरेको पाइन्छ । यस महिनामा भगवान् विष्णुको भक्ति र पूजा गर्दा पुण्य मिल्ने धारणाले गर्दा पूजा र जप तप गर्ने चलन चली आएको छ । यहाँ संक्षेपमा अधिकमासलाई चिनाएर त्यस बेला गर्न हुने नहुने कर्मका विषयमा स्पष्ट पारिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अधिकमास, सौरमान, चान्द्रमान, पुरुषोत्तममास, कक्ष, भगण, राशिचक्र, खगोलशास्त्र, अंहस्पति, परिभ्रमण ।

१. विषय परिचय

हिन्दू धर्मको आधार ग्रन्थ वेद हो । वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यी छवटा अङ्गहरू छन् । यी छ अङ्गमध्ये ज्योतिष प्रमुख अङ्ग हो ।

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषम्
मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।
संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिः
चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ (भाष्कराचार्य, १९९८ : १।११:८)

ज्योतिषशास्त्रलाई वेदको आँखा स्वरूप मानिएको पाइन्छ । त्यसैले वेदाङ्गमा यसलाई मुख्य मानिएको छ । जसरी कान, नाक आदि अङ्गहरूले सम्पन्न भएता पनि आँखा छैन भने कुनै पनि कार्य गर्न सकिदैन त्यसरी नै ज्योतिषशास्त्र बिना कुनै पनि कार्य सिद्ध हुदैनन् । ज्योतिषशास्त्रमा कालगणनाका प्रमुख ९ वटा पद्धतिहरू छन् । ब्राह्ममान, दिव्यमान, पितृमान, प्रजापतिमान, गुरुमान, सौरमान, चान्द्रमान, सावनमान, र नक्षत्रमान । यी ९ मानहरू नै कालगणनाका प्रमुख ९ पद्धति हुन् (

* *सहायक प्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

अज्ञात,२०४४,२०।४४:२४६) । यी मध्ये अहिले सौरमान र चान्द्रमान अनुसारका कालगणना पद्धति बढी प्रचलित छन् । सौरमान अनुसारका गणना गरिने समयका वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, दिन, घण्टा, मिनट, सेकेण्ड जस्ता एकाइहरू व्यवहारोपयोगी र सर्वसाधारणमा समेत बोधगम्य छन् । धार्मिक कृत्य सम्पन्न गर्नका लागि तिथि गणना गरिन्छ । तिथिको निर्धारण चान्द्रमान अनुसार गरिन्छ । सौरमान र चान्द्रमानको भगण पूर्तिकाल (भगणको भ्रमण पूरा गर्न लाग्ने समय) समान छैन । सौरमान र चान्द्रमानका बीचमा भगण पूर्तिकालमा एक वर्षमा लगभग ११ दिनको अन्तर आउँछ । यसरी आउने वार्षिक अन्तर नै जम्मा हुँदै जाँदा प्रत्येक तीन वर्षमा सौरमान र चान्द्रमानका बीचमा एक महिनाको अन्तर पर्न जान्छ । यही अन्तर पर्न जाने एक महिनामा सामञ्जस्य स्थापित गर्न ज्योतिष शास्त्रमा अधिकमासको परिकल्पना गरिएको पाइन्छ ।

२.समस्याकथन

नेपाली समाजमा अधिकमासका सम्बन्धमा विभिन्न जिज्ञासाहरू रहेका पाइन्छन् । त्यही जिज्ञासा नै यस आलेको मुख्य समस्याका रुपमा रहेका छ । यो लेख तलका शोधसमस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

क) अधिकमास भनेको के हो ?र अधिकमास कहिले कहिले पर्दछ ?,

ख) अधिकमासमा कुनकुन कर्महरू गर्न हुन्छन् ? र कुनकुन कर्महरू गर्न हुँदैनन् ?

३. उद्देश्य निर्धारण

लेखको समस्या खण्डमा उठान गरिएका प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । पाठकका मनमा उत्पन्न हुने अधिकमाससम्बनधी जिज्ञासाको समाधान नै यसको उद्देश्य हो । तिनलाई यहाँ उल्लेख गरिन्छ :

क) अधिकमासको परिचय र अधिकमास गणना स्पष्ट पार्नु,

अ) अधिकमासमा गर्नहुने र नहुने कर्महरूको विश्लेषण गर्नु ।

४.अधिकमासको परिचय

४.१.ज्योतिषशास्त्रमा अधिकमास

ज्योतिषशास्त्रमा १२ राशिको समूहलाई एक चक्र वा भगण भनिन्छ । प्रत्येक ग्रहहरूले आफ्नो कक्षमा परिभ्रमण गर्दै भ्रमण चक्र पूरा गर्दछन् । सूर्यलाई एक राशिमा भ्रमण गर्न ३० दिन र आफ्नो राशिचक्र पूरा गर्न ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला लाग्दछ । सौरमान अनुसार सूर्यले एक राशि परिभ्रमण गर्न लाग्ने समयलाई महिना र १२ राशि परिभ्रमण गर्न लाग्ने समयलाई वर्ष भनिन्छ । चान्द्रमान अनुसार एक महिना भनेको चन्द्रमाले पृथ्वीलाई ३६० डिग्री कोणमा वा एक पूरा फन्को घुम्न लाग्ने समय हो । यसरी चन्द्रमालाई पृथ्वीको परिभ्रमण गर्न २९ दिन १२ घण्टा ४४ मिनेट लाग्दछ । यसलाई १२ ले गुणन गरी एक वर्ष बनाउदा ३५४ दिन ८ घण्टा ४८ मिनेट हुन जान्छ । यसलाई नै चन्द्र वर्ष भनिन्छ । साधारण भाषमा भन्ने हो भने चान्द्रमान अनुसार २९.५ दिनको महिना र ३५४ दिनको वर्ष हुन्छ भने सौरमान अनुसार दिन ३० दिनको महिना र ३६५ दिनको वर्ष हुने

गर्दछ । यसरी सौरमान र चान्द्रमानको दिन गणना अनुसार चान्द्रमान भन्दा सौरमानमा १ वर्षमा ११ दिन समय बढी हुन आउँछ । यही बढी हुन आउने ११ दिन नै तीन वर्ष पुगे पछि एक महिना बढी हुन पुग्दछ र यसलाई अधिकमासको रूपमा समायोजन गरी चान्द्रमान र सौरमानको समय मिलाइएको हुन्छ । शास्त्रमा ३२ महिना १६ दिन ४ घडी पुगेपछि एक अधिकमासबाट अर्को अधिकमास पर्दछ भनेर स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

द्वात्रिंशता गर्तैमासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ (रामदीन,१९८४,१९।१४:१६९)

यसक्रमले हरेक वर्षमा ११ दिनको पर्ने फरकलाई जोड्दै जाँदा आउने ३० दिनलाई १ महिना मानेर सौरमान र चान्द्रमानको समय समायोजन गरिएको पाइन्छ । यसरी समायोजन गरिएको महिनालाई नै अधिकमास भनिन्छ । भाष्कराचार्यले सिद्धान्त शिरोमणि नामक ग्रन्थमा अधिकमासको परिभाषा गर्दै भनेका छन् :

असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्या

द्विसङ्क्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतःस्या

त्तदा वर्षमध्येऽधिमासः द्वयं स्यात् ॥ (भाष्कराचार्य, १९९८, ५।६:८४)

यस अनुसार जुन चन्द्र महिनामा एउटा पनि सूर्य सङ्क्रान्ति पर्दैन भने त्यसलाई अधिकमास भनिन्छ । एउटै चान्द्रमासमा दुईवटा सूर्यसङ्क्रान्ति परेमा क्षयमास हुन्छ । जुन वर्ष क्षयमास हुन्छ त्यस वर्षमा दुइवटा अधिकमास पर्दछन् । यसमा क्षयमास भन्दा अघिको अधिकमासलाई संसर्प अधिकमास र क्षयमासभन्दा पछिको अधिकमासलाई अंहस्पति अधिकमास भनिन्छ । क्षयमास कार्तिक मंसीर र पौष महिनामा मात्र सम्भव हुन्छ । क्षयमास अधिकमास जस्तो नियमित रूपमा नआएर छिटोमा १९ र ढिलोमा १४१ वर्षमा आउने कुरा शास्त्रमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

४.२ पौराणिक शास्त्रमा अधिकमास

अधिकमासलाई नै मलमास पनि भनिन्छ । मल शब्दको अर्थ विकार भन्ने हुन्छ । 'मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम्' अर्थात् कालविद् (समयका ज्ञाता) ले अधिकमासलाई समयको मल (विकार) का रूपमा लिएका छन् । यस भनाइले मलमास कालको विकार हो । यसरी विचार गर्दा सौरमान र चान्द्रमानको विकार नै मलमास हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । पुराणहरूमा मलमास कसरी पुरुषोत्तममास बन्न पुग्यो भन्ने प्रसङ्गमा एउटा रोचक प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस प्रसङ्गको मूल स्रोत भने बृहन्नारदीय पुराण हो ।

प्रत्येक राशि, महिना, नक्षत्र, करण आदिका स्वामी छन् तर अधिकमासका स्वामी छैनन् । स्वामी अर्थात् मालिक नभएको महिना भएका कारणले अधिकमासलाई सबैले मलमास भन्न थाले । यसबाट मलमासको धेरै निन्दा चर्चा हुन थाल्यो । सबैबाट अपहेलित र तिरस्कृत भएर दुःखी बनेको अधिकमास दुःख बिसाउन भगवान् विष्णुका शरणमा पुग्यो । भगवान् विष्णुले उनलाई गोलाकधाम लिएर जानुभयो । गोलोकमा भगवान् श्रीकृष्ण विराजमान थिए । दयासागर श्रीकृष्ण भगवान्ले

अधिकमासको दुःख, पीडा, व्यथा बुझेर उसलाई सान्त्वना दिँदै भन्नुभयो : 'अबदेखि म तिम्रो स्वामी भएँ । यसबाट मेरा सबै गुण तिमीमा समावेश हुनेछन् । म सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा पुरुषोत्तम नामले प्रसिद्ध छु तसर्थ आजदेखि तिमी पनि पुरुषोत्तममास नामले चिनिनेछौ' भनेर आशीर्वाद दिनुभयो । 'प्रत्येक तीन वर्षमा हुने तिम्रो आगमनमा जसले श्रद्धाभक्तिपूर्वक राम्रा काम गर्दछन्, मेरो नाम जप्छन् ती व्यक्तिलाई अन्य समयमा गरको उति नै कर्मबाट भन्दा बढी पुण्य प्राप्त हुनेछ ।' भन्ने वरदान थपिदिएर यसरी भगवान्ले नै अधिकमासलाई धर्मकर्मका लागि उपयोगी बनाइदिएको प्रसङ्ग त्यहाँ उल्लेख पाइन्छ । यही माहात्म्यलाई समेटेर पुरुषोत्तममास माहत्म्य नामले सानो कृति पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ । यो पुराणबाट नै उद्धृत गरिएको अंश हो ।(पुरुषोत्तममास माहात्म्य, अध्याय४-७) त्यही समयदेखि अधिकमास पुरुषोत्तम मासका नामले चिनिन थालेको प्रसङ्गको उल्लेख पाइन्छ । नेपाली समाजमा पनि यस महिनामा भगवान् विष्णुको पूजा आराधना र जप गर्ने चलन रहेको छ ।

४.३. पाश्चात्य ज्योतिषमा अधिक वर्ष (Leap Year)

पाश्चात्य ज्योतिषशास्त्रहरूमा अधिक वर्षको कल्पना गरिएको पाइन्छ । पाश्चात्य ज्योतिषमा सौरमान अनुसार सूर्यलाई आफ्नो कक्ष परिभ्रमण गर्न ३६५ दिन ५ घण्टा ४८ मिनेट ४६ सेकेण्ड समय लाग्छ । ३६५ दिनको एक वर्ष मानिने परम्परा भएकाले प्रत्येक वर्ष ५ घण्टा ४८ मिनेट ४६ सेकेण्ड समय रहने गर्दछ । यो समय प्रत्येक वर्ष वृद्धि हुँदै जाँदा ४ वर्ष पुगेपछि २४ घण्टा वा १ दिन बढी हुन आउँछ । यो बढी हुन आएको समयलाई फेब्रुअरी महिनामा समावेश गरिन्छ । हरेक वर्ष फेब्रुअरी महिना २८ तारिखको हुन्छ भने चार वर्षमा एक पटक २९ तारिखको रहन्छ । फेब्रुअरी २९ दिनको भएको वर्ष ३६६ दिनको हुन्छ । चार वर्षमा थपिएको यही एक दिनलाई नै ागभबउ थभबच अर्थात् अधिक वर्ष भनिएको पाइन्छ ।

५. अधिकमासमा विहित कर्महरू

अधिकमास सूर्यगति र चन्द्रगतिमा आएको नियमित अन्तराल वा विकार भएकाले यस समयलाई काम्य कर्म गर्न उपयुक्त मानिँदैन । त्यसैले यस समयमा हाम्रा धर्मशास्त्र, पुराण, ज्योतिषशास्त्र र संस्कृति तथा परम्परा अनुसार कतिपय कार्यहरू गर्न निषेध गरिएको पाइन्छ । यस समयमा नित्य कर्म तथा नियमतः नगरी नहुने कर्म मात्र गरिन्छन् । नगर्दा वा पछि गर्दा पनि हुने कर्महरू चाहिँ गरिँदैनन् । नियमित कर्मबाहेकका कर्म अधिकमासमा त्याज्य मानिन्छन् । स्नान, सन्ध्यावन्दन, नित्यपूजा, चतुर्मास व्रत, तुलसी पूजा, रामनवमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, शिवरात्रिको व्रतजस्ता अर्को गति नभएका त्यही समयमा मात्र गर्न सकिने कार्यहरू गरिन्छन् र गर्नहुन्छ । श्राद्ध, तर्पण, आशौच, मृतकहरूको क्रियाकर्म, ग्रहण स्नान, आदि जस्ता केही नैमित्तिक कर्महरू पनि अधिकमासमा गर्नहुने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

६.अधिकमासमा अविहित कर्महरू

अधिकमासमा अन्यगतिक (अरु समयमा पनि वा पछि पनि गर्न मिल्ने किसिमका) संस्कारसँग सम्बन्धित कर्महरू पनि गर्न हुँदैन । अनन्यगतिक संस्कारहरू जो पछि गर्न वा सार्न मिल्दैनन् ती मात्र

गर्नुहुन्छ । यहाँ अन्यगतिक भनेका पछि सारेर पनि गर्न मिल्ने संस्कारलाई बुझिन्छ भने अनन्यगतिक भन्नाले पछि सारेर गर्न नमिल्ने त्यही समयमा नै गर्नुपर्ने कर्महरू बुझिन्छन् । जातकर्म, नामकरण जस्ता संस्कारहरू तत्काल गर्नुपर्ने भएकाले अधिकमासमा पनि गर्न हुन्छ तर अन्नप्राशनपछिका चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह संस्कारहरू भने अधिकमासमा गर्न हुँदैन ।

गर्भधानादिका अन्नप्राशनान्ता मलिम्लुचे ।
कर्तव्या कर्णवेधादि क्रिया नान्या कदाचन ॥ (रामदीन, १९८४, १९।३७ :१७३)

आचार्य रामदैवज्ञ प्रणीत मुहूर्त चिन्तामणि नामक ग्रन्थमा गुरुशुक्रको उदय र अस्तमा, मलमासमा, क्षयमासमा गर्न नहुने कार्यहरू यस प्रकार उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठे व्रता
ऽऽरम्भोत्सर्ग वधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके ।
गोदानाग्रयणं प्रपाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रतं
नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान् सुरस्थापनम् ॥
दीक्षा-मौञ्जि-विवाहमुण्डनमपूर्वदेवतीर्थेक्षणं
सन्यासाग्निपरिग्रहोनृपतिसन्दर्शाऽभिषेकौ गमम् ।
चातुर्मास्यसमावृती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजेत्
वृद्धत्वास्तशिशुत्व इज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥ (रामदैवज्ञ , २०६३ : १।४६/४७, १२५)

उपर्युक्त श्लोकानुसार यस समयमा इनार, बगैंचा, कुवा, तलाउ आदि निर्माण गर्ने काम, गृहारम्भ, देवालय निर्माण, देवताको स्थापना, प्राणप्रतिष्ठा, चान्द्रायणादि व्रतको आरम्भ र उद्यापन, वधूप्रवेश, तुलादानादि महादान, सोमयाग, अष्टका श्राद्ध, आग्रहायणेष्टि, जलशाला निर्माण, प्रथम उपाकर्म, वेदव्रत, काम्य वृषोत्सर्ग, शिशुको अतिक्रान्त संस्कार, दीक्षा ग्रहण, चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह, कहिल्यै नगरिएको देवताको दर्शन, कहिल्यै नगएको नयाँ तीर्थयात्रा, अग्निहोत्र, सन्यासव्रतको ग्रहण, चातुर्मास्य व्रत त्याग, प्रथम राजदर्शन, राज्याभिषेक, समावर्तन, कर्णवेध, दीव्य परीक्षा जस्ता पछि अन्य दिनमा पनि गर्न सकिने किसिमका काम्य कर्महरू अधिकमासमा गर्न हुँदैन । अधिकमासमा गर्न मिल्ने कर्म विहित कर्म हुन् भने गर्न निषेध गरिएका कर्म अविहित कर्म हुन् ।

७. उपसंहार

खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, धर्मशास्त्रहरूका अनुसार ग्रहगतिका कारण विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका घटनाहरू बारम्बार भइ नै रहन्छन् । यसको प्रत्यक्ष वा परोक्ष असर प्राकृतिक वातावरण, मानवजीवन तथा अन्य जीवजगत्मा परिरहेको हुन्छ । अधिक मास पनि यसरी नै समय मिलाउन काल गणना गर्ने क्रममा देखापरेको अतिरिक्त समय हो । त्यसैले अधिकामसलाई मलमास पनि भनिएको हो । अधिकमास पनि यस्तै किसिमको एक समय गणना गर्ने क्रममा देखा पर्ने अवस्था विशेष भएकाले यो कुनै थपिएको कुनै महिना वा समय होइन । वास्तवमा यो सौरमान र चान्द्रमानको विकार हो । दुवैलाई मानलाई समन्वय गर्दा उपस्थित भएको समयान्तरका रूपमा देखापरेको मल हो, विकार हो । चन्द्रमा र सूर्य दुवैको भगण पूर्तिकालको समयान्तरबाट नै अधिकमासको उत्पत्ति हुन्छ ।

वैदिक संस्कृतिमा आधारित रहेको नेपाली समाजमा त्यही समयमा नै नगरी नहुने धार्मिक कर्महरू र संस्कार कर्महरू गर्ने र अन्य धेरै शास्त्रले निसिद्ध गरेका कर्म गर्न बार्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यस महिनामा भगवान् विष्णुको भक्ति र पूजा गर्दा पुण्य मिल्ने धारणाले गर्दा पूजा र जपतप गर्ने चलन पाइन्छ । अधिकमासको समयमा यदा कदा कुन कर्म गर्न हुने र कुन कर्म गर्न नहुने भन्ने विषयमा सबैको जिज्ञासा रहेको देखिन्छ । चन्द्रमा र सूर्य दुवैको भगण पूर्तिकालको समयान्तरबाट उत्पन्न हुने मलमासलाई धर्मशास्त्रहरूले समयको मल (विकार) का रूपमा लिएको देखिन्छ । त्यसैले यस समयलाई हाम्रा धर्मशास्त्रहरूले शुभकार्यका निम्ति महत्त्वपूर्ण, उपयोगी र फलदायी मानेको पाइँदैन ।

सन्दर्भ कृति सूची

अज्ञात, (२०३३), *श्री पुरुषोत्तममासमाहात्म्यम्* (टीकारकार एकदेव उपाध्याय), वाराणसी : जयनेपाल प्रकाशन ।

रामदैवज्ञ, (२०६३),*मुहूर्त चिन्तामणि*(द्वि.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

रामदीन, (सन्१९८४), *बृहद्दैवज्ञरञ्जनम्,*(प्रथमो भागः), वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।

भाष्कराचार्य, (सन्१९९८), *सिद्धान्तशिरोमणि,* वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय ।

अज्ञात, (२०४४), *सूर्यसिद्धान्त,*वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

खेमका राधेश्याम र अन्य : (ई.सं.२०१४), *महर्षि पराशर और उनका होराशास्त्र* (सम्पा.) : कल्याण

महर्षि पराशर (ई.सं.२०१०), *लघु पराशरी* (व्याख्याकार सुरेशचन्द्र मिश्र), नई दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेशन ।

महर्षि, पराशर (सन् १९९०), *मध्यपाराशरीसहिता 'लघुपाराशरी' उडुदायप्रदीप* व्याख्याकार : सीताराम झा, वाराणसी : मास्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद संस्कृत पुस्तकालय ।

महर्षि, पराशर (वि.सं.२०६०),*लघुपाराशरी मध्यपाराशरी च,* (व्याख्याकार कमलाकान्त शुक्ल), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारको सौन्दर्य

टेकनाथ घिमिरे *

सार

संस्कृत भाषाको लौकिक गद्य साहित्यको इतिहासमै सर्वाधिक र सर्वोच्च स्थानको मूल्याङ्कनमा पर्न सफल महाकवि बाणभट्टको कादम्बरी आख्यान गद्य काव्य आलङ्कारिक र प्राकृतिक सौन्दर्यको दृष्टिले सवै भन्दा उत्कृष्ट मानिन्छ । साँचो प्रेमले कुल र समाजको मर्यादा उल्लङ्घन गर्दैन भन्ने सजीव उदाहरण, साथै बिर्सिएको अतीत र जीवन स्मृतिको एक ज्वलन्त प्रेमकथामा आधारित यो आख्यान काव्य हो । काव्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कारलाई पूर्ववर्ती आचार्यहरूले काव्यको आत्मतत्त्व बताए पनि परवर्ती आचार्यहरूले बाहिरी तत्त्वका रूपमा मात्र स्वीकारेको पाइन्छ । साहित्यको स्वर्ण युगको स्वर्णाकृतिका रूपमै रहेको वा चिनिएको कादम्बरीमा चामत्कारिक दृष्टान्त, प्राकृतिक चित्रणमा विलक्षणता, अद्भुत अलङ्कार संयोजन, कलात्मक सात्विक पात्रहरूको जीवन पद्धति, तपोवन, पाठशाला, आश्रम र भूपरिवेशको समग्र वर्णनद्वारा सातौं शताब्दीको शिक्षा, कला, समाजसहित सिंङ्गो जीवन पद्धतिको यथार्थ आलङ्कारिक विश्लेषण कादम्बरीमा पाइन्छ । कदम्बरीमा विभिन्न खण्ड र उपखण्डका रूपमा आख्यानहरू विभाजित छन् । तिनमा मूल कथा र विभिन्न उपकथाहरू रहेका छन् । वाण भट्ट लिखित कादम्बरीका सबै कथा र उपकथाहरू आलङ्कारिक शैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन् । संस्कृत गद्यसाहित्यमा र आख्यान साहित्यमा भट्टका आफ्नै विशेषता र पहिचान रहेका छन् । कादम्बरीको उज्जयिनी वर्णन खण्ड उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, परिसंख्या, यमक, श्लेष, अनुप्रास, स्वभावोक्ति आदि अनेकौ अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले खँदिलो रहेको पाइन्छ । यी विभिन्न किसमका आलङ्कारिक अभिव्यक्ति मध्ये विशेष गरेर यस उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारकारको सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति रहेको पाइन्छ । कादम्बरीको यस उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कारका माध्यमबाट वर्णनमा चमत्कार उत्पन्न भएको पाइन्छ भने कृति पनि चित्ताकर्षक र सौंन्दर्यपूर्ण बनेको छ ।

शब्दकुञ्जी : चमत्कार, प्रकृतिचित्रण, हृदयहारी, मनमोहक, रसपरिपाक, परिसंख्या ।

१.विषय परिचय

संस्कृत साहित्यका सच्चा साधक बनी यसैमा आफ्नो समग्र जीवन उत्सर्ग गर्ने सफल काव्य साधकहरू मध्ये महाकवि बाणभट्टको नाम सबैभन्दा माथि रहेको छ भन्दा अरुमा अन्याय नहोला । उनी गद्य साहित्य विधामा अहिले सम्मकै लौकिक जगत्का अपराजित् प्रतिभा हुन् । इतिहासकारले बाणभट्टका धेरै कृतिहरूको उल्लेख गरे पनि "हर्षचरित र "कादम्बरी" उनको कीर्ति विस्तार गर्ने महत्वपूर्ण कृति हुन् । एउटै गद्यकाव्य कादम्बरीभित्र अनेकौं शीर्षकमा विषयवस्तुहरूको सघन कला कौशलद्वारा सातौं शताब्दीको सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, प्राकृतिक सौन्दर्य वर्णनले कुशल पाठकको मन सन्तुष्ट हुने गर्दछ । कादम्बरी गद्य काव्यको उज्जयिनी खण्ड विषयवस्तु सहित त्यस

* *सहप्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

खण्डमा प्रयोग भएको परिसंख्या अलङ्कारको प्रयोगस्थिति, सार्थकता र आलङ्कारिक अर्थसौन्दर्यको खोजी गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उपलब्धि हो । उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त अलङ्कारहरू मध्ये प्रमुख चमत्कारजनक परिसङ्ख्या अलङ्कारको खोजी र विश्लेषण गर्नु नै यसको अभिष्ट रहेको छ ।

२. वाण भट्ट र उनको कादम्बरी

गद्य साहित्यका शिरोमणि संस्कृत साहित्यमा विर्सन नसकिने एक सशक्त सफल स्रष्टा हुन् बाणभट्ट । संस्कृत्जगत्को श्रीवृद्धिमाउनको योगदान सर्वोत्कृष्ट मानिन्छ । उनका कृतिहरू संस्कृत साहित्यको भण्डारमा अविनाशी सम्पत्तिका रूपमा रहेका छन् । सतौं शताव्दीमा यश धराधाममा आँखा उघारेका बाणभट्टको परिचय सर्वत्र उल्लेख छ ।वाल्यावस्थादेखि नै कुशाग्र बुद्धि भएका बाणभट्ट कर्मशील स्वभावकै परिणाम स्वरूप गद्य साहित्यमा “न भूतो न भविष्यति “यो उक्तिलाई पूर्ण चरितार्थ गर्न सफल भए ।यो अनन्त विश्वब्रम्हाण्डको एकै क्षणमा भ्रमण गरेर बेलुकी आफ्नो डायरीमा लेखे झैं अत्यन्तै सूक्ष्म निरीक्षण शक्तिद्वारा एउटै काव्य कादम्बरीमा समग्र भारतवर्षको अनगिन्ती ठाउँहरूको शास्त्रीय प्रसङ्गको समेत उपयुक्त उठानले उनी एक प्रखर पूर्वीय दर्शनका चिन्तक थिए भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । सर्वत्र काव्यमा चमत्कारिक कला सजाएका बाणभट्टलाई प्राचीन समालोचकहरूले “बाणो वाणी बभूव” अर्थात् साक्षात् सरस्वतीको पुरुषावतार नै बाणभट्ट हुन् भनेका छन् । अर्का थरी समालोचकहरूले यो दृष्यमय चराचर जगत् नै बाणको जुठो हो भन्ने अर्थमा “बाणोच्छिष्टं जगत्व्छर्वम् “पनि भनेका छन् । उनको समुज्वल कृति कादम्बरीको वर्णनसौंदर्यको छटा उज्जयिनी खण्डमा देखिन्छ । त्यसको साधन अलङ्कार प्रयोग हो ।अलङ्कार प्रयोगमा पनि परिसङ्ख्या अलङ्कारजन्य चमत्कृति उक्त खण्डको प्राण हो । पूर्वीय काव्यमाशास्त्रमा प्रतिपादित अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा अलङ्कार तत्त्वको काव्यिक महत्त्व आत्मसात गरिएको कादम्बरीको उज्जयिनी खण्ड परिसंख्या अलङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले सौन्दर्यपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

३ अलङ्कारको परिचय

काव्यतत्त्व विश्लेषक आचार्यहरूले काव्यतत्त्व विश्लेषणकै सन्दर्भमा गुण, रीति, ध्वनि र अलङ्कार सम्प्रदायको विचार विकाश भएको हो । पूर्ववर्ती आचार्यहरू भामह, रुद्रट र उद्‌भटले काव्यको प्राणतत्त्व अलङ्कार बताए पनि परवर्ती विश्वनाथ, मम्मट, जगन्नाथ जस्ता काव्य तत्त्व चिन्तकका विचारमा काव्यको आभ्यन्तरीय तत्त्व रसध्वनि सामीप्य तत्त्व गुण, रीति र वाह्य काव्यको शोभा वर्धक तत्त्वको रूपमा मात्रै अलङ्कारको सत्ता स्वीकारेको पाइन्छ । अलङ्कार वर्गीकरणको आधार हेर्दा शब्दालङ्कार,अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीन किसिममा सबैको अभिमत समान पाइन्छ । शब्दबाट शब्दान्तरको र अर्थबाट अर्थान्तरको प्रतीति जन्य चमत्कृति दुवैको विशेषता हो भने कतै दुवैको प्रतीतिमा उभयालङ्कार हुन्छ । कविको वाणीमा प्रतिभोत्थित अलङ्कारले काव्यको शब्द र अर्थको चमत्कारलाई उत्कृष्ट बनाउदै आभूषणले शरीरको शोभा बढाए झै काव्यको सौंन्दर्य जन्य चमत्कार बढाउँदै पाठक सहृदयको रसानुभूतिमा ठूलो प्रभाव पार्दछ । अतः काव्य शोभा वर्धक तत्त्व नै अलङ्कार हो ।

४ परिसंख्या अलङ्कारको परिचय

गद्य साहित्यको सवैभन्दा लोकप्रिय कृति कादम्बरी बाणभट्टको समग्र साहित्यिक कला कौशलले सजिएको अनुपम विचार हो । काव्यङ्गहरू मध्ये सौन्दर्य अभिवृद्धि गर्न अलङ्कारको सर्वोपरि भूमिका रहन्छ । जहाँ चमत्कार वा पाठकको मन छुने अभिव्यक्ति हुन्छ त्यो अलङ्कारकै सहायताले हुन्छ । सुन्दर अलङ्कारको समुचित समावेश भएमा मात्र काव्य पाठकको ग्राहृय हुन्छ भन्ने आचार्य दण्डीको विचार यहाँ हेरौं (काव्यं ग्राहृयमलङ्कारात्) विना अलङ्कार काव्यको शोभा श्रृङ्गार नगरेकी सुन्दरीको जस्तै हुने आचार्य भामहको पहिलो दृष्टिकोण अझै सार्थक लाग्दछ 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिता मुखम्' । अतः काव्यमा अलङ्कारको आवश्यकता र प्रभाव विशिष्ट रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

परिसङ्ख्या अलङ्कारको शब्दार्थ सौंदर्यको सैद्धान्तिक परिभाषा र विचार प्रस्तुत गरिएको छ । परि, सङ्ख्या .परिसङ्ख्या अर्थात् परि त्याग र सङ्ख्या बुद्धि, त्याग बुद्धिको मनोहर भावाभिव्यक्ति नै परिसङ्ख्याको व्युत्पत्ति हो । प्रश्न गरेर अथवा प्रश्न नगरिकनै भनिएका वस्तुको विशेष शब्द विन्यासद्वारा त्यस्तै अन्य वस्तुको बौद्धिकता पूर्ण कलात्मक तरिकाले निषेध देखाइन्छ भने त्यहाँ परिसङ्ख्या अलङ्कारको सत्ता रहन्छ ।

आचार्य विश्वनाथले प्रश्नका माध्यमबाट वा प्रश्न विना नै पनि कुनै वस्तुको प्रतिपादन गरिएको भए त्यो परिसंख्या अलङ्कार हो भन्दै यसका शाब्दी आर्थी गरी दुई भेदको उल्लेख गरेको पाइन्छ । [४]

आचार्य मम्मटले भनेका छन् कि कुनै कुरा सोधेर वा नसोधिकन पनि भनेको कुनै कुराले अन्य भावलाई अभिव्यक्त गर्दछ भने त्यहीँ परिसंख्या अलङ्कार हुन्छ । [५]

अलङ्कारवादी आचार्य अप्पय दीक्षितले कुनै एण्टा वस्तु वा कार्यको निषेध गरेर अर्को वस्तु वा अर्थको चमत्कारपूर्ण अर्थ प्रकट गर्नु नरिसंख्या अलङ्कार भएको उल्लेख गरेका छन् । जस्तै स्नेह (प्रेम)को क्षय केवल बत्तीरुहमा मात्र थियो प्रियजनहरूमा थिएन । [६]

५ परिसंख्या अलङ्कारका भेदहरू

सवै आचार्यका मतमा परिसङ्ख्या अलङ्कारका चार भेद मात्र पाइन्छन् । अथवा निषेध चार प्रकारको हुन्छ । कुनै वस्तुको प्रश्न गरेर प्रत्यक्ष शब्दले निषेध पहिलो भेद हो । कुनै वस्तुको प्रश्न गरेर अप्रत्यक्ष अर्थले निषेध दोस्रो भेद हो । प्रश्न नै नगरिकन शब्दले निषेध तेस्रो भेद हो भने कतै

४ प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादृस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥ साहित्यदर्पण,द.प.,पृष्ठ १००४, का. ८१।

५ किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥काव्यप्रकाश,पृष्ठ ११२ ,कारिका ४१७ ।

६ परिसङ्ख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम् ।
स्नेहक्षय प्रदीपेषु न स्वान्तेषु न त भ्रुवाम् ॥ कुवलयानन्द,पृष्ठ १८४ का. १३३ ।

विना प्रश्न अर्थले निषेध चौथो भेद देखिन्छ । साहित्यदर्पणका लेखक आचार्य विश्वनाथले "परिसंख्या चतुर्भेदा दर्पणे समुदीरिता'' भनी प्रष्ट चार भेद उल्लेख गरेका छन् । यिनै आधारमा परिसंख्या अलङ्कारका प्रश्नपूर्विका शब्दी, प्रश्नपूर्विका आर्थी, अप्रश्नपूर्विका शब्दी र अप्रश्नपूर्विका आर्थी गरी चार भेदहरू रहेका पाइन्छन् ।

५.१ प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या

प्रश्नका माध्यमबाट विषय प्रस्तुत गरी नकारात्क वा निषेधात्मक शब्दको प्रयोगबाट उत्पन्न चमत्कृतिलाई प्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या अलङ्कार मानिन्छ । जस्तै :

किं भूषणं सुदृढमत्र ? यशो न रत्नम्
कि कार्यमार्यतरितं सुकृतं न दुष्टम् ।
किं चक्षुरप्रतिहतं ? धिषणा न नेत्रम्
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

(विश्वनाथ स्साहित्यदर्पण ,दशमपरिच्छेद ,पृष्ठ १००४,कारिका ८१)

यस संसारको सुन्दर आभूषण के हो ? यश, रत्न होइन सज्जनले गरिने सत्कर्म केहो ? सेवाकर्म ,अरुलाई दुस्खदिनु होइन । अविनाशी आँखा केहो ? बुद्धि विवेक हो ,चर्मचक्षु होइन ।त्यसैले यश जगत्मा सत्य र असत्यको भेद तिमी बाहेक अरु कसले जान्दछ ।यहाँ कुनै राजसेवकले राजाको प्रशंसामा प्रश्न गरिएका यश,पुण्य,बुद्धि भन्दा भिन्न रत्न, दुष्कर्म, आँखाको चमत्कारिक कलाले निषेध गरिएको र यो कलात्मक शब्दसौंदर्यले पाठक सहृदयको मनमा अपूर्व आनन्दानुभूति परिसङ्ख्या अलङ्कारले गर्दा नै भएको हो । यहाँ भएको निषेध प्रत्यक्ष शब्दले भनिएको हुनाले शाब्दी परिसंख्या भयो।

५.२ प्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या

प्रश्न गरिएको र त्यसको उत्तरका रूपमा निषेधात्मक अर्थ अर्थका माध्यमले वस्तु रूप अर्थको चमत्कारपूर्ण प्रस्तुति भए त्यसलाई प्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या अलङ्कार मानिएको छ । जस्तै :
किमासेव्यं पुसां ? सविधमनवद्यं द्युसरितः

किमाकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं ? पुण्यं किमभिलषणीयञ्च ? करुणा
यदा शक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥(रुय्यक, अलङ्कारसर्वस्व, पृ.२१६)

यहाँ मानिसले कसको सेवा गर्नु ? पवित्र गङ्गातट सामिप्यको, अन्य विलासजन्य पानगोष्ठी गृहको होइन । एकान्तमा कसको ध्यान गर्नु ? परब्रम्ह चरणको शब्दादि संसारका विषयको होइन । मनले आराधना गर्ने विषय के हो ? दया, धर्म, पाप होइन । माथि भनिएका गङ्गातट, नारायण चरण, पुण्य र दया जस्ता राम्रा कुरा अपनाउनाले शुद्ध चित्तले मोक्षमार्गको सदिच्छा पूरा गर्न सक्दछ । यहाँ निषेध गरिएका पानगोष्ठी, सांसारिक विषय, पाप जस्ता विषयहरू अर्थसौंदर्यको कारणले पाठकको मन छुन सफल हुनुमा परिसङ्ख्या अलङ्कार नै मुख्य कारण हो अर्थत् निषेध भएकाले आर्थी परिसङ्ख्या भयो ।

५.३. अप्रश्नपूर्विका शाब्दी परिसंख्या

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे,न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि , न वपुषि ,प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

(विश्वनाथ, साहित्यदर्पण, दशमपरिच्छेद, पृष्ठ, १००६ ।

ज्ञानी जनहरू शिवको भक्ति गर्छन्, संसारका विषयको गर्दैनन् । उनीहरू शास्त्रीय तत्त्व ज्ञान लिन आशक्त हुन्छन्, कामवासनामा आशक्त हुँदैनन् । कीर्तिको विषयमा चिन्तित् हुन्छन्, शरीरको प्रवाह गर्दैनन् । यहाँ पनि प्रश्नवाचक शब्द विना नै गरिएको अन्य विषयको मनोरम शव्दसौंन्दर्यको निषेधको रमणीयता परिसङ्ख्या कै कारणले भएको छ ।शब्दले निषेध देखाइएको हुँदा शाब्दि परिसङ्ख्या भयो ।

५.४ अप्रश्नपूर्विका आर्थी परिसंख्या

बलमार्तभयोपशान्तये ,विदुषां संमतये बहुश्रुतम् ।
वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥

कालिदास ,रघुवंशमहाकाव्यम् ,अष्टमसर्ग ,पृष्ठ २४९ ,श्लोक ३१ ।

पराक्रमी राजा रघुको समग्र शक्ति निमुखा प्रजाहरूको भय त्रास निवारणको लागि थियो आफ्नो स्वार्थ सिद्धिको लागि थिएन । उनको शास्त्र ज्ञान विद्वानको सम्मनको लागि थियो, घमण्ड र विवादको लागि थिएन । समग्र राज्यकोष र आफ्ना सबै मानवीय गुणहरू अरुका उपकारका लागि थिए ,पारिवारिक प्रयोजनका लागि थिएनन् ।उपर्युक्त भनाइमा विना प्रश्न सुन्दर स्वार्थादि अन्य अर्थ निवारणको अर्थगत सौंदर्य आधानको मुख्य चमत्कारको स्रोत परिसङ्ख्या नै हो ।

६ कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा परिसंख्या अलङ्कार

गद्य साहित्यको विशिष्ट आख्यान काव्य कादम्बरीको सर्वाधिक सौन्दर्यमय पक्ष अलङ्कार नै हो । उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, विरोधाभास,परिसङ्ख्या जस्ता मुख्य अलङ्कारहरू पाठकको मन छुने गरी प्रयोग भएका छन् । अन्य अलङ्कारको तुलनामा परिसङ्ख्या अलङ्कारको प्रयोग जन्य चमत्कृति उज्जयिनीको वर्णन रहेको यस खण्डमा पाइन्छ । परिसंख्या अलङ्कारको चमत्कारमय प्रयोग नै प्रस्तुत उज्जयिनी खण्डको बहुचर्चित तथा विलक्षण प्रतिभाको पराकाष्ठा हो । शास्त्रीय सम्बद्ध प्रसङ्गलाई आधार बनाएर वर्णविन्यासजन्य कलाकौशलले सजिएको कादम्बरीको उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त परिसङ्ख्या अलङ्कार एक हस्तस्थित छत्रवत् अनुपमेय रहेको पाइन्छ । कादम्बरीको यस उज्जयिनी खण्डमा प्रयुक्त परिसंख्या अलङ्कारको अभिव्यक्ति सौन्दर्यलाई प्रकट गर्ने सबै सम्भव नभए पनि केही वाक्यहरूलाई यहाँ क्रमशः उल्लेख गरिन्छ ।

क) द्वन्दवियोगश्चक्रवातानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

बाणभट्टद्वारा वर्णित स्वर्गलाई जित्ने सुन्दरता भएको यस उज्जयिनी शहरमा चक्रवाक पंक्षीमा मात्र पतिपत्नीमा वियोग हुन्थ्यो तर त्यहाँका बासिन्दा कसैमा पनि पारिवारिक वियोग हुँदैनथ्यो । यश भनाईमा पनि स्वकर्तव्य परायण त्यस भूभागमा बस्ने सच्चा आदर्श पति पत्नी परायण छल कपट र आर्थिक पक्ष सबलताकै कारण समाज समृद्ध थियो भन्ने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारकै उच्च भूमिका रहेको छ ।

ख) वर्णपरीक्षा कनकानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सुन्दर शहरमा वर्णको परीक्षण केवल सुनको मात्र हुन्थ्यो । त्यहाँका बासिन्दा कसैमा पनि जाति र वर्णक आधारमा विभेद गरिदैनथ्यो । यस भनाइबाट उज्जयिनी सामाजिक सद्भाव मेलको अनुपम नमुना थियो भन्ने सौन्दर्यपूर्ण अभिव्यक्ति परिसंख्या अलङ्कारकै कारण भएको देखिन्छ ।

ग) अस्थिरत्वम् ध्वजानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सुन्दर शहरमा ध्वजा (झण्डा) मा मात्र अस्थिरता थियो । यस भनाइले त्यहाँ शासनमा जनसमूहमा अस्थिरता पटक्कै थिएन, स्थिर, स्पष्ट र सुव्यवस्थित व्यवस्था उज्जयिनीमा भएको सौन्दयपूर्ण अभिव्यीक्त परिसंख्या अलङ्काकै कारण सम्भव भएको देखिन्छ । यस भनाइले पनि स्थिरता सबलताका कारण उज्जयिनीको समाज समृद्ध थियो भन्ने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारकै उच्च भूमिका छ ।

घ) मित्रद्वेषः कुमुदानाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी खण्ड पृष्ठ १६९)

उज्जयिनी सहरमा कमलमा मात्र आपसमा द्वेषभाव थियो । यस भनाइबाट त्यहका जनसमूहमा मित्रमण्डलीमा घनिष्ट मिलाप थियो भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ । यो सौन्दर्यात्मक विचार परिसंख्या अलङ्कारकै कारणले भएको देखिन्छ । मेलमिलापयुक्त समाज भएको उज्जयिनीको सामाजिक सद्भाव बुझाउने विशिष्ट अर्थसौन्दर्य बोध गर्न अप्रश्न पूर्विका आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारकै भूमिका देखिन्छ ।

ङ) कोषगुप्तिरसीनाम् (कादम्बरी, उज्जयिनी खण्ड पृष्ठ १६९)

यसरी उपर्युक्त वाक्यहरूमा सर्वत्र अप्रश्न पूर्विका आर्थि परिसङ्ख्या अलङ्कारको अर्थ सौन्दर्यात्मक अभिव्यक्ति जन चित्ताकर्षक र सर्वजन हृदयहारी छ भन्ने कुरा ऐनामा अनुहार हेर्दा जस्तै छर्लङ्ग देखिन्छ ।

च) यस्याञ्चानिवृत्तिमणिप्रदीपानां । (पृष्ठ १६८

मणिमोती भित्र प्रकाशजन्य तरलता थियो तर सर्वगुण सम्पन्न उज्जयिनीमा बस्ने मानिसमा कनै पनि पदार्थको अभावको अभावले चञ्चलता पटक्कै थिएन । यहाँ पनि उक्त नगरीमा बस्ने वासिन्दाहरू निष्ठावान धैर्यवान पुरुसार्थ त्रयले सवै सधैं सुखी र अभावमुक्त निर्धक्क जीवनयापन गर्दथे भन्ने अर्थ परिसङ्ख्याले नै दिएको छ । यहाँ वाणभट्टको उच्च प्रतिभाको कलात्मक निदर्शन परिसङ्ख्या अलङ्कारको प्रयोगमा देख्न सकिन्छ ।

छ) अन्तस्तरलता हाराणाम् (पृष्ठ १६८)

सुसम्पन्न उज्जयिनी नगरी युवतीका वक्षस्थलमा रहेका हारहरूमा मात्र तरलता थियो । उनीहरूको मनमा त्यस्तरलता थिएन भन्न भाव व्यक्त भएको छ । त्यहाँका मानिसमा मर्यादा हीनता थिएन । यहाँ पनि यस नगरीका मानिसहरू शाास्त्रीय अनुशासनमा प्रतिबद्ध र स्थिर चरित्रका थिए भन्ने प्रशंसात्मक अर्थ अर्थ परिसङ्ख्या अलङ्कारले नै बुझाएको छ ।

ज) अस्थितिः सङ्गीतमुरजध्वनीनाम् (पृष्ठ १६८)

सुसम्पन्न उज्जयिनी नगरीमा सङ्गीत र मादलको ध्वनिमा अस्थिरता वा निरन्तरताको अभाव थियो तर त्यहाँका मानिसमा मर्यादा हीनता थिएन । यहाँ पनि यस नगरिका मानिसहरू शाास्त्रीय अनुशासनमा प्रतिबद्ध थिए भन्ने अर्थ आर्थी परिसङ्ख्या अलङ्कारले नै बुझाएको देखिन्छ ।

४ निष्कर्ष

महाकवि बाणभट्टको सर्वोत्कृष्ट काव्य प्रतिभाले निखारिएको लौकिक पूर्वीय गद्य साहित्यको अनुपम कृति हो कादम्बरी र संस्कृतका अमर साहित्यकार मध्ये एक विशिष्ट प्रतिभा हुन महाकवि बाणभट्ट । यो आख्यायिका गद्य साहित्य भित्र सातौं शताव्दिको भारतीय जीवन दर्शन विभिन्न कोणबाट विलक्षण चित्रण गरिएको छ ।संस्कृत गद्य साहित्यका पारखी पाठकहरूका लागि यो नै एकमात्र उपहार हो । आदर्श जीवन र नैतिक मूल्य, दार्शनिक चेतना, पौराणिक खोज, सच्चा प्रेम, समग्र जीवन भोगाइको अतुलनीय एवम् अनन्य काव्यदर्पण हो कादम्बरी । यस काव्यभित्र सवै मानवीय मूल्यको सूक्ष्माति सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । काव्य चमत्कार नै अलङ्कार र अलङ्कारको भण्डार बाणभट्टको उज्जयिनी हो । यहाँ सवै अलङ्कारको सबल र सफल चित्रण हुँदाहुदै पनि यस खण्डमा परिसङ्ख्या र श्लिष्ट परिसङ्ख्या अलङ्कारको अतीव उर्बर क्षेत्र हो । उज्जयिनीको काव्य सौंदर्य अमरकोशदेखि समग्र पौराणिक जगत् र सम्पूर्ण साहित्यमा विशेष महत्वका साथ लिइएको छ ।हरेक वाक्य वाक्यांश पदावली कुनै न कुनै अलङ्कारले अलङ्कृत छन् । उज्जयिनी अलङ्कार सौंदर्य भूमि हो । भगवान् शिवको नित्य निवास र देवभूमि पनि भएको हुँदा सवै लेखक र समालोचकहरूको दृष्टि परेको देखिन्छ । यहाँको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र पुरातनी शास्त्रीय वर्णव्यवस्था सहितको शासकीय सुशासनको अर्थात् समृद्धिको एकत्र कलात्मक विश्लेषण नै बाणभट्ट रचित कादम्बरी खण्डको सारतम उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

अग्रवाल, वासुदेव शरण (२०२६), *कादम्बरी एक सांस्कृतिक अध्ययन,*वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

आचार्य, वलदेव (सन् १९७८), *संस्कृत सुकवि समीक्षा,* वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।

उपाध्याय, वलदेव (सन् १९६६), *संस्कृत साहित्यका इतिहास,* वाराणसी : शारदा निकेतन ।

कालिदास, (सन् १९९८), *रघुवंश महाकाव्यम्,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

चैतन्य, कृष्ण (१९९१), *संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास,* चौखम्बा विद्या भवन ।

भट्ट, बाण (सन् १९९१), *कादम्बरी,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज (२०५५), *संस्कृतका अमर साहित्यकार,* काठमाण्डौ : साझा प्रकाशन ।

रुय्यक, (सन् १९७७), *अलङ्कार सर्वस्व,* वाराणसी : मोतीलाल वनारसी दास ।

विश्वनाथ, (२०५३), *साहित्यदर्पण,* (लक्ष्मीटीका) मुम्मई : विद्या भवन ।

विश्वनाथ, (२०४६), *साहित्यदर्पण,* वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

आयुविचार

तनुजा दाहाल✶

सार

प्राणीहरूको शरीरलाई जीवन्त बनाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्वलाई आयु भनिन्छ । बालकको पूर्वजन्मको आर्जित फल, मातापिताको कर्मफल, आहार विहार , धर्म संस्कार, शील स्वभावजस्ता कुराहरूले आयु निर्णयमा प्रभाव पार्दछन् । अकाल मृत्युलाई अल्पायु भनिन्छ । सन्ध्याकाल, ग्रहण, उल्कापात, केतुको उदय जस्ता प्राकृतिक विपत्तिका समयमा भएको जन्म शीघ्र मृत्युकारक मानिन्छ । लग्नको मालिक ग्रह, चन्द्रमा र अन्यग्रहहरूको नीच, अस्त पापयुत, पापदृष्ट, त्रिकस्थानगत जस्ता दुर्बल र अशुभ योगका कारण बालकको मृत्यु हुन्छ त्यसलाई बालारिष्ट भनिन्छ । ग्रहहरूले केन्द्र, त्रिकोण र उच्चादि शुभस्थानमा बसेर निर्माण गरेका शुभयोगहरूले अरिष्टको भङ्ग गरेर दीर्घायु जीवन प्रदान गर्दछन् । नैतिकता, आध्यात्मिकता, सुभोजन, सुसंस्कार, योग, साधनाजस्ता कुराहरूले अपरिमितायु प्रदान गर्दछन् ।परम धार्मिक, सदाचारी, प्रकृति अनुकूल जीवनयापन गर्ने ,योग तथा मन्त्रसिद्ध व्यक्तिहरूको आयु गणितागत आयुभन्दा धेरै हुन्छ । त्यसैले सिद्ध व्यक्ति, योगी र तपस्वीहरूका लागि गणितागत आयु व्यर्थ मानिन्छ ।

शब्द कुञ्जिका

मारक = मृत्यु प्रदान गर्ने, त्रिकस्थान = कुण्डलीको ६,८,१२ भाव वा दुस्थान
ग्रहस्थितिजन्य = ग्रहका कारणले उत्पन्न हुने, अल्पायु = थोरै आयु हुनु
विनाश = आठौँ घर वा मृत्यु गगन = कुण्डलीको दशौँ घर वा आकास
रिष्फ = कुण्डलीको १२ औँ भाव वा घर हिमदीधिति = चन्द्रमा
यममन्दिर = यमराजको घर वा मृत्यु

१ विषय परिचय

यस धर्तिमा प्राणीको जन्म हुनु भनेको प्राणको उदय हुनु हो । प्राणको उदय नै आयुको उदय हो । आयु नै जीवनको ऊर्जा शक्ति एवं जीवनलाई सार्थक बनाउने महत्वपूर्ण तत्त्व हो । आयुको न्यूनता हुनु भनेको अल्पायु हो भने आयुको पूर्णतालाई परमायु भनिन्छ । आयुको समाप्तिलाई मृत्यु भनिन्छ । ३२ वर्ष भन्दा अगाडिको आयु वा मृत्युलाई अल्पायु भनिन्छ भने १२० वर्ष ५ रातलाई मानिसको परमायु वर्ष मानिएको छ । त्यस भन्दा माथिको आयुलाई अपरिमितायु भनिन्छ ।

समा षष्टिर्दिघ्नाः मनुजकरिणां पञ्च च निशा । श्लो ५, अ ७, बृहज्जातकम्

पृथ्वीमा भएका हरेक जीवको अन्त्य निश्चित छ । मानव एक विवेकशील प्राणी भएकाले जन्म, मृत्यु, जीवन र भविष्यको बारेमा बुझ्ने इच्छा हरेक मानवलाई हुन्छ । भविष्यको बारेमा जान्नु

✶ *उपप्राध्यापक, ने.सं.वि.वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाण्डौ ।*

अगाडि मृत्युका बारेमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । आयु न्यून भएको मानिसको भविष्यका बारेमा शुभाशुभको फलादेश गरियो भने सो फलादेश व्यर्थ हुन जान्छ तसर्थ हरेक प्रयत्नले दैवज्ञले सर्वप्रथम आयुको निर्णय गर्नु पर्दछ भनेर ज्योतिष शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

जाते कुमारे सतिपूर्वमार्यैरायुर्विचिन्त्यं हि ततः फलानि ।

विचारणीया गुणिनि स्थितेतद् गुणाः समस्ताः खलुलक्षणज्ञैः ॥ श्लो १, अ १३, फलदीपिका

आयुको अध्ययन गर्नका निम्ति विद्वान्हरूले योगज, नियत, अनियत गरी तीन प्रकारका अरिष्टको वर्णन पनि गरेका छन् । आयुका निर्णायक तत्त्वहरू भनेर पाराशरीहोरामा यसरी सङ्ग्रीहित गरिएको छ ।

चन्द्रभानू विना सर्वे मारकाः मारकाधिपाः । षष्ठाष्टमेव्ययेशास्तु राहुः केतुस्तथैव च ॥

खपा द्रेष्काणपाश्चैव तथा वैनाशकाधिपाः । विपत्ताराप्रत्यरीशौ वधभेशस्तथैव च ।

आयान्त्यपौरपश्चैव चन्द्रकान्तगृहाधिपः । जातके मारकाःप्रोक्ताः कालविदि्भर्मनीषिभिः ॥

दशाक्षिप्तेषु कालेषु मारको मरणप्रदः । अन्यस्मिन् योगदेऽपीति कालविदि्भर्निरूपितः ॥

श्लो २,३,४,५ अ २,पाराशरी होरा

यसलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा आयुको घर अर्थात् अष्टमभावको महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । अष्टमभावबाट अष्टमभाव भन्नाले तृतीयस्थान पनि आयु स्थान नै मानिन्छ । आयुको व्यय गर्ने घर अर्थात् सप्तमस्थान र द्वितीयस्थानलाई मारकस्थान भनिन्छ । सूर्यलगायतका सम्पूर्ण ग्रहहरू मारक बन्न सक्दछन् । पराशर आचार्यले भने सूर्य र चन्द्र बाहेक राहु र केतु सबै ग्रह मारक हुन्छन् भनेका छन् । त्रिकस्थान अर्थात् ६,८,१२ स्थानलाई दुस्थान भनिन्छ । ६,८,१२ स्थानको स्वामिग्रहलाई पनि अशुभ मानिन्छ , विपत्, प्रत्यरी र बध तारा पनि मृत्यु कारक मानिन्छन् । निगड,सर्प,विहङ्ग र पाशधर संज्ञक द्रेष्काणको उदय भएमा, खर(२२ औं) द्रेष्काणपतिको दशा, ६४ औं नवांशको पतिको दशा, कूरषष्ठ्यंश, ग्रहणको समयको जन्म, उल्कापात,सन्ध्याकाल जस्ता प्राकृतिक तत्त्वलगायत माता पिताको पापकर्म, बालकको पूर्वजन्मको आर्जित फल, पारिवारिक पृष्ठभूमि, आहार विहार, धर्म संस्कार,शील स्वभाव आदि कुराले आयुको निर्णयमा प्रभाव पार्ने भएकाले यिनै कुराको अध्ययन र विश्लेषण आयुविचारमा गरिन्छ ।

नृणां वर्षशतं ह्यायुस्तस्मिंस्त्रेधा विभज्यते ।

अल्पं मध्यं दीर्घमायुरित्येतत्सर्वसम्मतम् ॥ श्लो ७, अ १३, फलदीपिका

आयुको निर्णय गर्नु कठिन कार्य भएकाले यसको निर्णय गर्नका निम्ति मय, यवन, मणित्थ, पराशर आदि दैवज्ञहरूले पिण्डायु, निसर्गायु, लग्नायु, अंशायु, नक्षत्रायु, रश्मिजायु जस्ता आयु साधनका विधिहरू प्रतिपादन गरेका छन् । कुनै आचार्यले अल्पायु, मध्यायु र उत्तमायु भनेर ३ भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । जातकपारिजातमा १. बालारिष्ट २.योगारिष्ट ३.अल्पायु ४. मध्यायु ५.दीर्घायु ६.देवतुल्यमायु ७.योगाभ्यासमन्त्रानुष्ठानप्रयोग सिद्ध आयु भनेर ७ प्रकारको आयुको विश्लेषण गरिएको देखिन्छ । यिनै आयुहरूलाई १ अल्पायु २. मध्यायु ३.दीर्घायु ४.अपरिमितायु भनेर चार भागमा विभाजन गरी त्यसलाई प्रभाव पार्ने अरिष्टदायक योगहरूको सामान्य चर्चा यहाँ गरिनेछ ।

२ अल्पायुयोग

जन्मे देखि ३२ वर्ष सम्मको समयावधिमा हुने मृत्युलाई समष्टिगत रूपमा अल्पायु भनिन्छ। यस अन्तर्गत १२ वर्षसम्मको मृत्युलाई बालारिष्ट,१३ देखि २० सम्मको मृत्युलाई योगारिष्ट र २१ वर्षदेखि ३२ वर्षसम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई अल्पायु अपमृत्यु भनेर यसलाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ।

२.१ बालारिष्टयोग

मानिस जन्मेको समय देखि १२ वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई बालारिष्ट भनिन्छ। २४ वर्ष सम्मको ग्रहस्थितिहरूको अरिष्टलाई बालारिष्ट भन्ने तर्क पनि पाइन्छ। बालकको १२ वर्ष सम्मको आयु निश्चित गर्न कठिन हुन्छ । माता पिताले गरेका पाप कर्मको फलको प्रभाव बालकमा पर्ने हुनाले १२ वर्ष सम्मको मृत्युको कारण बालक आफु हुँदैन। पहिलो ४ वर्षसम्म हुने मृत्युको कारण बालककी आमाको पापकर्म, ४ वर्षदेखि ८ वर्ष सम्म हुने मृत्युको कारण बालकको पिताको पापकर्म र ८ देखि १२ वर्षसम्म हुने मृत्युको कारण बालकले पूर्वजन्ममा गरेको पापकर्मको फलस्वरूप मृत्यु हुने गर्दछ भनेर बालारिष्टका सन्दर्भमा चर्चा गरेको पाइन्छ। ग्रहदोष, गण्डान्तजन्य दोष र पातकी दोषबाट बालकको मृत्यु हुने गर्दछ। त्यसको समाधानका निम्ति जप, होमलगायत चिकित्सा, औषधि आदिको प्रयोग गरेर आयुवृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरेका देखिन्छ।

तद्दोषशान्त्यै प्रतिजन्मतारमाद्वादशाब्दं जपहोमपूर्वम्

आयुष्करं कर्म विधाय ताता बालं चिकित्सादिभिरेव रक्षेत्। श्लो ५, अ १३, फलदीपिका

बालारिष्टलाई सद्योमृत्युयोग अर्थात् शीघ्रमृत्युयोग, एक वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग, २ वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग, ३,४,५,६,७,८,९,१०,११,१२ वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग भनेर विभाजन गर्न सकिन्छ।

२.१.१ शीघ्रमृत्युयोग

जन्मसमयमै हुने मृत्युलाई शीघ्रमृत्युयोग भनिन्छ। यस प्रकारको मृत्युमा आमा र बच्चा दुवैजनाको पनि मृत्यु हुन सक्दछ। गर्भमा बच्चा उल्टो बसेर, गर्भमा बच्चा नालले बेरिएर बसेर , आमालाई असाध्य रोगहरूको प्रकोप भएर वा अन्यकारणबाट बच्चाको जन्म संकटमा परेर बच्चाको गर्भैमा वा जन्मने बित्तिकै हुने मृत्युहरूको योगहरूको वर्णन यहाँ पाइन्छ।

(क) ६,८,१२ भावमा भएको चन्द्रलाई पापग्रह (शनि, सूर्य, मङ्गल र राहु) कुनै ग्रहले देखेमा जन्म लग्न वा कुनै राशिमा बृहस्पति भएमा शीघ्रमृत्यु हुन्छ भनिएको छ। यहाँ बृहस्पतिको प्रसङ्गमा लग्नमा बृहस्पति भएमाअरिष्टको भङ्ग हुन्छ भनेर शास्त्रमा उल्लेख गरेको हुँदा नीचो गुरु अर्थात् मकरराशिको बृहस्पति भएमा यो योग सार्थक हुन सक्दछ।

विलग्नयातस्त्वपि देवमन्त्रि विनाशरिष्फारि गते शशाङ्के।

विलोकिते पाप वियच्चरेण विभानुना मृत्युमुपैति बालः।(श्लो४, अ.४,जातकपारिजात)

(ख) गण्डान्तनक्षत्र -अश्विनी, रेवती, अश्लेषा,मघा, ज्येष्ठा, मूल) यी ६ नक्षत्रमा जन्म भएमा, चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा वा चन्द्रमासँगै पापग्रह बसेमा ।

(ग) अष्टम भावमा बसेको चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा वा चन्द्रमासँगै पापग्रह भएमा ।

(घ) प्रात वा साँझको सन्ध्याकालमा(२ घडी भित्र) जन्म भएमा,लग्नमा चन्द्रमाको होरा वा कर्कट राशि भएमा र सवै पापग्रह राशिको अन्त्य अवस्थामा वा नवांशमा भएमा,

सन्ध्यायां हिमदीधितिहोरा पापैर्भान्तगतैर्निधनाय ।
प्रत्येकं शशिपापसमेतैः केन्द्रैर्वा सविनाशमुपैति ॥ श्लो १,अ ६, बृहज्जातकम्

(ङ)दुई पाप ग्रहका बिचमा लग्न वा चन्द्रमा एकत्र वा पृथक् भएर बसका छन् भने शुभग्रहको दृष्टि नभएको अवस्थामा गर्भमै बच्चा र आमाको मृत्यु हुन्छ ।

(च) १,८,१०,११ राशिमा दशमभावमा सूर्य भएमा त्यसलाई बलवान् पाप ग्रहहरूले देखेमा ,

गगनस्थो दिवसकरः पापैर्बहुभिर्निरीक्षितः सद्यः ।
मारयति भौमधामनि शनिभे च न संशयो भवति ॥ श्लो १३, अ १०,सारावली

(छ) लग्नमा शनि, अष्टमभावमा चन्द्रमा, तृतीयमा गुरु भएमा,

लग्ने भास्करपुत्रः निधने च चन्द्रमा यदि ।
तृतीयस्थो यदा जीवः सः याति यममन्दिरम् ॥ श्लो ३, अ ३, पञ्चस्वरा

(ज) सिंहराशि वा कर्कट राशिमा राहु भएमा,सूर्य र चन्द्रमा सँगै भएमा साथै शनि वा मङ्गलले लग्नलाई देखेमा १५ दिन भित्रैमा मृत्यु हुन्छ ।

(झ) दशमभावमा शनि, छैटौं भावमा चन्द्रमा,मङ्गल सातौंभावमा भएमा,

(ञ) रात्रिको जन्म, पापग्रहले दृष्ट वा युक्त चन्द्रमा भएमा,

(ट) क्षीण चन्द्रमा पापग्रहसँग १,५,७ वा ९ घरमा भएमा,

(ठ) चन्द्र ग्रहणको समयमा वा आठौं भावमा मङ्गल , पापग्रहको युति भएको चन्द्रमा आठौं भाव बाहेक अन्यत्र भएमा तथा सूर्य ग्रहणको समयमा जन्म भएमा पापग्रहले युक्त सूर्य एवं आठौं भावमा मङ्गल भएमा माता सहित बालकको मृत्यु हुन्छ ।

अशुभ सहिते ग्रस्ते चन्द्रे कुजे निधनाश्रिते
जननिसुतयोर्मृत्युर्लग्ने रवौ तु सशस्त्रज । श्लो ३६,अ ४, जातकपारिजात

(ड) केन्द्र वा त्रिकोणस्थानमा पापग्रह तथा ६,८,१२ स्थानमा शुभ ग्रह भई सूर्योदयसमयमा जन्म भएमा चाडै मृत्यु हुन्छ ।

(ढ) लग्नमा क्षीण चन्द्रमा अष्टमस्थान वा केन्द्रमा पापग्रह भएमा चाडै मृत्यु हुन्छ ।

(ण) लग्नमा भएको मङ्गललाई शुभग्रहले नदेखेमा अथवा
६ र ८ भावमा भएको मङ्गललाई शनिले देखेमा वा सातौं भावमा भएका शनि र मङ्गललाई शुभग्रहले नदेखेमा बालकको शीघ्र मृत्यु हुन्छ ।

भौमो विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे चार्कसुतेन दृष्टः ।
सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मनीषी स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ तु ॥ श्लो ३,अ २,सुगमज्योतिष

(त) ६ र ८ भावमा भएको चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा तत्कालै मृत्यु हुन्छ ।

(थ) लग्नबाट दशौंभावमा शनि भएमा तत्कालै मृत्युदायक मानिन्छ ।

उदयाद्दशमे मन्दो नाशयेदचिरात्सुतम् । श्लो ७, अ २, सुगम ज्योतिष

(द) अष्टमभावमा राहु केन्द्रमा(१,४,७,१०) भावमा चन्द्रमा भएमा तत्कालै मृत्यु हुन्छ ।

(ध) १२ भावमा सूर्य, चन्द्र र शनि भएमा र चौथो घरमा मङ्गल भएमा,

(न) गुरुको नवांशमा स्थित भएको शनिलाई राहुले देखेमा र लग्नेशलाई कुनै शुभ ग्रहले नदेखेमा बालकको शीघ्रमृत्यु हुन्छ।

२.१.२ एकवर्ष भित्रको मृत्युयोग

(क) पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लग्नमा छ भने १६ दिन भित्र मृत्यु हुन्छ।

(ख) शुभग्रहले युक्त तर पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लग्नमा छ भने १ महिना भित्र मृत्यु हुन्छ।

(ग) ६,८,१२, भावमा भएका शुभग्रहलाई वक्री पापग्रहले देखेमा, शुभग्रहले नदेखेमा १ महिना भित्र मृत्यु हुन्छ।

(घ) ९,७,१२,२,८,६ भावमा पाग्रहहरू भएमा ६ वा ८ महिना मृत्यु हुन्छ।

(ङ) शुक्रले युक्त तर पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लग्नमा छ भने १वर्ष भित्र मृत्यु हुन्छ।

२.१.३ एकवर्ष माथि २ वर्षभित्रको मृत्युयोग

मेष वा बृश्चिक राशिमा केन्द्र वा ६,८ स्थानमा भएको बक्री शनिलाई बलवान मङ्गलले देखेमा २ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ।

२.१.४ दुईवर्ष माथि ३ वर्षभित्रको मृत्युयोग

बृहस्पति ८ औं स्थानमा मेष वा बृश्चिक राशिमा, मङ्गल, चन्द्र, सूर्य, शनिले देखिएको तर शुक्रले नदेखेको अवस्था भएमा ३ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ।

२.१.५ तीन वर्ष माथि ४ वर्षभित्रको मृत्युयोग

सप्तम भावमा राहु र लग्नमा चन्द्रमा भएमा ४ वर्षसम्म जीवित रहन्छ।.

२.१.६ चार वर्ष माथि ५ वर्ष भित्रको मृत्युयोग

(क) अष्टमेश लग्नमा र लग्नेश अष्टममा भए५वर्ष सम्म जीवित रहन्छ।

(ख) सूर्य, चन्द्र, मङ्गल र बृहस्पति अथवा सूर्य, चन्द्र, मङ्गल र शनि वा शनि चन्द्र, मङ्गल र बृहस्पति एकत्र भएर कुनै भावमा बसेमा ५ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ।

२.१.७ पाँच वर्ष माथि छ वर्षभित्रको मृत्युयोग

कर्कट वा सिंह राशिको शुक्र ६,८, १२ राशि स्थानमा भएमा त्यसलाई शुभ र पाप दुवै ग्रहले देखेमा बालकको आयु ६ वर्ष सम्म हुन्छ।

२.१.८ छ वर्ष माथि सातवर्षभित्रको मृत्युयोग

आठौं स्थानमा पाप ग्रह तथा पापग्रहले युक्त भएर केन्द्रमा बसेको लग्नको स्वामी ग्रहमा शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु ७ वर्ष सम्म हुन्छ।

२.१.९ सात वर्ष माथि आठ वर्षभित्रको मृत्युयोग

(क) कमजोर चन्द्रमा र आठौं स्थानमा पाप ग्रह भएमा बालकको आयु ८ वर्ष सम्म हुन्छ।

(ख) मेष वा बृश्चिक राशिमा मङ्गल ६ र ८ भावमा चन्द्रमा भए ६ वा ८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ।

२.१.१० आठ वर्ष माथि नौ वर्षभित्रको मृत्युयोग

(क) सूर्य, चन्द्रमा र शनि एकत्र भएमा बालकको आयु ९ वर्ष सम्म हुन्छ।

(ख) कन्या वा मिथुन राशिमा चन्द्रमा, सूर्य र मङ्गल भएमा, शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको

अवस्थामा बालकको आयु ९वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.११ नौ वर्ष माथि दश वर्षभित्रको मृत्युयोग

सप्तम स्थानको राहुलाई सूर्य र चन्द्रमाले देखेमा शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु १० वा १२ वर्ष सम्म हुन्छ

२.१.१२ दश वर्ष माथि एघार वर्षभित्रको मृत्युयोग

सूर्य र चन्द्रमाका दृष्टि भएको , शुभ ग्रहको दृष्टि भएको सूर्य र बुध एउटैस्थानमा भएमा बालकको आयु ११ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.१३ एघार वर्ष माथि बार्ह वर्षभित्रको मृत्युयोग

(क) सूर्य र चन्द्रमाका दृष्टि भएको , शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको राहु सप्तमस्थानमा भएमा बालकको आयु १२ वर्ष सम्म हुन्छ ।

(ख) सप्तम स्थानमा राहु पापग्रहहरूले देखिएको अवस्थामा छ भने शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु १२ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.२ योगारिष्ट

बालकको जन्मकालिक ग्रहस्थितिजन्य दोष बाट १३ बर्षदेखि २० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई योगारिष्ट भनिन्छ । बहकी शनि र राहु दुवै ग्रह बारौं घरमा भएमा बालकको आयु १३ वर्ष सम्म हुन्छ । कन्याराशिको नवांशमा भएको शनिलाई बुधले देखेमा बालकको आयु १४ वर्षसम्म हुन्छ । सिंहराशिको नवांशमा भएको शनिलाई राहुले देखेमा शस्त्रघात भएर बालकको आयु १५वर्षसम्म हुन्छ । कर्कटराशिको नवांशमा भएको शनिलाई गुरुले देखेमा सर्पले टोकेर बालकको आयु १६ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । मिथुन राशिको नवांशमा भएको शनिलाई लग्नेशले देखेमा युद्धमा पराक्रमी तथा भाग्यमान भएर बालकको आयु १७ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । लग्नेश र अष्टमेश दुवै पापग्रह भएर परस्पर स्थान परिवर्तन गरेका छन् भने बालकको आयु १८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ ।

लग्नेश र अष्टमेश, छैटौं र बारौं स्थानमा गुरुले सहित भएका छन् भने बालकको आयु १८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । गुरुको नवांशमा स्थित भएको शनिलाई राहुले देखेमा र लग्नेशलाई कुनै शुभ ग्रहले नदेखेमा तर लग्नेश उच्च नवांशमा भएमा बालकको मृत्यु १९ वर्षको उमेरमा हुन्छ ।

(ख) केन्द्रमा भएका पापग्रहलाई ६ वा ८ औं भावमा भएको चन्द्रमाले वा शुभ ग्रहले देखेमा २० वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।

२.३ अल्पायु योग अथवा अपमृत्युयोग

२१ वर्ष देखि माथि ३२ वर्ष सम्मको मृत्यु प्रदायक योगहरूको चर्चा यहाँ गरिने छ । यस उमेर समूहका मानिसमा हुने मृत्यु प्राय अखाद्य वस्तुको सेवन, हतियार, विषको सेवन वा प्रयोग, डोरीको प्रयोग, सवारीसाधनको असावधानी आदि कारणबाट हुने गर्दछ । त्यस्ता प्रकारका मृत्युलाई अपमृत्यु अल्पायु भनिन्छ ।

(क) लग्नको मालिक दुर्बल छ र ६, ८, १२ भावमा पाप ग्रहहरू छन् भने शुभ ग्रहले लग्नलाई नदेखेको अवस्था छ भने अल्पायु योग हुन्छ ।

(ख) अष्टमेश र शनि क्रूरषष्ट्यांशमा भएमा, दुई पाप ग्रह एकत्र भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(ग) दुई र बाह्र भाव दुवैमा पाप ग्रह छन् भने तिनलाई शुभ ग्रहले नदेखेमा अल्पायु हुन्छ :

षष्ठाष्टमे व्यये पापे लग्नेशे दुर्बले सति । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योग वर्जिते ॥
क्रूरषष्ट्यंशके वाऽपि रन्ध्रेशे भानुजे ऽपि वा । पापान्विते पापखेटे चाल्पमायुर्विनिर्दिशेत् ॥
व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टि विवर्जितौ । क्रूरषष्ट्यंशसंयुक्तौ वाऽल्पमायुर्विनिर्दिशेत् ॥
श्लो ६८,६९,७०, अ ४,जातकपारिजात

(घ) लग्नेश पापग्रह भएर केन्द्रमा अर्थात् १,४,७,१० स्थानमा बसेको छ र त्यहाँ अन्य पापग्रहहरू पनि छन् भने अल्पायु योग हुन्छ ।

(ङ) १,४,५,८ राशिमा प्रथमभावमा शनि भएमा ३,६,९,१२ भावामा शुभग्रह भए २६ वा २७ वर्षमा जीवित रहन्छ ।

(च) अष्टमेशलाई गुरुले देख्छ, पापग्रहलाई पापग्रहले नै देख्छ अथवा जन्मराशिको मालिक वा लग्नेश ८ औँ भावमा भएको अवस्थामा २८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ ।

(छ) चन्द्रमा र शनि एकै स्थानमा बसेमा, चन्द्रमा र शनिको परस्पर दृष्टि भएमा,दुइटाको घर साटेर बसेमा पनि अल्पायु योग हुन्छ ।

(ज) **द्रेष्काणका आधारमा**

लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशिहरू दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चरराशि भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(झ) **नवांशका आधारमा**

लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशिहरू दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चरराशि भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(ञ) **द्वादशांश राशिका आधारमा**

लग्नेशको द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशिमध्ये दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चर भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(ट) लग्नको स्वामी र सबै शुभ ग्रहहरू आपोक्लिमभाव अर्थात् ३,६,९,१२ मा भए अल्पायु योग हुन्छ ।

ठ) दुर्भोजन गर्ने, अधर्मी, ईर्ष्यालु, कुकर्मरत,पापकर्मरत दुःशील, चोर, भयङ्कर स्वभाव र शरीर भएको, मूर्ख, दुब्लो, आचारहीन व्यक्तिहरूले दीर्घायु प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यसैले तिनीहरूको अल्पायुयोग हुन्छ र अपमृत्यु हुन्छ भनिएको छ ।

ये पापलुब्धाश्चोराश्च देवब्राह्णनिन्दकाः । सर्वाशिनश्च ये तेषामकालमरणं नृणाम् ॥
धर्मे विकल्पबुद्धीनां दुःशीलानां च विद्विषाम् । ब्राह्मणानां च देवानां परद्रव्यापहारिणाम् ॥
भयङ्कराणां सर्वेषां मूर्खाणां पिशुनस्य च । स्वधर्माचारहीनानां पापकर्मोपजीविनाम् ॥
शास्त्रेष्वनियतानां च मूढानामपमृत्यवः । अन्येषामुत्तमायुः स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥
श्लो,३६,३७,३८,३९,अ ५,जातकपारिजात ।

३ मध्यायु

३३ वर्षदेखि ७० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई मध्यायु भनिन्छ ।

(क) लग्नको मालिक ग्रह बलहीन अर्थात् (स्वनीचराशिमा,शत्रुराशिमा, अस्त अवस्थामा वा ६,८,१२ स्थानमा भएमा) तर केन्द्र वा त्रिकोण स्थानमा

बृहस्पति बसेमा, पापग्रह ६,८,१२ स्थानमा भएमा मध्यायु हुन्छ ।

(ख) केन्द्रमा शुभ ग्रह,३ वा ६ घरमा शनि भएमा पनि मध्यायुहुन्छ ।

(ग) स्वोच्चस्थानको ,स्वगृहको, मूलत्रिकोणको लग्नस्थ गुरुले अरिष्ट नाश गर्दछ र मध्यायु प्रदान गर्दछ भनिएको छ ।

(घ) अष्टमेश र लाभेश नैसर्गिक शुभ ग्रहको भाग्यमा वा लाभस्थानमा भएमा,

दशमभावमा एकादशेश र एकादशमा अष्टमेश भएमा मध्यायु हुन्छ ।

(ङ) शुभग्रहको षड्वर्गमा भएका पापग्रहलाई शुभग्रहको नवांशमा भएको शुभग्रहले देख्छन् भने अरिष्ट नाश भई आयु प्राप्त हुन्छ ।

(च लग्नको स्वामीग्रह अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, लग्ननवांशको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, राशिको स्वामीग्रह राशिको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, चन्द्रमा जसको नवांशमा छ त्यसको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(छ) द्रेष्काणका आधारमा

लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशिहरू दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चरराशि भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।

(ज) नवांशका आधारमा

लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशिहरू दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चरराशि भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।

(झ) द्वादशांश राशिका आधारमा

लग्नेशको द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशि मध्ये दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चर भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।

(ञ) लग्नको स्वामीग्रह र सबै शुभ ग्रहहरू पणफरभाव अर्थात्(२,५,८,११) छन् भनेमध्यायु हुन्छ ।

४ दीर्घायु

७१ वर्षदेखि १०० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई दीर्घायुयोग भनिन्छ । कुनै शास्त्रहरूमा ७१ वर्षदेखि १२० सम्मको आयुलाई दीर्घायु वा पूर्णायु भनेर उल्लेख गरेको पनि देखिन्छ ।

(क) लग्नको मालिक ग्रह अति बलवान् भएर केन्द्रमा बसेमा त्यसलाई शुभ ग्रहको दृष्टि र युति भएमा, पापग्रहको दृष्टि नभएमा बालक भाग्यवान् भएर दीर्घायु रहन्छ ।

(ख) लग्नेश वा राशिस्वामी त्रिकोण, केन्द्र, एकादश वा तृतीय स्थानमा भएमा निरोगी भएर दीर्घायु हुन्छ ।

(ग) लग्नको मालिक शुभ ग्रहले युक्त वा गुरुले दृष्ट छ, केन्द्रमा शुभ ग्रह छ भने दीर्घायु हुन्छ ।

(घ) लग्नेश तथा अष्टमेशले युक्त भएर तीन वा चार ग्रह आफ्नो उच्च राशिमा भएमा आठौँ

स्थानमा कुनै पाप ग्रह नभएमा बालक दीर्घायु हुन्छ ।

(ङ) गुरु र शुक्र केन्द्रमा छन् भने १०० वर्षको जीवन हुन्छ । ग्रहजन्य र चन्द्र जन्य अरिष्ट सम्पूर्ण नाश हुन्छन् ।

गुरुशुक्रौ च केन्द्रस्थौ जीवेद्वर्षशतं नरः ।
ग्रहानिष्टं हिनस्त्याशु चन्द्रानिष्टं तथैव च ॥ श्लो १३,अ१२, सारावली

(च) लग्नको स्वामीग्रह र सबै शुभ ग्रहहरू केन्द्रभाव अर्थात (१,४,७,१०)छन् भने दीर्घायु योग हुन्छ ।

(छ) लग्नको स्वामीग्रह अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा, लग्ननवांशको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा बलवान भएमा, राशिको स्वामीग्रह राशिको अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा, चन्द्रमा जसको नवांशमा छ त्यसको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

लग्नाधिपो लग्ननवांशनायको जन्मेश्वरो जन्मनवांशनायकः ।
स्वस्वाष्टमेशाद्यदि चेद्बलान्विता दीर्घायुषः स्युर्विपरीतमन्यथा॥ श्लो १६,अ१३,फलदीपिका

(ज) द्रेष्काणराशिका आधारमा

लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशि मध्ये दुवै चरराशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

(झ) नवांशका आधारमा

लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशि मध्ये दुवै चर राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव राशि भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

(ञ) द्वादशांश राशिका आधारमा

लग्नेश द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशिमध्ये दुवै चरराशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव भएमा दीर्घायु योग हुन्छ । धार्मिक,निष्ठावान्,पुण्यवान्, परोकारी, सत्यवान्, क्षमावान्, न्यायी,सुशील, सुभोजन गर्ने व्यक्तिहरू मात्र पूर्णायुको उपयोग गर्ने अधिकारी हुन्छन् भन्नेशास्त्रहरूमा वर्णन पाइन्छ ।

ये धर्म मार्गनिरता द्विजदेवभक्ता ये पथ्यभोजनरता विजितेन्द्रियाश्च ।
येमानवादधृतिसत्कुलशीलसीमास्तेषामिदं कथितमायुरुदारधीभिः ।श्लो ३५,अ ५,जातकपा. ।

५ अपरमितायु

ग्रहहरूको विशेष अवस्था जुन अत्यन्त दुर्लभयोग अन्तर्गत पर्दछन् ,त्यस्ता दुर्लभयोगमा जन्म हुने व्यक्तिहरूको आयु १०० वर्ष भन्दा माथि हुन्छ ।

५.१ परमायु

मीन लग्नको अन्तिम नवांशमा जन्म भएमा, बृषराशिको २५ अंशमा बुधग्रह भएमा अरू ग्रहहरू स्व स्व परमोच्चमा छन् भने यस्तो अवस्थामा जन्म भएको मानिसको आयु १२० वर्ष ५ दिन अर्थात् परमायु हुन्छ ।

५.२ अमितायु

यदि बालकको जन्म समयमा कर्कट लग्नको उदय भएको छ, त्यहाँ गुरु र चन्द्रमाको योग

भएमा, बुध र शुक्र केन्द्र भएर ३,६,११ मा पाप ग्रह छन् भने गणितागत आयु व्यर्थ हुन्छ र देवताको तुल्य अमितायु हुन्छ भनिएको छ ।

५.३ देवतुल्यायु

(क) त्रिकोणभावहरूमा पापग्रह नभएमा, केन्द्रस्थानमा शुभग्रहहरू नभएमा, आठौँ भावमा पाप ग्रह भएको अवस्थामा जन्मने व्यक्ति देवता तुल्य आयु हुन्छ ।

(ख) १,२,३,४ भावहरूमा क्रमश शनि, सूर्य, चन्द्र र मङ्गल स्व स्व वैशेषिकांशमा(१० स्ववर्गमा), अवस्थित छन् भने यस्तो योगमा जन्मने व्यक्तिको देवता तुल्य आयु हुन्छ ।

५.४ योगाभ्यास तथा मन्त्रअनुष्ठान आदि प्रयोग सिद्ध आयु

क) शनि देवलोकांशमा (७,८ स्ववर्गमा), मङ्गल पारावतांशमा (६ स्ववर्गमा), गुरु सिंहासनांशमा (५ स्ववर्गमा) छन् भने मुनिको समान आयु हुन्छ ।

ख)कर्कट लग्नमा धनुराशिको नवांश भएमा त्यसमा गुरुको अवस्थिति, तीन वा चार ग्रह केन्द्रमा भएको योगमा जन्मने व्यक्ति ब्रम्हपद प्राप्त गर्दछ । विशिष्ट तपस्वी, निति र नियमपालक, दया र परोपकारी भावनाले युक्त हुन्छ ।

ग)लग्नमा गुरुको अवस्थिति, सातौं स्थानमा शुक्र ,कन्यामा चन्द्रमा, धनुराशिको मेष नवांशको लग्न भएको योगमा जन्मने व्यक्ति ब्रह्मपद प्राप्त गर्दछ ।

घ)कर्कट लग्नमा केन्द्र स्थानमा भएको गुरु स्वगोपुरांशमा (४ स्ववर्गमा), शुक्र पारावतांशमा भएर त्रिकोण स्थानमा छ भने यस्तो योगमा जन्मने व्यक्ति एक युग तुल्य आयु हुन्छ ।

यसरी योगाभ्यास तथा मन्त्रअनुष्ठान आदि प्रयोग गरेर सिद्ध भएका व्यक्तिहरूको आयु पनि देवताको आयु तुल्य अर्थात् असङ्ख्य हुन्छ भनेर शास्त्रहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

६ उपसंहार

बालकको जन्म पश्चात् सर्वप्रथम विचारणीय विषय आयु हो । किनकि आयुलाई निर्धारण नगरी राजयोग आदिको फल वर्णन गरियो भने आयु नै नभएको बालकको लागि ती फल निरर्थक हुन्छन् तसर्थ आयुको निर्धारण गर्नु महत्त्वपूर्ण विषय मानिन्छ ।

सर्वप्रथम आयुको निर्णय गर्न बालकको स्वास्थ्यको विचार गर्नु पर्दछ । लग्न,अष्टमभाव, लग्नेश, अष्टमेश, सप्तमभाव, सप्तमेश, द्वितीयभाव, द्वितीयेश, चन्द्रमा र गुरुको आधारमा जातकको स्वास्थ्यको निर्णय गर्न सकिन्छ । यी ग्रहहरू उच्चराशिमा,स्वगृहमा,मूलत्रिकोणमा,केन्द्रमा भएको अवस्था र पूर्ण चन्द्रमाको अवस्थालाई बालकको स्वस्थ अवस्था मानिन्छ भने ग्रहहरू नीचभावमा, शत्रुका राशिमा, त्रिकस्थानमा, अस्त भएमा, पापयुत,पापदृष्ट, क्षीण चन्द्र भएको अवस्थामा स्वास्थ्य कमजोर भएको मानिन्छ । यी वाहेक ग्रह, नक्षत्र, तिथि र बारहरूको संयोग र स्थितिबाट निर्माण हुने विभिन्न शुभ तथा अशुभ योगहरूका कारण ,पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक परिवेष, माता पिताको कर्म, बालकको पूर्व जन्मको कर्म, प्राकृतिक प्रभाव, आहार, विहार ,शील स्वभाव, दान धर्म ,लोभ मोह, आदि विभिन्न कारणहरूबाट आयु प्रभावित भएको हुन्छ ।

यिनै आयुलाई प्रभाव पार्ने तत्तवहरूका आधारमा अल्पायु, मध्यायु,दीर्घायु र अपरिमितायु मध्ये कुन आयुको भागिदार हो त्यसको निर्धारण गर्नु पर्दछ ।

केतुको उदयकाल, उल्कापतनको समय, निर्घात अर्थात् आँधी हुरी आएको समय, सर्प मुहूर्तको समय, ग्रहणकाल, सन्ध्याकाल आदि दुर्मुहूर्त मानिन्छन् यस्ता दुर्मुहूर्तहरूमा जन्म भएमा बालकको चाडै नै मृत्यु हुन्छ । यी विभिन्न कारणले हुने मृत्युलाई अल्पायु वा बालारिष्ट भनिन्छ । ६,८,१२ घरको स्वामी ग्रह पनि अरिष्टकारक मानिन्छ । ६,८,१२ भएको चन्द्रमा पापग्रहले युक्त वा दृष्ट भएमा बालारिष्ट कारक मानिन्छ । दिवा जन्म भए शुक्र र रात्रिमा जन्म भए चन्द्रमा मातृकारक ग्रह भएकाले तिनीहरूको पापग्रहसँग योग र युति भए माताको पनि मृत्यु हुन्छ । बलवान गुरु लग्नमा वा केन्द्र भएमा सम्पूर्ण अरिष्टको भङ्ग भएर दीर्घायुको प्राप्ति हुन्छ ।

अल्पायुमाा कथित अरिष्टयोगहरूको भङ्गहुँदा मध्यायु र सो आयुका कथित अरिष्टयोगहरूको भङ्गहुँदा पूर्णायु , पूर्णायुको भङ्ग हुँदा अमितायु, देवसदृशायु जस्ता आयुको प्राप्ति हुन्छ । दुर्भोजन गर्ने, अधर्मी, ईर्ष्यालु, कुकर्मरत,पापकर्मरत दुःशील, चोर, भयङ्कर स्वभाव र शरीर भएको, मूर्ख, दुब्लो, आचारहीन व्यक्तिको आयु न्यून हुन्छ अथवा अपमृत्यु हुन्छ । धार्मिक, निष्ठावान्, पुण्यवान्, परोकारी, सत्यवान्, क्षमावान्, न्याय,सुशील, सुभोजन गर्ने व्यक्तिहरू पूर्णायु वा दीर्घायु हुन्छन् । योग,ध्यान, मन्त्र तन्त्र आदि सिद्ध व्यक्तिहरूको आयु १२० वर्षभन्दा माथि देवतुल्य आयु वा अगणित आयु हुन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ओझा, गोपेशकुमार (सन् २०१५),*फलदीपिका,* (१२सं.),वाराणसी : मोतिलाल वाराणसीदास।

कवि, कालिदास (सन् २००९),*उत्तरकालामृत,* नयाँ दिल्ली : रञ्जन प्रकाशन ।

ज्योतिषतत्त्वाङ्क,(सन् २०१४), गोरखपुर : गीताप्रेस, वर्ष ८८,जनवरी ।

दास, प्रजापति (सन् २००३), *पञ्चस्वरा, (*प्र.सं.) वाराणसी : चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, ।

झा, रूपनारायण(सन् १९९९), *मानसागरी*(सम्पादक) वाराणसी : ज्योतिष प्रकाशन ।

जोशी, देवीदत्त (सन् १९२२), *सुगमज्योतिष,* (प्र.सं.)वाराणसी : मोतिलाल वाराणसीदास ।

दैवज्ञ, गणेश (सन् २०१३),, *जातकालङ्कार,*व्या .डा.सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

दैवज्ञ, पराशरः सन् २००३), *लघुपाराशरी,* व्या,सं.डा सूरकान्त झा,वाराणसीःचौखम्बा सुरभारती ।

दैवज्ञ, पराशरः(सन् १९६८), *बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्* ,सं.सीताराम झा, मेससे खेलाडीलाल संकटाप्रसाद।

वराहमिहिर (सन् १९९८),*लघुजातकम्,*(व्या.दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेव), वाराणसी : सावित्री ठाकुर प्रकाशन ।

वराहमिहिर (सन् १९९७), *बृहज्जातकम्,* (व्या.डा.सुरेशचन्द्र मिश्र), दिल्ली : रञ्जन प्रकाशन ।

वर्मा कल्याण (सन् १९७७), *सारावली, (*प्र.सं.)वाराणसी : मोतिलाल वनारसीदास, ।

वैद्यनाथ, (२००६),*जातकपारिजातः,* सं.सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरीजभवन ।

शर्मा, देवराज (१९५९), *ज्योतिषसार,* वाराणसी : श्री सत्य नारायणयन्त्रालयः ।

श्री जीवनाथ, (२०४९), *भावकुतूहलम्,*वाराणसी : श्रीठाकुरप्रसाद पुस्तक भण्डार ।

श्री दीनानाथ (सन् १९९१),*सर्वसंग्रह,*मुम्मइ ४ : खेमराज, श्रीकृष्णदास प्रकाशन ।

श्री भट्टनारायणकृत (सन् १९७५), *चमत्कार चिन्तामणि,* (प्र.सं.) वाराणसी : मोतिलाल बनारसीदास ।

श्री मन्मिश्र, बलभद्र(सन् १९८१), *होरारत्नम्,* (द्वि.भाग),दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।

मरणाशौचसम्बन्धी शास्त्रीय मतहरूको अध्ययन

दामोदर गौतम *

सार :

नेपाली समाज वैदिक परम्पराअनुकुल आचरण गर्ने भएकाले जन्म हुँदा र मरण हुँदा यी दुवै किसिमका अवस्थामा आशौच (जुठो) बार्ने परम्परा रहेको छ । नेपालका प्रायः सबै समुदायले कुनै न कुनै रूपमा कम बेसी भए पनि यी जन्म र मरणजन्य आशौचलाई पालना गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो चलन संसारभरिका प्रायः सबै समुदायमा कुनै न कुनै रूपमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । जन्मसम्बन्धी आशौचलाई जननाशौच र मृत्युबाट हुने आशौचलाई मरणाशौच भनिन्छ । यहाँ मरणाशौचका विषयमा मात्र चर्चा गरिएको छ । यही मरणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो बार्ने कार्यमा ठाउँ, समय, अवस्था, उमेर आदि विषयले अवधि निर्धारण गर्ने कुरामा आधारका रूपमा काम गरेको देखिन्छ । बार्दा पनि जुठो कसको परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने अनेकौं प्रचलनहरू नेपाली समाजमा रहेका पाइन्छन् । ती केही शास्त्रीय नियममा आधारित रहेका छन् भने केही लोकपरम्पराका आधारमा प्रचलित रहेका छन् । धेरैजसो शास्त्रअनुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ यही मराणशौच वा जुठो कस्को कति बार्नुपर्छ ? भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । जन्म हुँदा र मृत्यु हुँदा परिवारमा आइपर्ने मानसिक शोक वा विकार नै आशौच हो । आशौच त्यही मानसिक विकारको निवारणका लागि बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रले निर्दिष्ट गरेको पाइन्छ ।

शब्दकुञ्जी : आशौच, सकुल्य, समानोदक, सगोत्री, बन्धुत्रय, मरणाशौच, जननाशौच, सपिण्डी ।

१.विषय परिचय

नेपाली समाज वैदिक परम्परा अनुकुल र लोक परम्परम्परा अनुकुल आचरण गर्ने भएकाले नेपालमा दुवै किसिमका आशौच बार्ने परम्परा रहेको देखिन्छ । नेपालका प्रायः सबै समुदायले कुनै न कुनै रूपमा कम बेसी भए पनि यी जन्म र मरणजन्य आशौचलाई पालना गर्ने गरेको पाइन्छ । मराणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो पारिवारिक नाताअनुसार कम वा सबै लाग्ने गर्दछ । बार्दा पनि जुठो कस्को परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रअनुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ यही मराणशौच वा जुठो कस्को कति बार्नुपर्छ ? भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको, समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । यहाँका लोकप्रचलनहरू शास्त्रीय विधिमा आधारित छन् । समस्या परेको खण्डमा तिनै शास्त्रीय विधि नियमलाई आधार मानेर समस्या फुकाउने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा शास्त्रमा स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख नभएको अवस्थामा लोकप्रचलन, कुल परम्पराको प्रचलनलाई पनि आधार मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

** सहप्राध्यापक, ने.सं.वि. पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

२. समस्याकथन

यो लेख निम्न समस्याहरूमा आधारित रहेको छ :

क) मरणशौचबारे शास्त्रमा के कस्ता धारणा पाइन्छन् ?

ख) मरणाशौच कसको कसलाई कति लाग्छ ?

३ उद्देश्य निर्धारण

मरणाशौचकस्को कसलाई कति जुठो लाग्छ र किन जुठो बानुपर्छ भन्ने विषय सबैको जिज्ञासाको विषय भएकाले त्यसको समाधान गर्दै समस्याकथनमा उल्लिखित जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधान नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यो आलेख निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

क) मरणाशौचका सम्बन्धमा शास्त्रमा भएका धारणा खुलाउनु,

ख) मरणाशौच बार्ने विषयमा प्रकाश पार्नु ।

४.अध्ययन विधि र सीमा

मरणाशौचसम्बन्धी प्रस्तुत लेखको विषय शास्त्रीय भएकाले पुस्तकालयबाट नै लेखका लागि आवश्यक समाग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । विषयवस्तुको विश्लेषणमा विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । धर्मशास्त्रहरूमा रहेका मराणाशौच सम्बन्धी विषयलाई मात्र केलाउनु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. आशौच शब्दको अर्थ र आशौचका प्रकार

आशौच शब्दले वेदले बताएको कर्म पालना गर्ने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शुद्र यी चार वर्णका मानव समुदायलाई वेदविहित कर्मको फलप्राप्तिमा वा सिद्धिमा बाधा उत्पन्न गर्ने, प्रतिबन्ध पैदा गर्ने अपवित्रता सूचक, जन्म र मृत्युबाट उत्पन्न हुने अपूर्व मनको अवस्था विशेषलाई अघ (पाप) भनिन्छ । यो एक प्रकारको मल (विकार) हो । अघबाहेकका मलहरूको सम्बन्धबाट व्यक्तिमात्र दोषी हुन्छ तर जन्म र मृत्युसम्बन्धी अघ (पाप, आशौच) सम्पूर्ण कुलका मानिसहरूको शरीर एवम् आत्मा अशुद्ध बन्दछ । भनिएको छ कि :

'वेदबोधितचातुवर्ण्योचितकर्मफलसिद्धिप्रतिबन्धकोऽमेध्यत्वलक्षणो जननमरणादिजन्यो-पूर्वविशेषोऽघमित्याख्यायते । अघभिन्नमलसम्बन्धात् कस्यचिदेकमात्रस्य देहमात्रं मलिनं भवति, अघात्मकमलसम्बन्धात्तु तत्कुलोत्पन्नानां सर्वेषां देह आत्मा चाशुचिर्भवतीति विशेषः ।' (आशौचपञ्जिका, निर्णय सिन्धु पृ.१०६३)

यहाँ प्रयुक्त आशौच शब्दले अपवित्रतालाई जनाउँछ । आशौच दुई प्रकारका हुन्छन् जन्मसम्बन्धी र मृत्युसम्बन्धी । शास्त्रमा भनिएको छ :

आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा ।अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं मतम् ॥ (षडशीति २)

आशौच दुई प्रकारका हुन्छन् सूतक र मृतक । जन्मबाट हुने आशौच सूतक हो भने मरणबाट हुने आशौच मृतक हो । यो पूर्णकालीन १० दिने र अल्पकालीन गरी पुनः दुईकिसिमको मानिएको पाइन्छ।

जन्मसम्बन्धी आशौच सबैलाई दशरात्रि लाग्ने र यसका विषयमा विमति वा विवाद तथा पालनामा विभेद नभएकाले स्पष्ट नै छ । त्यसैले यहाँ त्यसको चर्चा गरिएको छैन । मरणाशौच नाता

सम्बन्धका आधारमा, उमेर र संस्कारका आधारमा, समयका आधारमा भिन्न भिन्न हुने भएकाले यहाँ मरणाशौचसम्बन्धी चर्चा मात्र गरिएको छ । यही मराणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो पारिवारिक नाता अनुसार कर्म वा सबै लाग्ने गरेको पाइन्छ । जुठो बार्दा पनि जुठो कसको परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रअनुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । नेपाली समाजमा यही मरणशौच वा जुठो कसको कति बार्नुपर्छ : भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । यहाँका लोकप्रचलनहरू शास्त्रीय विधिमा आधारित हुन्छन् । समस्या परेको खण्डमा तिनै शास्त्रीय विधि नियमलाई आधार मानेर समस्या फुकाउने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा शास्त्रमा स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख नभएको अवस्थामा लोकप्रचलन, कुल परम्पराको प्रचलनलाई पनि आधार मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

६. उमेरका आधारमा आशौच (मरणाशौच)

जुठो कस्को कति लाग्छ ? भन्ने सन्दर्भमा मृतक व्यक्तिको उमेर र संस्कार पनि कारक बनेको पाइन्छ । यिनै सस्कार र उमेरका आधारमा पनि जुठो धेरै दिन वा थोरै दिन बानुपर्ने विधान पाइन्छ । शास्त्रीय प्रमाण पनि ठाउँअनुसार उत्तरी र दक्षिणी भेग भनेर केही भिन्नता छुट्याएको पाइन्छ । मृतक व्यक्तिको उमेर र अवस्थाका आधारमा जुठो बार्ने विधिलाई यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।अग्निसंस्करणं तेषां त्रिरामशुचिर्भवेत् ।

आदन्ताः जन्मतः सद्य आचूडा न्नैशिकी स्मृताः ।त्रिरामाव्रतादेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ (पराशर ७६।१९)

यहाँ दाँत उम्रिएको वा नउम्रिएको, चूडाकरण (छेवर) गरेको भए त्यस्ता बालकको निधन भए दाह संस्कार (अन्तिम संस्कार) गर्नुपर्ने र तीनदिन जुठो (आशौच बानुपर्दछ । यहीँ नै जन्मदेखि चूडाकरणसम्म (छेवर नहुँदासम्म स्नान गरेर आशौच समाप्ति हुने वा एक दिन एक रात मात्र जुठो बानुपर्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । छेवर गरेको तर व्रतबन्ध नगरेको भए ३ रात व्रतबन्ध भएपछि भने दशै दिन जुठो लाग्छ अर्थात् तिनको दशै दिन आशौच बार्नुपर्दछ ।

७. आशौचमा कर्म

आशौच बारेको समयमा अपवित्र हुने भएकालेत्यस बेला गरेका देवकर्म र पितृकर्मको फल प्राप्त हुँदैन । त्यसैले यी कर्म पनि गरिँदैनन् । तर, त्यस्तो आशौच बारेको समयमा पनि आशौच सम्बन्धी कर्म पिण्डदानादि दशगात्र कर्म भने अनिवार्य गर्नुपर्दछ । आशौच सम्बन्धी पिण्डदान आदि कर्म नगरेमा प्रत्यवाय (दोष) लाग्दछ । भनिएको पनि छ : -

पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तिभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः आशौचः कथ्यते।'

(याज्ञवल्क्य) अध्ययन आदि गरिएका अन्य किसिमका धार्मिक कर्ममा आशौचले प्रतिबन्ध लगाए पनि पिण्डदान र जलाञ्जलि दिने कर्म चाहिँ गर्नुपर्दछ ।

८. सपिण्डीलाई आशौच

सपिण्डी भनेको मूलपुरुषबाट सात पुस्ताभित्रका व्यक्तिहरू हुन् । श्राद्ध गर्दा श्राद्धकर्ताले पिता, पितामह र प्रपितामह यी तीनपुस्तालाई पिण्ड र जलाञ्जली दिन्छ । त्यसपछिका तीन पुस्तालाई हातमा

लागेका अवशिष्ट, (पायसका सिता) पिण्डशेषलाई कुशका टुक्राले पुछेर बाँकी तीन पुस्तालाई तृप्ति होस् भनेर प्रदान गर्दछ । यसरी पिण्डसँग श्राद्धकर्तासहितका सात पुस्ता गाँसिन्छन् । तिनै सात पुस्ताभित्रका दाजुभाइ, काका र बडीबाहरू यी सबैलाई नै सपिण्डी भनिन्छ । सपिण्डी भित्रका कसैको निधन भएका सपिण्डी भित्रका सबैलाई दश दिन नै जुठो लाग्दछ । यस विषयमा मनुले भनेका छन् :

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनुस्मृति)

निर्णयसिन्धुकारले पनि भनेका छन् :

सर्वेषमेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेतेषामितिशातातपोऽब्रवीत् । (निर्णय सिन्धु १०८७)
लोपभाजा चतुर्थाद्या पिण्डाद्यः पिण्डभागिनः ।पिण्डदः सप्तमस्तेषां सपिण्डः सप्तपौरुषम् ॥

यसै गरी आठदेखि दश पुस्तासम्मलाई परिवारका सदस्यलाई समानोदक (सोदक) मानिन्छ । ११ देखि १६ पुस्तासम्मका पारिवारिक सदस्यलाई सकुल्य भनिन्छ । सोह्र पुस्ताभन्दा माथिका सबै बन्धुलाई सगोत्री अर्थात् समान गोत्र भएका बन्धु वा दाजुभाइ मानिन्छ । सकुल्यलाई नै सोदक वा समानोदक पनि भनिन्छ । सकुल्यमा जुठो परे तिनलाई पूर्ण आशौच तीन दिनमात्र लाग्छ ।

९. उमेर र संस्कारका आधारमा आशौच

उमेर र संस्कारका आधारमा पनि आशौच कम वा बढी बानुपर्ने शास्त्रकारहरूको मत देखिन्छ । आशौच पूर्णकालीन र अल्पकालीन हुन्छ । संस्कार नभएका कम उमेरका बालकको निधन भएमा अलपकालीन आशौच मात्र बानुपर्ने बताइएको छ ।

भनिएको पनि छ :

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते । ऊनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ (याज्ञवल्क्य ३.१८)

याज्ञवल्क्य मुनिका विचारमा मृत्युजन्य आशौच तीन रात र दश रात मात्र हुन्छ । संस्कार गरेको जनको मृत्यु भएमा दुई वर्ष भन्दा मुनिका र माथिकामा आशौच फरक फरक हुन्छ । संस्कार गरिएका मानिसको मृत्यु भएका सपिण्डी भित्रका दाजुभाइलाई दश दिन नै जुठो लाग्छ । यसलाई पूर्ण आशौच मानिएको छ । संस्कार नभएकाको निधनमा भने तीन रात मात्र जुठो बार्नुपर्ने तथा दुई वर्षभन्दा कम उमेरका शिशुको निधन भएका आमालाई मात्र तीन रात जुठो लाग्ने अरुले स्नान गरेर शुद्ध हुन सकिने उल्लेख गरिएको छ । यसै गरी जन्मबाट हुने अशौच (जननाशौच) पनि सपिण्डीहरूलाई दशै दिन लाग्छ । याज्ञवल्क्य मुनिको नियम सबै वर्णका लागि समान मानिएको छ ।

उमेर र संस्कार अनुसार पनि जुठो धेरै दिन वा थोरै दिन बानुपर्ने हुन्छ । चूडाकरण संस्कारको समय भएको तर यज्ञोपवीत संस्कार (व्रतवन्ध) नगरेको बालकको मरण भएमा ३ दिन जूठो लाग्छ । यस्ता बालकहरूको मरणाशौच वार्दा दशगात्र क्रिया गर्दा पहिलो दिन तीन पिण्ड दिने दास्रो दिन ४ पिण्ड दिने र तेस्रो दिन ३ पिण्ड दिएर दशगात्रका १० पिण्डदान गर्नुपर्ने विधिको उल्लेख निर्णयसिन्धुमा गरिएको देखिन्छ । त्यहाँ भनिएको छ :

प्रथमे दिवसे देयस्त्रयःपिण्डाः समाहितैः ।द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ।
त्रीन् तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ॥ (निर्णय सिन्धु १०८१)

यसरी शास्त्रले आशौच तीन दिन बारे पनि पिण्ड चाहिँ ती बारिएका तिनै दिनमा दशगात्रका १० वटै प्रदान गर्ने विधिको उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

विवाह सम्बन्धी वाग्दान हुनुभन्दा पहिले नै कन्याको मृत्यु भएमा तीन पुस्ताभित्रका सपिण्डीलाई १ दिन जुठो लाग्छ । आमाबुबालाई तीन दिन लाग्छ र अन्य बन्धुहरूलाई स्नान गरे शुद्ध हुन्छ । यहाँ कन्याको संस्कार नभएको हुनाले ३ दिन मात्र (कम मात्र) जुठो लागेको हो । विवाह भइसकेकी छोरी पनि बुबाआमा र दाजुभाइ, सौतेनी आमालाई ३ दिन जुठो लाग्छ । काका काकी, बढीबा, बढीआमालाई एक अहोरात्र र सपिण्डी बन्धुलाई एक दिन मात्र जुठो लाग्छ । यहाँ विवाहमा छोरीको गोत्र ज्वाईंका गोत्रमा परिवर्तन भएका कारणले गर्दा ३ दिन मात्र जुठो लग्ने (कम मात्र) कुरा उल्लेख भएको हो ।

कन्यायाः वर्षत्रयानन्तरं वाग्दानात् प्राक् मरणे त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहःमातापित्रोस्तु त्रिरात्रम् ।
(धर्म सिन्धु ६८१) ।

दत्तानारी पितुर्गेहे प्रधाने सूयते यदा ।म्रियते वा तदा तस्याः पिताशुध्येत्त्रिभिर्दिनैः ॥ (निर्णय सिन्धु १०९३)
विवाहोत्तर कन्यायाः पितुर्गेहे मरणे मातापित्रोः सापत्नमातुः सोदरः भ्रातुश्च त्रिरात्रम् । पितृव्यादीनां तद्गृहवर्तिनामेकाहः । (धर्म सिन्धु ६८२)

यस्तो मराणाशौच संस्कार भइसकेकाको वयस्कहरूको हो भने सपिण्डी अर्थात् सात पुस्ताभित्रका बन्धुलाई १० दिन, ८-१० पुस्ता भित्रका सकुल्य बन्धुलाई ३ दिन, १४ पुस्ताभन्दा माथिका २१ पुस्ता सम्मका समानोदक वा सोदकीलाई एक दिन एक रात (अहोरात्र) तथा २१ पुस्ताभन्दा परका बन्धुलाई १ दिन मात्र लाग्ने कुरा धेरै स्मृतिहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सगोत्री बन्धुहरू जो अन्य थरका पनि हुन सक्छन्, उनको समेत १ दिन जुठो लाग्छ । सगोत्री बन्धुहरू वा अन्य गोत्रका जोसुकैको पनि मलामी गएपछि एक छाक जुठो सबैलाई लाग्छ ।

१०. वर्णका आधारमा आशौच

पराशर ऋषिले वर्ण व्यवस्थाअनुसार आशौच दिन पनि अलगअलग हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले ब्राह्मणलाई १० दिन, क्षत्रियलाई १२ दिन र वैश्यलाई १५ दिन र शूद्रलाई ३० दिन आशौच लाग्ने बताएका छन् । तर, अहिलेको समयमा कलियुगमा सबै वर्णलाई १० दिन आशौच लाग्ने अन्य मत पनि रहेको देखिन्छ । त्यसैले वर्तमान समयमा सबै वणका मानिसहरूले समान १० दिन आशौच बार्ने चलन समाजमा चलिआएको पाइन्छ ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति । (पराशरस्मृति ३।४)
याज्ञवल्क्यले पनि भनेका छन् :
क्षत्रस्य द्वादशाहनि विशः पञ्चदशैव तु ।त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यावर्तिनः ॥ (याज्ञ. स्मृति ३।२२)

यसरी याज्ञवल्क्य एवं पराशर दुवै मुनिहरूले वर्णव्यवस्था अनुसार ब्राह्मणलाई १०, क्षत्रियलाई १२ दिन र वैश्यलाई १५ दिन र शूद्रलाई ३० दिन मरणाशौच लाग्ने कुरा स्पष्टसँग उल्लेख गरेको भए पनि नेपाली समाजमा यस्तो प्रचलन रहेको भेटिँदैन । यहाँ सबै वर्णले समान १० दिन नै जूठो बार्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । जुठो बार्ने सम्बन्धी मुनिहरूको विचारमा जुठो बार्ने आधार वर्णलाई लिएको पाइन्छ ।

११. आशौचमा केश मुण्डन

जुठो सपिण्डीभित्र जुठो परेमा सपिण्डी जोडिने सबैले कपाल मुण्डन गर्नुपर्ने विधान पाइन्छ। दक्षिणदेशीय परम्परामा चाहिँ अन्तिम संस्कार गरेकै दिन कपाल काट्ने विधिको वा चलनको उल्लेख गरिएको देखिन्छ भने उत्तरदेशीय विधि वा चलनमा चाहिँ दशौं दिनमा मात्र कपाल काट्ने विधिको उल्लेख पाइन्छ। नेपाल भारतवर्षको उत्तरमा पर्ने भएकाले यहाँ दशौं दिनमा भाइ, बन्धु जम्मा भएर कपाल खौरने प्रचलन रहेको छ। यसै गरी कपाल खौरने विषयमा पनि मृतकभन्दा नातामा जेठा (ठूला- बाबु, काका, बडीबा, हजुरबा,) लाई मुण्डन अनिवार्य छैन, चाहे गर्न र नगर्न पनि सक्छन् तर मृतकभन्दा कान्छा सपिण्डी भित्रका बन्धुले कपाल खौरनुपर्छ। यो नियम पनि आमाबुबा दुवैजना जीवित हुनेलाई अनिवार्य छैन। भनिएको पनि छ :

प्रेतादल्पवयस्कानामेव मुण्डनविधिर्नाधिक वयस्कानामिति। (आशौच पञ्जिका १२)

यसरी शास्त्रहरूमा मुण्डन पनि आमाबुबा जीवित हुने बन्धु र मृतकभन्दा नातामा जेठालाई अनिवार्य नगरी ऐच्छिक बताएको देखिन्छ। यहाँ माथि उल्लिखित आशौच सबै सपिण्डी र सगोत्री बन्धुहरूको आशौचका विषयमा मात्र हो।

१२. सपिण्डी बाहेकमा आशौच

सपिण्डी र सगोत्री बन्धुहरूको मात्र होइन, आशौच त अन्य असगोत्रका बन्धुहरूको पनि लाग्छ। गुरु, शिष्य र बन्धुत्रयको आशौच बानुपर्ने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। बन्धुत्रय भनेका आत्मबन्धु, पितृबन्धु र मातृबन्धु हुन्। आत्मबन्धु आफ्नी फुपू, सानिमा, मामा, र तिनका छोराहरू हुन्। पितृबन्धु भनेका पिताका फुपू, सानिमा, मामा र तिनका सन्तति हुन्। मातृबन्धु भनेका आमाका फूपू, सानिमा, ठूली आमा, मामा र उनका सन्ततिहरू हुन्। यी सबै बन्धुत्रय मानिन्छन्। ती सबैको जुठो लाग्छ र बार्नुपर्दछ।

आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्यसुः सुताः।आत्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः आत्मबान्धवाः।

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।पितुर्मातुलत्रिाश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः।

मातुः पितृष्वसुः पुत्राःमातुर्मातृष्वसुः सुताः।मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥ (धर्मसिन्धुः ६८५)

त्यस्तै शिष्य, उपाध्याय, आचार्य, आचार्यपत्नी, आदिको पनि अल्प आशौच अर्थात् एक रात लाग्दछ। औरस पुत्रबाहेक अन्य पुत्र तथा पोइल गएकी पत्नीको र देशका राजाको एक दिन आशौच लाग्छ। भनिएको छ :

अनौरसेसु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च।निवास राजनि प्रेते तदह शुद्धिकारणम्॥ (याज्ञवल्क्य ३।२५)

स्मृतिहरूमा १२ किसिमका पुत्रहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। सवर्णकी विधिपूर्वक विवाहिता पत्नीका गर्भबाट उत्पन्न पुत्रलाई औरस पुत्र भनिन्छ। त्यस्तै असगोत्रको आशौचमा सानिमा, ठूली आमा, मामा, विवाहिता छोरी, सासू, ससुरा, गुरु यज्ञाचार्यहरूको आशौच तीन दिन लाग्दछ।

मातृस्वसुः मातुलयोः श्वस्रूश्वसुरयोर्गुरौ।ऋत्विजि चोपरते त्रिरात्रमिति॥ (वीरमित्रोदय २५)

यसरी असगोत्रका बन्धुबान्धवको जुठो तीन दिन मात्र लाग्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यो नियम जुठो परेका घरभन्दा पर वा टाढा रहेर बार्नुपर्दालाई मात्र हो। जुठो परेकै घरको अन्न खाने र सँगै बस्ने गरे त्यही घरकालाई झैं यिनलाई पनि १० दिन नै जुठो लाग्ने कुरा शास्त्रमा बताइएको छ।

विवाहिता छोरीको विवाहमा गोत्र परिवर्तन गरिएका हुनाले उनलाई आमाबुबाको र मावलका हजुरबा हजुर आमाको मामा, माइजूको आफ्नै घरमा बसेर आशौच बार्दा ३ अहोरात्र बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । आजभोलि नेपाली समाजमा छोरा बुहारीले झैं छोरीले पनि पिताकै घरमा बसेर पूरा १० दिन जुठो बार्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यो त्यही आशौच परेका घरमा बस्ने र त्यही घरको अन्नको भोजन गर्ने भएकाले छोरीले दशै दिन बार्नु युक्तिसङ्गत नै देखिन्छ । भनिएको पनि छ
यद्यन्मत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।दत्तानारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुध्यार्हत्रयम् ।त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥ (निर्णय सिन्धु,पृ.१०९५)

यसरी यहाँ माथिबाट क्रमशः विवेचना गरिएको सपिण्डी, सकुल्य, र सगोत्रीहरूको तथा असगोत्रका बन्धु त्रयको पनि सबैलाई जुठो (आशौच) अनिवार्य लाग्ने भएकाले कुलोचित परम्पराअनुसार सबैले बानुपर्दछ । यसरी बानुपर्ने कर्तव्यभित्रको जुठो मृतकको उमेर, संस्कार, नाता, स्थान, समय आदिलाई आधार मानेर जुठो बार्ने नियमहरू विकसित र व्यवस्थित भएका देखिन्छन् । मुख्य रूपमा माथि पूर्ण आशौच १० दिनको र अल्पाशौच ३ दिनको वा त्यसभन्दा कमको वर्णन गरिएको छ । यसरी बानुपर्ने पूर्ण वा अल्प आशौच पनि ठाउँ, अवस्था तथा समय हेरेर फरक फरक हुन्छ । आफ्नो घरमा, गाउँमा, अलि पर स्वदेशमा, जहाँ भए पनि सुने पनि जुठो लग्छ र बार्नुपर्छ । यसले सबैको कल्याण गर्दछ । विदेशमा धेरै टाढा भएमा घर आएपछि अरुको भए एक दिन बारेर स्नान गरेपछि शुद्धि हुन्छ भने आमाबुबाको चाहिँ त्यसरी सकिँदैन पूरै दश दिन नै बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय नियम र लोकपरम्परा रहेको छ ।

१३. मलामीलाई आशौच

सपिण्डी, सगोत्री, बन्धुत्रय केहीमा नपरे पनि गाउँबासी, छरछिमेक सबैलाई आशौच लाग्दछ । मलामीले शव छुने बोक्ने गरेको भए वा मृतक आफ्नो सहयोगी र उपकारक भए ३ दिन जुठो बार्नुपर्दछ । मलामी गएको तर शव छुने बोक्ने नगरेको भए उसलाई कपडैसँग स्नान गरी (सचैल स्नान) गरी आगो छोएर घिउ चाटेपछि शुद्धि हुने वचन शास्त्रमा पाइन्छ । यस विषयमा प्रकाश पार्दै मनुले भनेका छन् :
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिहृत्य बन्धुवत् ।विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरापतांश्च बान्धवान् ।
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् ॥ (मनुस्मृति १०१-१०३)

१४. आशौच नलाग्ने

स्मृति ग्रन्थहरूमा आशौच लाग्ने विषयमा मात्र होइन आशौच नलाग्ने विषयमा पनि प्रकाश पारिएको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा मृतकका आफ्नै दोषका कारणले पनि आशौच बार्नु पर्दैन ।
शास्त्रको आज्ञा नभएका कर्म गरेर मरेका तथा शास्त्रीय मर्यादा विपरीतका काम गरेका तथा शस्त्र, आगो, पानी, ढुंगा, भीर, विष, डोरी आदि दुरूपयोग गरी आत्महत्या गरी जीवन त्याग गर्नेको पनि जुठो बार्नु पर्दैन भनिएको छ ।
शस्त्राग्निविषजलपाषाणभृगुपातनशनादिभिर्बुद्धिपूर्वकं स्वेच्छयात्मघातकानां नाशौचम् । (धर्मसिन्धु ७०५)

लोकमा चाहिँ यसरी मरेका परिवारका सदस्यलाई जे जस्तो भए पनि सद्गति प्राप्त होस् भन्ने परोपकारी भावनाले परिवारका सदस्यहरूले जुठो बार्ने र सबै क्रियाकर्म गरिदिने गरेको पाइन्छ। यसरी काजक्रिया गरिदिनु मानवीय दृष्टिले उचित र मर्यादापूर्ण पनि देखिन्छ। महापातकी आदि ठूला पाप गर्ने तथा जसको जुठो बार्न नहुने हो वा नलाग्ने हो त्यस्ता अरू पनि थुप्रै कारणहरू शास्त्रमा उल्लेख गरिएका पाइन्छन्। यहाँ संक्षेपमा मात्र तिनको चर्चा गरिएको हो।

१५. निष्कर्ष

जन्म हुँदा, मृत्यु हुँदा परिवारमा आइपर्ने मानसिक शोक वा विकार नै आशौच हो। आशौच त्यही मानसिक विकारको निवारणका लागि बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रले निर्दिष्ट गरेको पाइन्छ। सबैको आशौच सबैलाई समान रूपमा लाग्दैन। सपिण्डी भित्रका बन्धु र समानोदक ८ देखि १२ पुस्ता भित्रकालाई तथा सगोत्री बन्धुहरूलाई भिन्नाभिन्नै मात्रामा आशौच लाग्छ र त्यसरी नै सबैले नरनाताअनुसार भिन्नाभिन्नै परिमाणमा बार्नुपर्दछ। सगोत्री बाहिरका असगोत्र बन्धुहरू बाबु र आमा पटिका नातागोताले तथा विवाहिता छोरीले बार्नुपर्ने आशौचको परिमाण पनि भिन्नै रहेको पाइन्छ। मलामीलाई पनि एक दिन वा सचैल स्नान (वस्त्रसहित नुहाउने काम) नगरुन्जेल जुठो लाग्ने कुरा यहाँ स्पष्ट पारिएको छ। यसरी नेपाली समाजमा आशौच बार्ने परम्परा शास्त्रविधिमा आधारित रहेको देखिन्छ। यदा कदा कहिले कसको कति बार्ने भन्ने विषयमा जनमानसमा अन्यौल हुने गरेको पाइन्छ। यसको निवारणका लागि केही कृतिहरू पनि 'जुठो सूतक निर्णय' आदि पुस्तकहरू पनि प्रकाशित भएका छन्। यहाँहरूले त्यसबाट सहयोग लिएर निश्चय गर्न सक्नुहुनेछ। जुठो बार्ने विषयमा प्रस्तुत आलेखमा शास्त्रीय वचनहरूको प्रमाण उल्लेखसहित विवेचना गरिएको छ। जुठो बार्ने सम्बन्धमा जुठो खप्टिने, जुठो बार्दा गर्न हुने, नहुने आचरण आदि थुप्रै विषय यस प्रसङ्गमा चर्चायोग्य रहे पनि यस संक्षिप्त लेखमा केवल आशौच वा जुठो कसको कति लाग्छ भन्ने विषयमा मात्र प्रकाश पारिएको छ। अस्तु।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपाध्याय, श्रीकण्ठ (२०३२), संस्कार विधि, (सम्पा.) दिल्ली : माधव पुस्तकालय।

गौतम, रामचन्द्र (२०५३), *आशौच विवेचन,* दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय।

जीवानन्द, (२००८), *वीरमित्रोदय शुद्धिप्रकाश,* (सं.) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज।

ढकाल, वेणीमाधव (सम्पादक तथा अनुवादक), (वि.सं.२०७१), *निर्णय सिन्धु,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

पराशर (सन् १९८३), *पराशरस्मृति,* (सम्पा.) वाराणसी : ठाकुरदास एण्ड बुक सेलर सन्स।

मनु (२०५७), *मनुस्मृति,* (सम्पा..गोपाल शास्त्री नेने), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

याज्ञवल्क्य (२०५०), *याज्ञवल्क्य स्मृति,* (सम्पा..) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

हरिश्चन्द्र, (सन् १९९३), *धर्मसिन्धु,* बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

कवि भूपी शेरचन र *हामी* कविता

नित्यानन्द खतिवडा *
विद्यावारिधि

सार

भूपी शेरचन आधुनिक नेपाली कविता साहित्यका चर्चित कवि प्रतिभा हुन् । आधुनिक नेपाली कविता धाराको स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धाराका सशक्त गद्यकवि शेरचनका नयाँ झ्याउरे (२०१०), निर्झर (२००५) र घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे (२०२६) कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित रहेका छन् । विविध विषयमा प्रभावशाली कविता रचना गर्न सक्ने शेरचनका कवितामा स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी, गद्यलयात्मकता, व्यङ्ग्यविद्रोही चेतना, मानवतावाद, प्रकृतिप्रेम, सामाजिक युगबोध, राष्ट्रियता र बिम्बप्रतीकात्मकताजस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । 'हामी' भूपी शेरचनको 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे' (२०२६) कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रसिद्ध गद्य कवता हो, जसमा हामी मानवभित्रका विकृति र विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति गरिएको छ । नेपाली जाति पराश्रित बन्दै गएका कारण उसको अस्तित्व समाप्त हुँदै गएको विषयसँगै हामीभित्रको हामीपनलाई चिन्न नसकी आजको मान्छे एकलव्य बनेकाप्रति कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । विभिन्न बिम्बप्रतीकहरूको सहज प्रस्तुति रहेको कवितामा आजको समसामयिक विकृति-विसङ्गतिप्रति असन्तुष्टि जनाइएको छ । उनको हामी कविता उच्च व्यङ्ग्यचेतनाले भरिएको कविता भएको स्पष्ट हुन्छ ।

शब्दकुञ्जी

स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी, व्यङ्ग्य-विद्रोह, विनाशक, प्रतीकात्मकता, समसामयिक, लघुमानव, शून्यपूजक, मानसिकता, मूल्यहीनता ।

१. विषय परिचय

नेपाली कविताका क्षेत्रमा भूपी शेरचनको अलग्गै पहिचान रहेको छ । वि.सं.१९९२ पौष १२ गते धवलागिरी अञ्चलअन्तर्गत मुस्ताङ जिल्लाको थाक टुकुचा भन्ने गाउँमा जन्मिएका शेरचनले बी.ए.सम्मको औपचारक शिक्षा लिएका छन् । नयाँ झ्याउरे (२०१०), निर्झर (२००५) र घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे (२०२६) कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशन गरेका शेरचनले साझा पुरस्कार, गो.द.बा. दोस्रोलगायतका पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन् । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका सदस्य (२०३६-४५) समेत रहेका यिनको निधन २०४६ जेठ १ गते काठमाडौंमा भएको हो (दाहाल, २०६७: २३२) । यस लेखमा शेरचनका कवितात्मक प्रवृत्तिसँगै उनको हामी कविताको समग्र अध्ययन गरी वैचारिक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

* *उपप्राध्यापक, ने.सं.वि. पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

२. समस्या, उद्देश्य र अध्ययन विधि

कवि भूपी शेरचनको कवितात्मक प्रवृत्ति र हामी कविताको विचार पक्ष समेटिएको यस लेखमा कवि भूपी शेरचनका कवितात्मक प्रवृत्तिहरू के के हुन् ? हामी कविताको व्यङ्ग्य के हो ? भन्ने समस्यालाई देखाइएको छ । उक्त समस्यामा केन्द्रित भई यहाँ उठाइएका समस्याको समाधानका निम्ति विभिन्न समाधानको उपाय खोजिएको छ, जसमा कवि भूपी शेरचनको कवितात्मक प्रवृत्तिबारे चर्चा गर्दै उनको हामी कविताको अध्ययन गरी कवितामा रहेको व्यङ्ग्यचेतना उल्लेख गर्नुलाई लेखको मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ र त्यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि वर्णनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ भने विश्लेषणात्मक विधिले समेत यहाँ स्थान पाएको छ ।

३. शेरचनका कवितात्मक प्रवृत्तिहरू

नेपाली कवितायात्राको स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धाराका विशिष्ट प्रतिभा भूपी शेरचनका कविताहरू विविध प्रकृतिका देखिन्छन् । उनका कविता सङ्ग्रहमा समेटिएका कविताहरूका आधारमा देखिने कवितात्मक प्रवृत्तिहरूलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ-

३.१ स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी प्रवृत्ति

भूपी शेरचन आधुनिक नेपाली कविता साहत्यको स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धाराका विशिष्ट कवि हुन् । देवकोटाद्वारा प्रवर्तित स्वच्छन्दतावादी र गोपालप्रसाद रिमालद्वारा थालिएको प्रगतिवादी धारामा रहेर शेरचनले विभिन्न कविताहरू रचना गरेका छन् । नेपाली समाज, प्रकृति र मानवका विषयहरूको स्वच्छन्द प्रस्तुतिमा रमाउने शेरचनले हामीलगायतका कविताका माध्यमबाट समाजका सडलपडलहरूलाई देखाई त्यसमा प्रगतिको उन्मेष चाहेका छन् । यसरी स्वच्छन्दतावादी र प्रगतिवादी चिन्तनको सम्प्रेषण गर्नु उनको कवितात्मक प्रवृत्ति हो ।

३.२ सशक्त गद्य कवि

भूपी शेरचन नेपाली आधुनिक कविताका प्रभावकारी गद्यकवि हुन् । पद्यभन्दा गद्य कवितालाई नै सम्प्रेषणको माध्यम बनाएका शेरचनका प्रायः कविताहरूमा यही लयभित्र कवित्व शक्ति प्रस्तुत भएको देखिन्छ । लोक र मात्रिक लयलाई पनि अपनाएका यिनका कविताहरू गद्यलयमा नै सशक्त बनेका पाइन्छन् । आफूले भन्न खोजेका कुराहरू स्वतन्त्र ढङ्गमा सम्प्रषित गर्ने राम्रो माध्यम गद्यलय भएकै कारण उनले यसलाई अपनाएको देखिन्छ ।

३.३ व्यङ्ग्य विद्रोहचेतको प्रस्तुति

भूपी शेरचनका कवितामा सशक्त व्यङ्ग्य विद्रोहचेतनाको प्रयोग पाइन्छ । उनी सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्दछन् । उनी सामाजिक विषमताका कारण समाजमा देखिएका शोषित दमित वर्गप्रति सहानुभूति राख्दै शोषक सामन्तीप्रति घृणाभाव पोख्दछन् । कर्तव्यविमुख शासक, आर्थिक शोषण र सामाजिक विसङ्गतिका साथै वैज्ञानिक आविष्कारबाट निर्मित मानव धर्ती विनाशक आणविक अस्त्रका कारणबाट निर्मित विसङ्गतिप्रति उनी व्यङ्ग्यको झटारो प्रहार गर्दछन् । भूपेन्द्रमान शेरचन आफ्ना व्यङ्ग्यात्मक र जीवनवादी कविताद्वारा जनताको माया पाएर भूपी शेरचन भए । उनका कविताले नमिलेको समाज, सुसंस्कार र अनीतिपूर्ण व्यवहारलाई उछितो काडेको पाइन्छ । भूत,

वर्तमान र भविष्यप्रति सचेत यिनी अन्याय, थिचोमिचो र शोषणका प्रति विद्रोही र व्यङ्ग्यकार देखिन्छन् (बन्धु, २०६७ः भूमिका)।

३.४ मानवतावादी कवि

भूपी शेरचन मानवतावादी कवि हुन् । शेरचनको वैचारिक चिन्तन नै मानवतावादमा आधारित रहेको छ । उनका प्रायः कविताहरूमा मानव केन्द्रमा रहेको पाइन्छ । यथार्थ जीवन बाँचेको मानव र उसको कियाकलापको पर्यायलोकन गरी केवल मान्छेमात्र यस संसारको सञ्चालक हो भन्ने चिन्तन उनमा पाइन्छ । जात, पात, वर्ग, लिङ्ग सबैभन्दा माथि मान्छे र उसको उन्नयन हुनु सबैभन्दा अहम विषय हो भन्ने आशय रहेका कविताहरूका माध्यमबाट आफूमा रहेको मानवतावादी विचारको प्रक्षेपण गर्नु उनको कवितात्मक प्रवृत्ति हो ।

३.५ समसामयिक युगबोध र देशभक्त कवि

समसामयिक समस्यालाई प्रस्तुत गरिने भूपीका कविताहरूमा कहीँ न कहीँ राष्ट्रप्रेमबारेका चिन्तनहरू समेटिएको हुन्छ । समाजमा विद्यमान सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, नैतिक, राजनीतिक समस्याहरूको जिउँदोजाग्दो प्रस्तुतिले शेरचनका कविताहरू समसामयिक बन्न पुगेका छन् । हाम्रा लागि सबैभन्दा ठूलो विषय राष्ट्र भएका कारण आ-आफ्नो ठाउँबाट राष्ट्र उन्नयनमा योगदान पुऱ्याउनु मानवीय कर्तव्य हो भन्ने चिन्तन पाइनु पनि यिनको कवितात्मक प्रवृत्ति हो ।

३.६ प्रकृतिप्रेमी कवि

स्वच्छन्दतावादी कवि भूपी शेरचनका कविताहरूमा प्रकृति र मानवबिचको अभिन्न सम्बन्ध देखाइएको हुन्छ । प्रकृतिविना मान्छे र मान्छेविना प्रकृति अपूरो रहने कारण यिनको अटूट सम्बन्धबारे कविता लेख्नु शेरचनको कवितात्मक प्रवृत्ति हो । प्रकृतिको मानवीकरण गर्नु र प्रकृतिका विविध रूपहरूको वर्णन गरी मानिसलाई सदैव सकारात्मक चिन्त गर्न प्रेरित गर्नु उनको कवितात्मक प्रवृत्ति हो ।

३.७ बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग

भूपी शेरचनलाई बिम्ब र प्रतीकका कवि भनिन्छ । सरल र सहज भाषाशैलीका माध्यमबाट सटिक बिम्ब प्रतीकको सृजना गरी भन्न खोजेको कुरालाई प्रभावकारी बनाउनु कवि शेरचनको विशेषता हो । उनका कवितामा प्रायः सामाजिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक र समसामयिक विषयलाई बिम्बात्मक रूपमा उतारिएको हुन्छ । अमूतको मूर्तीकरण मानिने प्रतीकको कलात्मक प्रयोगले उनका घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, हामी, मैनबत्रीको शिखालगायतका कविताहरू निकै रोचक र घोचक बनेका पाइन्छन् ।

४ हामी कविताको अध्ययन

वि.सं.२०१९ सालको 'रूपरेखा' पत्रिकामा प्रकाशित प्रस्तुत 'हामी' शीर्षकको कविता कवि भूपी शेरचनले नेपाली जाति र समाज पराश्रित बन्दै गएका कारण हिजोको अस्तित्व समाप्त हुँदै गएको वर्तमान अवस्थाप्रति आक्रोस अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा संरचित गरेको देखिन्छ । कविभित्र रहेको हामीले हाम्रो सामर्थ्य र अधिकारलाई पहिचान गर्नुपर्ने आग्रह प्रस्तुत कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

४.१ वस्तुसन्दर्भ

'हामी' भूपी शेरचनद्वारा लिखित प्रसिद्ध प्रतीकात्मक व्यङ्ग्य कविता हो । ६ वटा अनुच्छेदहरूमा आबद्ध यस कवितामा समसामयिक युगका सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, पौराणिक समस्याहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा देखाउँदै व्यङ्ग्य गरिएको छ । हामीभित्रका अमिल्दा विषयहरूको प्रतीकात्मक प्रस्तुति यहाँ वस्तुसन्दर्भ बनेर आएको छ । हामी शब्द जति भावात्मक र हार्दिक देखिन्छ, यथार्थमा हामीभित्रको जीवनमा देखिने गराइ, सोचाइ र भोगाइ परस्पर उल्टो र अमिल्दो रहेको सन्दर्भ कवितामा आएको छ । प्रथम परिच्छददेखि नै हामीभित्रको बाध्यता, विवशता र बिडम्बनाका सन्दर्भमा गुम्दै गइरहेको हामीपनलाई देखाइएको छ भने दोस्रो, तेस्रो परिच्छेदहरूमा पनि अतीतिको गौरवपूर्ण इतिहास, वीरता, स्वाभिमान र मानवीय हैसियत बिर्सिएका हामी लघुमानवहरूको निरीहतालाई सङ्केत गरिएको छ । केवल क्यारेमबोर्डका गोटीमा सीमित बनेका आजका मानवको विवशतासँगै हामीभित्रको बुद्धू-वीरत्वका कारण गुरुचेलाको सम्बन्ध थाहा पाउनबाट बञ्चित भएको सन्दर्भको व्यङ्ग्यमय वस्तुयोजना समेटिएको पाइन्छ ।

पाँचौ परिच्छेद पैताला र शरीरको सम्बन्ध छुट्याउन नसक्ने मानवलाई देखाइएको छ भने छैटौं परिच्छेदमा हामी केही पनि होइनौं केवल शून्यपूजकमात्र भन्ने बिडम्बक चिन्तन समेटिएको देखिन्छ । कवितामा समसामयिक युगजीवनका विविध सन्दर्भहरूको बिमबात्मक र प्रतीकात्मक प्रस्तुति रहेको देखिन्छ । हामीभित्र नेप्टिएर, चेप्टिएर रहेका विविध सन्दर्भहरूको व्यङ्ग्यमय चित्रण रहेको कवितामा सामाजिक समस्या नै केन्द्रीय विषय बनेको पाइन्छ । आफूलाई अरुभन्दा अब्बल ठान्ने, स्वार्थी, आडम्बरी र अमानवीय चरित्रको विकासले हामीभित्रको भावार्थ दिनप्रतिदिन मरिचभैं चाउरिँदै गएको सन्दर्भसँगै प्राणीहरूमध्येकै सर्वश्रेष्ठ ठानिएको मानिसभित्रको असली स्वरूपप्रतिको व्यङ्ग्यवाण पनि यस कविताको वस्तुसन्दर्भ बनेको छ ।

४.२ मूलभाव

नेपाली कविता जगत्मा थोरै काव्यकृति लखेर पनि धेरै चर्चा पाउन सफल गद्यकविका रूपमा भूपी शेरचनको विशष्ट योगदान रहेको देखिन्छ । उनको साझा पुरस्कार पाउन सफल 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे' कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूमध्येको महत्त्वपूर्ण कविता हो हामी, जसमा हामीप्रतिको गराइ र बुझाइमा पाइने आकाश जमिनको फरकलाई प्रतीकात्मक र व्यङ्ग्यात्मक रूपमा देखाइएको छ । नेपाली मानसिकता र दयनीय जीवन बाँचिरहेका नेपालीहरूको यथार्थ अवस्थालाई छर्लङ्ग पारिएको यस कवितामा हामी आफ्नो (नेपालीहरूको) मूल्यहीनता र निस्सारको वास्तविकतालाई बुझ्न नसकी आडम्बरी र परवलम्बी बन्दै गएको स्थितिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । कवितामा हामी शब्दले पानीको थोपा, लघुमानव, क्यारेम्बोर्डको गोटी एवं पैतालासरह महत्त्वहीन भएको कुरालाई सङ्केत गरिएको पाइन्छ । हाम्रो अस्तित्व लिलिपुटका मानवजस्तो, एकलव्यलेजस्तै औंला काटेर गुरुदक्षिणा दिन पछि नपरेजस्तै, स्ट्राइकरद्वारा चालित क्यारेम्बोर्डको गोटीजस्तो, पैतालाले श्रम गरे पनि माला गलाले लगाएजस्तो, टुप्पामा पलाएको बहुमूल्य च्याउजस्तो दिनप्रतिदिन कमजोर बन्दै गइरहेकाप्रति कवितामा तीव्र असन्तुष्टि पोखिएको छ । वर्तमान समाजको हुकुमी शैलीप्रति रोश र

आक्रोश पोखिएको कवितामा व्यक्तिको स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाउने अधिकार कुण्ठित गर्न नहुने धारणा रहेको देखिन्छ (दाहाल, २०६६ : ६७) । अरुको काँध चढेर आफू ठूलो हुन खोज्ने सामन्त एवं शोषकप्रति प्रहार गर्दै हामी नेपालीले हामीलाई नै चिन्न नसकेकाप्रति पनि कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । हामीले हाम्रो सामर्थ्य र अधिकारलाई चिन्नुपर्छ भन्ने सन्देश यहाँ पाइन्छ । हामी जसरी बाँच्नुपर्ने हो, त्यसरी बाँच्न नसकेको भावसँगै अर्काले हिँडाइदिनुपर्ने, बाटो देखाइदिनुपर्ने परनिर्भर बन्दै गइरहेका छौँ, जसको प्रत्यक्ष लाभ टाठाबाठाहरूले लिइरहेछन् भन्ने विचार यहाँ पाइन्छ । हामी सबैलाई आफूजस्तै ठान्छौँ, उनीहरूको षड्यन्त्रलाई नबुझी त्यसलाई प्रेम ठान्छौँ, जुन कार्यले हामीलाई अधोगतिमा पुऱ्याएको छ भन्ने भावार्थ कवितामा पाइन्छ । यसरी सामाजिक विकृति, विसङ्गति र अस्तव्यस्ततताप्रति व्यङ्ग्य गरिएको यस कवितामा दिनप्रतिदिन नेपालीहरूको अस्तित्व गुम्दै गइरहेकामा चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । समाज, राष्ट्र र समग्र यो विश्वसँगै यहाँका मानिसहरूलाई सही उद्देश्य प्राप्तिका लागि हामीभित्रको हामी जाग्नुपर्ने, सक्रिय हुनुपर्ने आशय नै यस कविताको मूलभाव वा विचार हो ।

४.३ बिम्बप्रतीक

हामी कविता आफैँमा प्रतीकात्मक रहेको छ । यहाँ उपमा, रूपकजस्ता अलङ्कारहरू प्रयोग गरिएका छन् । हामी लघुमानव, हामी क्यारेम्बोर्डका गोटी, हामी टाकुराको पातले च्याउ, पानीको थोपाजस्ता प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक सन्दर्भहरूले कविताको ओज बढाएका छन् । यहाँ आएका बिम्बप्रतीकहरू आयोजित नभएर प्राकृतिक देखिन्छन् । हराउँदै गएको मानव अस्तित्वलाई पुष्टि गर्नका लागि प्रयुक्त यी बिम्बप्रतीकका कारण नै कविता प्रभावी बन्न पुगेको हो भन्न सकिन्छ ।

४.४ लय

कविताको विशिष्ट पक्ष बनेको लयका दृष्टिले हामी कविता उत्कृष्ट देखिन्छ । गद्य लयको सहज र स्वभाविक प्रयोग रहेको कविता आकर्षक बन्न पुगेको छ । बाहिरी रूपमा गद्यलय देखिए पनि कविताको आन्तरिक अन्विति प्रभावकारी पाइन्छ । आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै कवित्वशक्तिको प्रभावले कविताको आन्तरिक लय बलशाली बनेको छ । हामीभित्र रहेका विकृति, विसङ्गतिलाई पर्गेल्न कविताको लय सफ लबनेको देखिन्छ ।

४.५ भाषाशैली

प्रस्तुतिको माध्यम भाषा हो भने प्रस्तुतिको तरिकालाई शैली भनिन्छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यो कविता प्रभावकारी बनेको देखिन्छ । प्रथम पुरुषीय कथनढाँचा वा आन्तरिक दृष्टिबिन्दु रहेको कवितामा बिम्ब र प्रतीकमय कलात्मक भाषा पाइन्छ । आलङ्कारिक शैलीको सघन प्रस्तुति रहेको कवितामा प्रयुक्त भाषाशैलीकै कारण कविताको गरिमा अझ उच्च बन्न पुगेको छ । आजका मान्छेहरूमा देखिएको निरीह र अस्तित्वहीन जीवनबँचाइलाई देखाउनसमेत कविताको भाषाले अहम् भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

४.६ शीर्षक

आजका कवितामा शीर्षकलाई गौण तत्त्व मानिएको पाइन्छ । यस कवितामा हामी एउटा बहुबचनबोधक सर्वनाम शब्दलाई शीर्षक बनाइएको छ । प्रथम पुरुषीय सर्वनामको यो शीर्षकमा

सर्वसाधारणलाई सङ्केत गरिएको छ । कवितामा हामीभित्र रहेको अस्तव्यस्तता, विकृति, अस्तित्वहीनता एवं कमीकमजोरीहरूलाई देखाउने सन्दर्भमा प्रस्तुत हामी शाीर्षक सार्थक देखिन्छ । अभिधाभन्दा व्यञ्जनाका तहमा प्रभावकारी देखिने शीर्षकले कविताको कथ्य विषय र भाव दुवैलाई सङ्केत गरेका कारण पनि यो कविताको शीर्षक अर्थपूर्ण बन्न पुगेको देखिन्छ ।

५ हामी कविताको व्यङ्ग्यचेतना

व्यङ्ग्य भन्नाले भत्केको, बिग्रेको वा नमिलेका ठाउँमा सुधारको उद्देश्य राखेर गरिने चोटिलो प्रहार भन्ने बुझिन्छ । साहित्य समाजको दर्पण भएका कारण समाजका विविध व्यवस्थामा थीति बसोस् र जनताले अमनचैनको अनुभव गरून् भन्ने उद्देश्य साहित्कारको पनि रहन्छ । यही कारण साहित्यकारहरू आफ्ना रचनामा विभिन्न भत्कोसहरू प्रस्तुत गरी त्यसलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा सुधारको सङ्केत गर्दछन् । भूपी शेरचनको हामी यस्तै प्रकृतिको कविता हो, जसमा हामीका कारण समाजमा देखापरेका सडलपडलहरूप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ । कविताको महत्त्वपूर्ण पक्ष बनेको व्यङ्ग्यका विविध तहहरू देखिन्छन् । कवितामा सामाजिक व्यङ्ग्यको प्रभावकारी प्रयोग देखिन्छ । मान्छे सामाजिक प्राणी भएका कारण त्यहाँ हुने गरेका विकृति, विसङ्गतिहरूको भण्डाफोर गर्नु उसको दायित्व हुन्छ, जसलाई कविले कवितामा यसरी पूर्णता दिएका छन्-

हामी बाहिरबाट जतिसुकै उच्च देखिए तापनि
भित्र-भित्र निरन्तर खिइँदै र घिस्सिँदै गइरहेका छौँ
हाम्रो बाहिर उँचाइ झुटा हो,
भ्रम हो (घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, पृ.१२)
हामी आफूखुशी कहिल्यै मिल्ल नसक्ने
कसैले मिलाइदिनुपर्ने,
हामी आफूखुशी कहिल्यै छुट्टिन नसक्ने
कसैले छुट्याइदिनुपर्ने (पृ.१४) ।

सामाजिक प्राणी भए पनि हामीमा त्यो सामाजिकताको भावले कहिल्यै छुन नसकेकामा कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । आडम्बरमा बाँच्नुपर्ने हामीभित्रको एकताको सूत्रचाबी कसैलाई जिम्मा लगाएर पुनः त्यही चाबीको खोजीमा आफूआफूमा लडी समाप्त हुने बाँदरे प्रवृत्तिको झटारोले यही कुराई सङ्केत गरेको देखिन्छ । भन्ने सामाजिक र व्यवहारमा सदैव असष्णि र असामाजिक बन्ने आजका सभ्य र शिक्षित भनाउँदा कथित आधुनिक मान्छेहरूको नाडी छाम्ने काम कविले गरेका छन् । यस अर्थमा कवितामा देखिएको सामाजिक व्यङ्ग्य निकै अर्थपूर्ण बन्न पुगेको छ । हामी आफ्नो मूल्यहीनता र निस्सारताको वास्तविकतालाई बुझ्न नसकी आडम्बरी र परावलम्बी बन्दै गएको अवस्थाप्रति कवितामा व्यङ्ग्य पाइन्छ । जस्तै-

हामी फगत पानीका थोपा हौँ
पानीका निर्बलिया थोपा
जो सूर्यद्वारा माथि माथि उचालिन्छौँ र बादल बन्छौँ,

हावाको इशारामा यताउति दगुर्छौं
र आफूलाई गतिशील भनिठान्छौं (पृ.१०) ।

आफू केही गर्न नसक्ने र अरुद्वारा गति दनुपर्ने पानीको थोपासँग तुलनीय बन्दै गरेको मानवजीवनको मूल्य दिनप्रतिदिन कमजोर बन्दै गइरहेकाप्रति कवितामा असन्तोष व्यक्त गरिएको छ । आफैँ गतिशील बन्ने र आफू गतिशील बनी अरुलाई पनि गतिशील बनाउन सक्ने सामर्थ्य मानिसमा हुनुपर्ने आशय उक्त कवितांशमा पाउन सकिन्छ । म र हामीभन्दा बाहिर जान नसकेको नेपाली राजनैतिक व्यवस्थाप्रति कवितामा व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ । शासन र सत्तामा पुगेपछि आफ्नो धरातल हाम्रो विकृत मानसिकताको कटु यथार्थको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति कवितामा पाइन्छ । हाम्रो आस्थाको उचाइ घट्दो छ, हामी परिनिर्भर लघुमानव बन्दै गइरहेका छनैँ र हामीले आफ्नो गौरवपूर्ण इतिहास, वीरता, उच्चता, स्वाभिमान बिर्सँदै गएको कुरालाई पनि कवितामा समेटिएको छ । हामीमा रहेको लघुमानसिकताप्रति कविको आक्रोश देखिन्छ । प्राणीहरूमा श्रेष्ठ भएर पनि आफूलाई संसारको सबैभन्दा सानो, हीन र कमजोर प्राणीजस्तै मानसिक रूपमा दीनहीन भएर बाँच्न चाहने आजका मान्छेहरूको स्वभावप्रति कविले शङ्का जताएका छन् । आफ्नो अस्तित्वलाई समाप्त पारेर गुरुभक्त बन्ने हाम्रो सिल्लीपनबाट गुरु बन्न नचाहनेहरूले फाइदा लिरहेको भाव कवितामा द्रोणाचार्य र एकलव्यको प्रसङ्गबाट स्पष्ट पारिएको छ । एकलव्यले झैं आफ्नो बूढी औंला काटेर द्रोणाचार्यलाई चढाउने हामी द्रोणाचार्यहरूबाट नै उपेक्षित र प्रताडित छौँ तापनि हामी अरूप्रति समर्पित छौँ । द्रोणाचार्यहरूको षड्यन्त्रलाई नबुझी हामी त्यलाई प्रेम ठान्छौँ, जुन हाम्रो मूर्खतामात्र हो भन्ने व्यङ्ग्यात्मक भाव कवितामा पाइन्छ ।

अर्काको आडमा, भरोसामा मात्र हामी वीर बन्न सक्छौँ, स्वतन्त्र र स्वतःस्फूर्त रूपमा हामी आफ्नो पौरखको पारख गर्न नसक्ने हामीभित्रको पराश्रितताको भावलाई पनि कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । जस्तै-

हामी वीर छौँ
तर बुद्धू छौँ
हामी बुद्धू छौँ
र त हामी वीर छौँ
हामी बुद्धू नभइकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौँ (पृ.१५)
एउटा स्ट्राइकरद्वारा सञ्चालित
हो, हामी मानिस कम र बर्ता गोटी हौँ (पृ.१५) ।

यी पंक्तिहरूमा भनिएजस्तै हामीमा रहेको वीरता, बौद्धिकता र स्वतन्त्रताजस्ता विषयहरू आज ढुँडी परिसकेका छन् । नाममात्रको मान्छे बोकेर हामी गन्तव्यहीन यात्रामा रत छौँ, जसको न आदि छ न त अन्त्य । कविले प्रगतिका नाममा देखिएको अगति, विकासका नाममा देखिएको विनाश तथा परिवर्तनका नाममा देखिएको विकसित परिवर्तनहीनताप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । यी सब बेथिति, अराजकता, आडम्बर, स्वार्थ, मूल्यहीनता, भ्रष्टाचार र परनिर्भरताजन्य विकृतिहरूको कारण केवल

हामी हौँ र यसको समाधानसमेत हामीले नै गर्नुपर्छ भन्ने कविको निष्कर्ष देखिन्छ । यही व्यङ्ग्यबहुल समस्याको उठान गरी असली हामी मान्छेको खोजी गर्ने सन्दर्भमा कविता व्यङ्ग्यात्मक बन्न पुगेको देखिन्छ । बिम्ब र प्रतीकहरूको सहयोगमा प्रस्तुत व्यङ्ग्यको रापले आजको शिक्षित, सभ्य र स्वाभिमानी भनाउँदो मानिसलाई केही गर्न सचेत गराएको छ ।

६ निष्कर्ष र उपलब्धि

भूपी शेरचन नेपाली कविताजगत्का सफल कवि हुन् । नयाँ भ्याउरे, निर्झर र घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे गरी तीनवटा कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशन गरेका शेरचन थोरै लेखेर पनि धेरै प्रशंसा पाउने कविहरूमा पर्दछन् । 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे' कृतिका लागि २०२६ सालको साझा पुरस्कार प्राप्त गरेका शेरचनका कविताहरूमा स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी, गद्यकवित्व, व्यङ्ग्यविद्रोह, मानवता, प्रकृतिचित्रण, राष्ट्रियता, बिम्बप्रतीकात्मकताजस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । 'हामी' कवि शेरचनको 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे' कवितासङ्ग्रहमा समेटिएको उत्कृष्ट गद्यकविता हो, जसमा सासामयिक समाज तथा त्यहाँ बाँचेका आजका हामी नामका मानिसहरूमा देखापरेको आडम्बर, दीनहीन तथा मूल्यहीन जीवनगतिलाई देखाइएको छ । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट मान्छेका निरीहता, स्वतन्त्रताहीनता र स्वार्थी प्रवृत्तिलाई देखाउन कविले व्यङ्ग्यको सहयोग लिएको देखिन्छ । कवितामा सामाजिक, सांस्कृतिक, राष्ट्रिय तथा सांस्कृतिक व्यङ्ग्यहरूको रोचक र घोचक प्रस्तुति पाइन्छ । यसर्थ हामी शीर्षकीय कविता समसामयिक आँखा भएर पनि नदेख्ने आजका मान्छेलाई जगाउन सफल बनेको छ, यही नै यसको उपलब्धि हो ।

सन्दर्भसूची

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४६ सम्पा.), *नेपाली कविता भाग-४*, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

दाहाल, घनश्याम (२०६६), *नेपाली फुटकर कविता र काव्य.* काठमाडौं : हजुरको प्रकाशन ।

दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६७), *अनिवार्य नेपाली.* बी.ए. प्रथम. काठमाडौं : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

सुवेदी, अभि (२०५५ सम्पा.), *समकालीन नेपाली कविता.* काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

बन्धु, चूडामणि (२०६७), *साझा कविता* (भूमिका).(नवौं संस्क.) काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास.* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

शेरचन, भूपी (२०७२), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे.* (चौधौं संस्क.), काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

शर्मा, तारानाथ (२०५१), *नेपाली साहित्यको इतिहास.*(ते.सं.), काडमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

दनुवारी र नेपाली भाषाका क्रियापदको तुलना

पदमप्रसाद अर्याल ★

सार

विभिन्न जातजातिको सङ्गमस्थल नेपालका १२३ भाषाहरूमध्ये दनुवार जाति र यसको भाषा पनि एक राष्ट्रिय भाषा हो । दनुवारी भाषी नेपालका सातै प्रदेशमा छरिएर बसेका भए पनि यिनको मुख्य उद्‌गम स्थल र अधिक सङ्ख्यामा बसोवास चाहिँ बाग्मती प्रदेशमा नै भएको तत्थ्याङ्क पाइन्छ । यो भाषा भारोपेली भाषा परिवारको मागधीवर्गबाट विकिसित भएको हो । कुनै पनि भाषाको अभिव्यक्ति क्षमता शब्दभण्डारको क्षमतामा निर्भर रहन्छ । विश्वका हरेक जातिका भाषिक प्रयोगमा त्यस भाषाका शब्दवर्गको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । सञ्चारसामर्थ्यको मापन गर्ने मूलआधार पनि शब्दस्रोत नै हो । शब्दहरूको सम्पन्नता र अर्थवहन क्षमताले भाषालाई जीवन्त बनाउँछ । परम्परित र भाषावैज्ञानिक दुवै पद्धतिका आधारमा दनुवारी भाषाका क्रियापदलाई चिनाउन सकिन्छ । दनुवारी भाषाका क्रिया वर्ग र यसका विभिन्न उपवर्गमा अन्य भाषाको बढी मात्रामा प्रभाव परेको छ तथापि यो भाषाका मौलिक वा निजी क्रियापदहरूको दृष्टिले निकै सबल छ । उक्त किसिमका क्रियावर्गका शब्दहरू नेपाली, थारु, बोटे, मैथिली, आदि निकटवर्ती भाषासँग पूर्ण भन्नता आंशिक समानता र पूर्ण समानता तीनै किसिमका समानता राख्दछन् । नेपालीभाषा र दनुवारी भाषाका शब्दवर्गअन्तर्गत क्रियावर्ग वा क्रियापदको मात्र तुलना गर्नु यस आलेखको मुख्य सार रहेको छ ।

शब्दकुञ्जि : शब्दवर्ग, भारोपेली परिवार, क्रियावर्ग, समानता, असमानता, आंशिक समानता, भाषापरिवार, पाली भाषा, दनुवारी भाषा ।

१. विषयपरिचय

दनुवार जाति नेपालमा अल्पसङ्ख्यक जातिमा नै पर्दछ । यस जातिको सङ्ख्या २०६८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार ८४,११५ सङ्ख्यामा रहेका छन् । दुई पहाडाक बीचको समथर भू-भागलाई 'दुन' भनिन्छ । दुनमा बसोबास गर्ने भएकोले दनुवार शब्दको प्रयोग गरिएको हो । पहाडका खोँच र प्राय : भित्री मधेशमा बसोबास गर्दै आएको हुँदा दनुवार जाति बनेका हुन् भन्ने विचारमा विद्वान्हरूको विचार मिल्दो जुल्दो छ । नेपालमा बोलिने कतिपय भाषाहरू अस्तित्वविहीन बन्न पुगेका छन् । कतिपय भाषाहरूको व्याकरण र साहित्यको विकाससमेत भएको अवस्थामा नेपालमा बोलिने दनुवारी भापाको प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या दयनीय अवस्थामा रहेको छ । ह्रासोन्मुख अवस्थामा रहेको दनुवारी भापाका संकलित किपापदहरूको वर्गीकरणका आधारमा दनुवारी र नेपाली भाषाका क्रिया वर्गको तुलना गरी यी दुई भाषाबीच क्रियावर्गमा देखा परेका समानता –असमानतालाई देखाउनु उक्त भाषाका विविध क्रियापदहरूलाई प्रस्तुत गरी दनुवार जातिको बसोवास भएको ठाउँमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनुका साथै राष्ट्रिय भाषा दनुवारीको संरक्षण, संबर्द्धनको कार्यमा एउटा इँटा थप्नु यस लघुलेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

★ *उपप्राध्यापक, भुवानीशंकर बहुमुखी कलेज, खैरहनी चितवन ।*

१.२ समस्याकथन

नेपाल बहुजाति, बहुभाषी र बहुसांस्कृतिक देश हो । नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरू भारोपेली परिवार, अग्नेली परिवार, भोटबर्मेली परिवार र द्रविडेली परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् । यीमध्ये सबैभन्दा बढी वक्ता भएको भाषा भाषा परिवार भारोपेली परिवार हो । यसअन्तर्गत बोलिने विभिन्न भाषाहरू मध्ये दनुवारी भाषा पनि एक हो । दुन क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका दनुवार जातिले बोल्ने भाषा दनुवारी हो । यस भाषामा सम्पर्क भाषाहरूको प्रभाव प्रशस्त मात्रामा परेको छ । यस जातिका युवापुस्ताले दनुवारी भाषाको ज्यादै कम मात्रामा प्रयोग गर्छन् । कतिपय ठाउँका दनुवारहरूले दनुवारी भाषा नै बिर्सिसकेको अवस्था छ । यस भाषाका आफ्नै शब्दवर्गहरूभए पनि समीपवर्ती भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषाको क्रियावर्गको तुलना गरी पूर्ण तथा आंशिक समानता र असमानताको अवस्था देखाउनु नै यस आलेखनको मुख्य समस्या हो ।

क. दनुवारी भाषाको मूल स्वरूप कस्तो छ ?

ख. यसका मौलिक क्रियापपदहरू के कति र कस्ता छन् ?

ग. यस भाषाका क्रियापदलाई वैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा चिनाउन सकिन्छ सकिँदैन ?

घ. नेपाली भाषाका क्रियावर्ग र तिनका उपवर्गहरूसँग दनुवारी भाषाका क्रियावर्गहरू के - कति समानता र असमानता राख्छन् ? यिनै समस्या समाधानमा केन्द्रित भई यो आलेख तयार पारिएको छ ।

१.३. उद्देश्य

नेपालमा १२३ भाषाहरू जीवितै छन् । विभिन्न जातिजनजातिको बसोबास रहेको नेपालमा बोलिने कतिपय भाषाहरू अस्तित्वविहीन बनिरहेका छन् भने कतिपय भाषाहरूको व्यापक रूपमा अध्ययन भई समृद्ध अवस्थामा रहेका छन् नेपालमा बोलिने दनुवारी भाषीको सङ्ख्या अत्यन्त न्यून रहेको छ । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार यो भाषा बोल्नेको संख्या ८४,११५ रहेको छ । ह्रासोन्मुख अवस्थामा रहेको दनुवारी भाषाका क्रियापदको सङ्कलन गरी ती शब्दहरूको वर्गीकरण, परिचय, पदवर्गीकरणका आधारमा दनुवारी र नेपाली भाषाको क्रिया वर्गको तुलना गरी दुबै भाषाबीच शब्दहरूमा देखा परेका समानता र भिन्नतालाई देखाउनु, दनुवारी भाषाका आधारभूत विविध क्रिपापदहरूको सङ्कलन गरी राष्ट्रिय भाषा दनुवारीको संरक्षण र संबर्द्धन र विकासमा टेवा पुऱ्याउनु यस शोधलेखको उद्देश्य रहेको छ ।

१.४. शोधको महत्त्व

नेपालमा बोलिने दनुवारी भाषा लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको भाषा हो । नयाँ पिँढीका युवायुवतीहरू नेपाली लगायत अन्य भाषाको प्रभावले गर्दा आफ्नो मातृभाषा शुद्धसँग बोल्न र लेख्न सक्दैनन् । अत : क्रियापदहरूको सङ्कलन र नेपाली भाषाका पदवर्गसँग यस भाषाको तुलना गर्ने कार्यबाट लोप हुन लागेको यस भाषाको जर्गेना भई शब्दकोशको निर्माण तथा भाषासाहित्य र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग भई भाषिक विशिष्टताको अङ्कन गर्न पनि सहयोग पुग्ने भएको हुँदा यस आलेखनको महत्त्व रहेको छ । आगामी दिनमा यस भाषासँग सम्बद्ध शोधकर्तालाई पनि यो आलेख लाभदायक ठहरिन सक्ने विश्वास लिइएको छ ।

१.५. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन गर्ने विभिन्न संस्था तथा विद्वान्हरूले दनुवारी भाषाको पनि शोधखोज गरेको पाइन्छ । जसको कालक्रमिक विवरणलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ

नेपाली र नेपालका अन्य भाषाको अध्ययन कहिलेदेखि कसले सुरु गर्यो भन्ने कुरा किटान गर्न निकै कठिन देखिन्छ । यस सम्बन्धमा भाषाशास्त्री चूडामणि बन्धुद्वारा लिखित अक्षर सदनद्वारा २०५३ सालमा प्रकाशित भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय नामक किताबको पृष्ठ २४ मा यसो भनिएको छ : "सर राल्फ लिले टर्नरले सन् १९२० देखि नेपाली भाषामा लेख्न थालेका हुन् । उनले सन् १९३१ मा आएर नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युपत्तिमूलक कोश [A Comparative and Etymological Dictionary of the Nepali languages]" तयार पारेका छन् ।

श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय,सूचना विभागद्वारा प्रकाशित मेचीदेखि महाकाली भाग २ को पृष्ठ १२१–१२२ मा लेखिएको छ,- "दनुवारहरू राजन दनुवार, राई दनुवार र कछाडे दनुवार गरी तीन श्रेणीमा विभाजित भए पनि एउटै दनुवारी भाषा बोल्दछन् ।"

सन् १९७५ मा क्लाउस पिटर क्युग्लर र बालकृष्ण राईको संयुक्त प्रयासमा प्रकाशित शब्दावलीको भूमिकामा भनिएको छ,- "नेपाली र दनुवारी भाषामा प्रशस्तै साझा इण्डोआर्यन भाषाका विशेषताहरू पाइन्छन्, तर नेपाली भाषाकोजस्तो व्यवस्थित व्याकरण दनुवारी भाषामा कमै मात्रामा रहेको छ । ('...while it is true that Danuwar and Nepali share many common Indo-Aryan features, it is also true taht Danuwar Rai possesses grammatical features that can hardly qualify as corruptions of Nepalis grammatical features.)' कलाउसपिट क्युग्लर, डोरिस क्युग्लर.....पूर्ववत् पृष्ठ -१)

हिरामणि शर्माले बोटे र दनुवारी भाषाका केही शब्दहरूको तुलना गर्दै यी दुई भाषाका बीच आंशिक सामञ्जस्य रहेको देखाएका छन् । (पृष्ठ ५७-५९।

डा. चूडामणि बन्धुले नेपाली भाषाको उत्पत्ति २०५२, पृष्ठ १९८ मा यसरी उल्लेख गरेका छन् ,- "दनुवार जातिले बोल्ने भाषा दनुवारी भाषा हो दोन वा दूनमा बस्ने भएकाले यिनीहरूलाई दनुवारी भनिएको हो । दनुवारहरू केन्द्रीय र पूर्वी भित्री मधेशमा अनि काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपलाञ्चोक र नुवाकोट जिल्लाको बेँसीमा पनि बसेका छन् ।"

देवीप्रसाद गौतमले दनुवारी भाषाका सम्बन्धमा नेपाली भाषापरिचयको पृष्ठ १९९मा यसो भनेका छन्, -"नेपालको पूर्वी भित्री मधेश र त्यसका छेउछाउमा बस्ने दनुवारहरूले बोल्ने भाषा नै दनुवारी भाषा हो ।" भनेका छन् ।

भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखेलको राष्ट्रभाषा नामक पुस्तकको नवौँ सं . २०५० को पृष्ठ ९४-९५ मा यसो भनी उल्लेख गरेका छन् , -"यो भाषा भारोपेली भाषापरिवारको प्राकृत उपशाखाअन्तर्गत नेपाल वर्गमा पर्छ र यो भाषा निकट पश्चिमी, पूर्वी भित्री मधेश अनि तिनका नजिकमा पर्ने महाभारत पर्वतका लहरमा बस्ने दनुवारहरूले बोल्दछन् । "

डोरबाहदुर विष्टको साझा प्रकाशनले प्रकाशन गरेको सबै जातको फूलबारी नामक पुस्तकको पृष्ठ ८५मा यसो भनेका छन् ,-"दनुवार, माझी र दरै जातिहरूमध्ये सबैभन्दा ठूलो समूह दनुवारहरूको देखिन्छ। उनीहरू चितवन र त्यसदेखिपूर्वतर्फका कछारका सबै ठाउँमा गरी करिब बाह्र हजार देखिएका छन् ।"

गोविन्दप्रसाद भण्डारीले भुमरसुवा गाउँपञ्चायतका दनुवार जनजीवनको सांस्कृतिक पक्ष" विषयमा दनुवारी संस्कृतिका विविध पक्षको अध्ययन गरी २०४५ सालमा शोधकार्य गरेका छन् ।

दुर्गा खरेलले बालुवा गा.वि.स.का दनुवार जातिको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गरी २०४९ सालमा शोधकार्य गरेका छन् ।

सुष्मा बाँस्कोटाले हतपते गा.वि.स.का दनुवार र राजनीति विषयमा यस जातिको राजनैतिक अवस्थाको अध्ययन गरी २०४९ सालमा भिलेज प्रोफाइल तयार पारेकी छिन् ।

हरिबहादुर क्षेत्रीले दनुवार जातिको जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू एक अध्ययन शीर्षका २०५२ सालमा अध्ययन गरेका छन् ।

जिल्ला रौतहट पौराइ निवासी तुलसीराम राई दनुवारले दनुवार जातिलाई मोरा गोहोन (मेरो अपिल) भन्ने शीर्षकको सानो आकारको पर्चा छापेको पाइन्छ : जसमा "आदरनिय वर्ग बन्धु राई परिवार सम्पूर्ण लोकलाई गोहो राम्ना। खस्नी हामी कु अवस्थामा रहुक्ला तोहोले हामीमा आउजाउ नइभेइते ...साधनस्रोत जुटाहिन विकासक लागि अठोट करुहुक ।"

यसरी विभिन्न विद्वान्हरूबाट दनुवार जातिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र भाषिक अध्ययन गरिएको भए पनि दनुवारी र नेपाली भाषाका शब्दवर्गअन्तर्गतको तुलनात्मक अध्ययन हालसम्म भएको पाइँदैन। यसर्थ यस विषयमा अनुसन्धानात्मक आलेख तयार गरिएको हो।

१.६.शोधको क्षेत्र तथा सीमा

प्रस्तुत लघुअनुसन्धान रौतहट जिल्लाको चन्द्रनिगाहपुर को गैँडाटार क्षेत्र र चितवनको राप्ती नगरपालिका भण्डारा पिप्लेका दनुवारहरूले बोल्ने दनुवारी भाषालाई केन्द्रविन्दु मानी तयार पारिएको छ। यस ठाउँमा बोलिने दनुवारी भाषाको सामान्य परिचय दिनु, नेपाली भाषाका क्रियावर्गको सापेक्षतामा दनुवारी भाषाका विभिन्न पदवर्गगत क्रियावर्गहरूको मात्र नेपाली भाषासँग तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नु अन्य कुनै पनि वर्गको वा एकाइगत संरचनाको अध्ययन नगर्नु यस आलेखको सीमा रहेको छ।

१.७. सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत आलेख मूलतः क्षेत्रीय अध्ययनमा आधारित छ । यसमा रौतहट जिल्लाको च.पु न.पा.को गैँडाटार तथा चितवन जिल्लाको राप्ती गँड्यौली पिप्लेमा बसोबास गर्ने दनुवारी भाषाका उपयुक्त सूचक चयन गरी अन्तर्वार्ता, प्रश्नोत्तर, शोधपुछ, र छलफल विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ।

सङ्कलित सामग्रीलाई व्यवस्थित रूप दिई लेखनकार्य गर्न पुस्तकालय विधिको पनि आंशिक रूपमा प्रयोग गरिएको छ। त्यसै गरी अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई वर्णनात्मक र तुलनात्मक शोधपद्धतिका आधारमा देवनागरी लिपिमा लिपिवद्ध गरिएको छ।

२. दनुवार शब्दको उत्पत्ति

दनुवार शब्द जातिवाचक नाम शब्द हो । संस्कृतक व्याकरणअनुसार द्रोणि : (स्त्री : द्रु +नि द्रोणि मा डीष्, द्रोणी) भई निर्माण हुन्छ । यसको अर्थ दुई पहाडकाबीचको समथर भू.भाग भन्ने अर्थ दिन्छ । यो शब्द अपभ्रंश हुँदै हिन्दीमा दून हुन गएको र दून शब्द नेपालीमा आगन्तुक शब्दको रूपमा व्यवहृत हुँदै आएको छ । दूनमा बसोबास गर्ने जातिलाई दनुवार भनिएकोले दनुवार शब्द उत्पत्ति भएको हो । नेपालका स्थापित भाषाशास्त्रीहरूले पनि दून प्रदेशमा बसोबास गर्ने जातिलाई दनुवार भनिएको हो भन्ने मान्यता स्थापित गरेकोले यो शब्दको उत्पत्ति भएको हो ।

२.१ शब्दवर्गीकरणको सैद्धान्तिक आधार

एक वा एकभन्दा बढी अक्षर मिली बनेको र स्वतन्त्ररूपमा प्रयोग हुनसक्ने अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । शब्द र पदमा सूक्ष्म भिन्नता भए पनि सामान्यतया नेपालीमा पर्यायवाचीका रूपमा नै लिइएको छ । कुनै पनि भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा खास सैद्धान्तिक मानक आधारलाई आत्मसात गर्नुपर्ने भएको हुँदा दनुवारी र नेपाली भाषाका क्रियावर्गको तुलना गर्ने यस कार्यमा नेपाली विद्वान्का व्याकरणग्रन्थलाई आधार मानिएको छ । उपलब्ध मानक नेपाली व्याकरणग्रन्थलाई अध्ययन गर्दा परम्परागत व्याकरणमा शब्दवर्गलाई नौ प्रकारमा विभाजन गरिएको छ भने आधुनिक व्याकरणमा पाँच प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । सोमनाथ सिग्द्यालले मध्यचन्द्रिका व्याकरणमा नाम,सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदलाई विकारी र क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक र विस्मयादिबोधकलाई अविकारीभित्र राखेका छन् । त्यस्तै अर्का विद्वान् डा.हेमाङ्गराज अधिकारीले अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा वर्गीकरण गरी व्याख्या गरेका छन् । कृष्णप्रसाद पराजुली, महादेव अवस्थी, ऋषिराम शर्मा, डि.पी भट्टराई 'प्रकाश' आदिका व्याकरणका मान्यतालाई समन्वयात्मक आधारमा दनुवारी र नेपाली भाषाका शब्द वर्गको तुलना गरिन्छ ।

२.२ क्रियापद

कार्यव्यापार, घटना र अवस्थालाई बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । क्रियाको वाचक वा कार्यव्यापारका रूपमा प्रयुक्त हुने र वाक्यमा केन्द्रयीय बिन्दुका रूपमा रूपायित पद वा शब्द, खास गरी वाक्य पूरा गर्ने समापिका क्रियालाई क्रिया भनिन्छ । वाक्यमा प्रयोग भएको अवस्थालाई क्रियापद र अप्रयुक्त अवस्थालाई क्रिया भनिन्छ । क्रिया कार्यका आधारमा सकर्मक अकर्मक, द्विकर्मक र पूरकापेक्षी गरी चार किसिमका हुन्छन् । संरचनाका आधारमा सरल, मिलित, प्रेरणार्थक र नाम क्रिया गरी चार किसिमका हुन्छन् त्यसै गरी वाक्यलाई पूरा गर्ने र नगर्ने आधारमा समापिका रअसमापिका तसै गरी अर्थ प्राधान्यताका आधारमा मुख्य र सहायक र पूर्वकालिक , उत्तरकालिक भनेर पनि नेपाली व्याकरणग्रन्थमा चिनाइएको छ । उक्त आधारमा दनुवारी र नेपाली भाषाका क्रियावर्गको तुलना निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

२.२.१ कर्म लिने र नलिने आधारमा क्रियाका प्रकार

कर्म लिने क्रियालाई सकर्मक क्रिया र नलिने क्रियालाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ । दुई वटा कर्म लिने सकर्मक क्रियालाई दुईकर्मक क्रिया र जुन क्रियाको क्रिया स्वयंले अर्थ पूरा गर्न नसकी पूरकको

अपेक्षा गर्दछ त्यस्तो कियालाई पूरकापेक्षी भनिन्छ। दनुवारी र नेपाली भाषामा शब्दगत र वाक्यगत कियाका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क. सकर्मक किया : **अकर्मक किया :**

दनुवारी	नेपाली	दनुवारी	नेपाली
खाइछो	खान्छ	हब	हुनु
भिक्छो	भिक्छ	जाबा	जानु
पढलियो	पढें	आबा	आउनु
कहल	भन्यो	सुत्बा	सुत्नु

ख. . दुईर्मक किया : **पूरकापेक्षी किया :**

दनुवारी	नेपाली	दनुवारी	नेपाली
देवा	दिनु	राम (बड्की) भेलो।	राम ठूलो भयो।
कह्बा	भन्नु	श्याम (चलाख) छलो।	श्याम चलाख छ।

केही वाक्यगत उदाहरण :-

दनुवारी	**नेपाली**
बहुवाले बहिनका फुल्टिङ् देल्को।	भाइले बहिनीलाई कलम दियो। (दुई कर्म भएको)
टाचु बेटाका चकलेट किनल्को।	दाजुले छोरालाई चकलेट किने। (दुई कर्म भएको)
रामले गोपाल्को चार सय रिन तिरल्को।	रामले गोपाललाई चार सय रिन तिरे। (दुई कर्म भएको)
गोपाल (बड्की) भेलो।	गोपाल ठूलो भयो। (पूरकापेक्षी)
श्याम चलाख रहलो।	श्याम (चतुर) थियो। (पूरकापेक्षी)

२.२.२ वाक्यलाई पूरा गर्ने र नगर्ने आधारमा किया

वाक्य पूरा गर्ने कियालाई समापिका र पूरा नगर्नेलाई असमापिका किया भनिन्छ। यस किसिमका कियाका उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क.समापिका किया ख.असमापिका किया

दनुवारी :	नेपाली :	दनुवारी :	नेपाली:
खेल्को	खायो।	छो	छ।
गेलो	गयो।	आइतिही	जाँदै।
देखल्को	देख्यो।	रहलो	थियो /थिए
भिक्तो	भिक्ला।	रहतो	होला।

२.२.३ अर्थ प्राधान्यताका आधारमा किया

यस आधारमा किया मुख्य र सहायक गरी निम्न दुई प्रकारका हुन्छन् :

किया मुख्य : सहायक किया :

दनुवारी	नेपाली	दनुवारी	नेपाली
खेल्को	खायो	छो	छ
गेलो	गयो	सियो	हुन्

देखल्को	देख्यो	रहलो	थियो / थिए

२.२.४. .संरचनाका आधारमा किया :

यस आधारमा सरल र जटिल गरी किया दुई प्रकारका हुन्छन् । एउटा धातुबाट बनेको कियालाई सरल किया र दुई वा दुईभन्दा बढी धातुबाट बनेको कियालाई मिलित वा जटिल किया भनिन्छ । जस्तै :

सरल किया		मिलित /जटिल किया	
दनुवारी	नेपाली	दनुवारी	नेपाली
हबा	हुनु	कहिरहबा	भनिरहनु
बैठ्वा	बस्नु	कहदिहबा	भनिदिनु
सब	सिउनु	मानिदिहबा	मानिदिनु
जाबा	जानु	करिरहबा	गरिरहनु
कर्बा	गर्नु	बुझिदिहबा	बुझिदिनु

. पूर्वकालिक किया : उत्तरकालिक किया :

दनुवारी	नेपाली	दनुवारी	नेपाली
खा + इक . आइक	खाएर	कह	भन्न
कर + इक . करिक	गरेर	कर	गर्न
देख + इक . देखिक	देखेर	निख	लेख्न
पढ + इक . पढिक	पढेर	उठ	उभिन

२.२.५ प्रेरणार्थक किया

एक कर्ताले अर्को व्यक्तिलाई कार्य गर्न प्रेरित गर्ने कियालाई प्रेरणार्थक किया भनिन्छ । यसमा वाक्यमा भएको कर्तालाई कर्म बनाई नयाँ कर्ता थप्ने र धातुमा 'आउ' प्रत्यय लगाइन्छ । दनुवारी भाषामा पनि प्रेरणार्थक कियापद रहेका छन् । जस्तै :

धातु		प्रत्यय		निर्मित शब्द	अर्थ (नेपालीमा)
खो	+	आब	=	खुआब	खुवाउनु
कर्	+	आब	=	कराब	खराउनु
देख्	+	आब	=	देखाब	देखाउनु

नेपालीमा धातुमा 'आउ' प्रत्यय लाग्छ भने दनुवारीमा 'आब' प्रत्यय लागेको देखिन्छ । दनुवारी र नेपाली भाषाका अन्य कियावर्गका पदहरूलाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

क.सं.	दनुवारी	नेपाली	कैफियत
१.	स्यार्बा	लखेट्नु	कार्य र अवस्था
२.	उन्तबा	पल्टनु	

३.	उन्ताब	पल्टाउनु	
४.	कातलम्बा	पन्छाउनु	
५.	स्यार्बा	झार्नु	
६.	डेराबा	तर्साउनु	
७.	पार्बा	तर्नु	
८.	पार्बा	तर्नु	
९.	सार्बा	सार्नु	
१०.	हिलाबा	हल्लाउनु	
११.	ओकाबा	बान्ता गर्नु	काम वा हेरविचार
१२.	ल्थबा	थाक्नु	
१३.	फुल्लबा	सुनिनु	
१४.	सुँधुवा	सुँघ्नु	
१५.	निनाब	निदाउँनु	
१६.	दम्बरहबा	दम बड्नु	
१७.	हेच्की उठ्वा	बाडुली लाग्नु	
१८.	हाइकर्बा	हाइ गर्नु	
१९.	जर्मबा	जन्मनु	
२०	धेकार्बा	डकार्नु	
२१.	चाट्बा	चाट्नु	
२२.	जुध्वा	जुध्नु	
२३.	झर्बा	झर्नु	
२४.	खुताल्बा	खेतल्नु	
२५.	ब्याबा	ब्याउनु	
२६.	कोर्बा	गोड्नु	
२७.	खस्बा	खस्नु	
२८.	जर्मबा	जन्मनु	
२९.	उम्बा	झुल्कनु	
३०.	जोड कर्बा	जोड गर्नु	

३. निष्कर्ष

नेपाल विभिन्न जातातिहरूको बसोबास भएको विचित्रको सङ्गम स्थल हो ।यहाँ प्राचीनकालदेखि नै विभिन्न जातजातिहरूको सबोबास रहँदै आएको छ । ती जातजातीमध्ये पुस्तौंपुस्ता अघिदेखि नेपालको दून प्रदेशमा बसोबास गर्दै आएका दनुवारहरू अझै अविकसित अवस्थामा गुज्रिरहेका छन् । यो जाति सामाजिक, शैक्षिक, भाषिक र साहित्यिक चेतले निकै दुर्वल रहेको पाइन्छ ।

यिनीहरूको उत्पत्ति र आगमनका सन्दर्भमा विभिन्न मतमतान्तरहरू देखिए पनि यिनीहरूको मूल थलोको बारेमा भने मतैक्य पाइन्छ । दनुवार जातिको पुरानो बसोबासको क्षेत्र हालको वाग्मती प्रदेश नै हो । बसाइँ सराइको कममा यिनीहरू अन्य क्षेत्रमा पनि गएर बसेका छन् । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार यस जातिको जनसङ्ख्या ८४,१,१५ रहेको छ । यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्नेको सङ्ख्या ४५,८२१ मात्र रहेको छ । वर्तमान नयाँनयाँ पीँढीले भने दनुवारी भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्न नगरेर दनुवारी भाषाभाषीको सङ्ख्या निकै कमी आउने सङ्केत देखिएको छ ।दनुवारी भाषा भारोपेली भाषापरिवारको अर्द्धमागधी वर्गबाट विकसित भएको भाषा हो । भाषाशास्त्रीहरूले नयाँनयाँ पद्धतिमा पनि चिनाउन सकिन्छ । परम्परित र भाषा वैज्ञानिक दुवै आधारमा दनुवारी भाषाका शब्दवर्गलाई नेपाली भाषाका शब्दवर्गसँग नजिकै राखेर चिनाउन सकिन्छ । दनुवारी भाषाका क्रिया वर्ग र यसका विभिन्न उपवर्गमा बढी मात्रामा नेपाली भाषाको प्रभाव परेको छ । दनुवारी भाषामा पनि विभिन्न क्रियापद रहेका छन् । समापकताका आधारमा समापिका र असमापिका क्रिया, अर्थ प्राधान्यताका आधारमा सहायक र मुख्य, संरचनाका आधारमा सरल र जटिल, कर्मका आधारमा सकर्मक, अकर्मक, र द्विकर्मकजस्ता क्रियापदको व्यवस्था यस भाषामा रहेको छ । नेपाली भाषाको धातुमा 'नु' प्रत्यय लागी 'खानु, 'गर्नु, लेख्नुजस्ता क्रियामूलको निर्माण भए झैं दनुवारी भाषामा पनि धातुमा 'बा/इ, 'अ', प्रत्यय लागेर क्रियामूलको निर्माण भएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा 'आउ' प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएझैं दनुवारी भाषामा 'आब' प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक क्रियापदको निर्माण हुन्छ । दनुवारी भाषामा अन्य भाषाभाषीको तीव्र रूपमा प्रभाव परे पनि शब्दभण्डारका दृष्टिले निकै सबल छ । उक्त विविधि प्रकारका क्रियापदमा नेपाली भाषासँग पूर्ण भिन्नता, आंशिक समानता र पूर्ण समानता तीनै किसिमका समानता राख्दछन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

अवस्थी, महादेव र ऋषिराम शर्मा (२०५५), *नेपाली व्यावहारिक व्याकरण र अभिव्यक्ति,* (दो.सं.) काठमाडौं : एकताबुक्स डिस्टिब्युटर्स ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय,* काठमाडौं : साझाप्रकाशन ।

दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०५३), *दनुवारी भाषा एक अध्ययन,* त्रि.वि. : शिक्षाशास्त्रसङ्काय स्नातकोत्तर (एम.एड) शोधपत्र।

द्विवेदी, कविपलदेव (सन् १९९४), *भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र,* वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

पोखेल, बालकृष्ण (२०५२), *नेपाली बृहत् शब्दकोश,* काठमाडौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

पोखेल, बालकृष्ण (२०४०), *राष्ट्रभाषा* (न.सं.), काठमाडौं : साझाप्रकाशन ।

बन्धु, चुडामणि (२०३०), *भाषा विज्ञान,* काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान,।

डा. चुडामणि, (२०४७), *नेपाली भाषाको* उत्पत्ति (चौथो सं.), काठमाडौं : साझाप्रकाशन ।

राई,बालकृष्ण र क्लाउस पिटर (सन् १९७५), *अ भोक्याबुलारी अफ द दनुवार राई लेङ्ग्वेज विथ नेपाली एन्ड इंगलिस,* कीर्तिपुर, इन्स्टिच्युट अफ लिंगुइस्टिक्स, नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान ।

क्षेत्रीय अध्ययनको सन्दर्भमा छनोट गरिएका सूचक व्यक्तिहरू

१.चितवन जिल्ला राप्ती नगरपालिका पिप्ले गड्यौली निवासी वर्ष ७५का राजकुमार दनुवार ।

२. चितवन जिल्ला राप्ती नगरपालिका पिप्ले गड्यौली निवासी वर्ष ७०का कुलबहादुर राई दनुवार ।

२. रौतहट चन्द्रनिगाहपुर गैँडाटार निवासी, ४५ वर्षीय सोमबहादुर राई ।

३. रौतहट, चन्द्रनिगाहपुर गैँडाटार निवासी ४० वर्षीय जितेन्द्र राई दनुवार ।

४.रौतहट, चन्द्रनिगाहपुर , पौराई निवासी ६० वर्षीय जितेन्द्र राई दनुवार ।

५.डा. चूडामणि बन्धु : हाल पूर्वी नवलपुर गैँढाकोट । तथा दनुवार जातिका अन्य व्यक्तिहरू ।

६. उप -प्राध्यापक पदमप्रसाद अर्याल भुवानीशंकर बहुमुखी कलेज खैरहनी ६, चितवन ।

काव्यका भेद र उपभेदहरूको समीक्षात्मक अध्ययन

पुष्पलाल न्यौपाने *
विद्यावारिधि

सार

साहित्य समाजको ऐना हो । जुनसुकै साहित्यले पनि तत्कालीन समयको समाजको चित्रण गरेका हुन्छन् । काव्य वा साहित्यका विभिन्न नियम, उपनियम, भेद र भेदहरू पनि समय र परिस्थिति फेरिदै जान्छन् । संस्कृत संसारकै प्राचीन एवं भाषिक साहित्यिक दृष्टिले निकै समृद्ध भाषा भएकाले यसमा काव्य वा साहित्यका विषयमा सूक्ष्म अध्ययनहरू भएका छन् । अनेकौं रीति र पद्धतिहरू विकसित भएका पाइन्छन् । छन्द, अलङ्कार गुण, रस, रीति आदि अनेकौं साहित्यिक तत्त्वहरूको सूक्ष्म प्रस्तुति र विश्लेषण संस्कृतका साहित्यशास्त्रहरूमा पाइन्छ । आधुनिक साहित्यमा भिन्न अर्थ बुझाए पनि संस्कृत साहित्यका सन्दर्भमा काव्य र साहित्य शब्द पर्यायवाची रहेका पाइन्छन् । काव्यका श्रव्य र दृश्य दुई भेद पाइन्छन् । दृश्यकाव्य मानिएका नाटकका अनेकौं भेद र उपभेदहरू रहेका छन् भने श्रव्यकाव्य मानिएका कथा, कविता, निबन्ध आदिका पनि अनेकौं भेद र उपभेद रहेका पाइन्छन् । आधुनिक कालमा विभिन्न भाषा साहित्यमा अस्तित्वमा रहेका धेरै भेद र उपभेदहरू संस्कृत साहित्यमा परिभाषित गरिएका एवं प्रचलित रहेका पाइन्छन् । कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, निबन्ध, नाटक, एकाङ्की आदि अनेकौं विधा र तिनका भेद तथा उपभेदहरूलाई यहाँ चर्चा गर्दै चिनाउने प्रयत्न गरिएको छ । साहित्यका यिनै भेद र उपभेदहरूको परिचयात्मक प्रस्तुति नै यस लेखको मुख्य उपलब्धि रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : काव्य, रसात्मक, श्रव्यकाव्य, दृश्यकाव्य, उपरूपक, अभिनेय ।

१. काव्यको परिचय

अहिले साहित्य भनिने विषयवस्तुलाई बुझाउन संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कविको रचनालाई काव्य भनिन्छ । कवि शब्दमा भाव वा कर्म अर्थमा य (ष्यञ्) प्रत्यय जोडिएर काव्य शब्द व्युत्पन्न भएको हो । यसको व्युत्पत्तिगत अर्थ कविको भाव वा रचना हुन्छ । कविको रचनालाई कविता भनिने भएकाले कवितालाई मात्र काव्य शब्दले बुझाएको हुनुपर्नेमा यसले सबै साहित्यिक विधालाई बुझएको देखिन्छ । अझ संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्द साहित्यको पर्यायवाचीका रूपमा प्रयुक्त देखिन्छ । 'वाक्यं रसात्मकम् काव्यम्' [२] भनेर काव्य शब्दकालाई परिभाषित गरेका विश्वनाथले समग्र साहित्यकै पर्यायका रूपमा काव्य शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

---

* *उपप्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

२विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ २२३ ।

रसात्मक वाक्य भएको रचना नै काव्य हो भनेर साहित्यदर्पणकार विश्वनाथले काव्यलाई स्पष्ट रूपमा नै परिभाषित गरेका छन् ।

आधुनिक नेपाली हिन्दी आदि साहित्यमा भने कवितात्मक रचनालाई काव्य र अन्य कथा, निबन्ध, उपन्यास आदिसहितको समग्र सिर्जनालाई साहित्य शब्दले जनाउने गरेको पाइन्छ । यिनमा काव्य भन्नाले कविको काव्यात्मक रचना मात्र भन्ने केही सङ्कुचित र फरक अर्थ बुझिए पनि पूर्वीय साहित्यको मूल प्रवाह संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दले नै समग्र साहित्यलाई बुझाएको पायिन्छ । यसरी काव्य शब्द विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण अर्थबोधक शब्दका रूपमा सधैं प्रयुक्त भएको पाइन्छ ।

रसात्मक वाक्य नै काव्य हो भन्ने विश्वनाथको भनाइबाट रस के हो ? भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ । साहित्यमा नौवटा रसहरूको चर्चा परिचर्चा प्रशस्त भएको पाइन्छ । सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनिले काव्यमा रसको चर्चा गरेका छन् । साहित्यमा हुने नौवटा रसहरू हुन् : शृङ्गार हास्य करुण, वीर, रौद्र भयानक बिभत्स अद्‌भुत र शान्त [३] । यिनै नवरसले युक्त रचना नै काव्य हुन् भन्ने विश्वनाथको विचार पाइन्छ ।

२.समस्याकथन

काव्यका अनेकौं स्वरूपका विषयमा साहित्यकारहरूलाई समेत पर्याप्त जानकारी भएको पाइँदैन । कतिपपय अवस्थामा विधागत परिचयात्मक ज्ञानको अभाव पनि देखिन्छ । साहित्यका यिनै भेद र उपभेदका विषमा देखिएका अन्यौल नै यस आलेखका मुख्य समस्या हुन् । यहाँ उठाएका समस्यालाई बुँदागत रुपमा प्रस्तुत गरिन्छ :

क.दृश्यकाव्यका के कति र कस्ता भेद तथा उपभेदहरू रहेका छन्?

ख. श्रव्यकाव्यका के कति र कस्ता भेद तथा उपभेदहरू रहेका छन्?

३. उद्देश्य निर्धारण

काव्यका भेद र उपभेदहरू के कति र कस्ता रहेका छन् ? तिनलाई पहिल्याउनु नै यस आलेखको प्रमुख उद्देश्य हो । समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका समस्याको प्राज्ञिक समाधान नै यसको उद्देश्य भएकाले तिनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

क.दृश्यकाव्यका भेद तथा उपभेदहरूको निरूपण गर्नु,

ख. श्रव्यकाव्यका भेद तथा उपभेदहरूको निरूपण गर्नु ।

४.अध्ययन विधि र सीमा

प्रस्तुत आलेख मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयमा प्राप्त शास्त्रीय विषयका ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी तिनमा उल्लेख भएका काव्यका भेद र उपभेदको परिचय र परिभाषा अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त समग्रीलाई विश्लेषणात्मक

---

३ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बिभत्सोऽद्‌भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः । विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ २३६ ।

र वर्णनात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । साहित्यको परिचय र यसका श्रव्य र दृश्य भेद तथा तिनका उपभेदहरूको मात्र परिचयात्मक प्रस्तुति नै यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. काव्यका भेद

काव्यका दुई भेद बताइएका छन् श्रव्य काव्य र दृश्य काव्य । सुनेर आस्वादन वा ग्रहण गरिने काव्य श्रव्य काव्य हुन् भने हेरेर ग्रहण गरिने काव्य दृश्य काव्य हुन् । रघुवंश, कादम्बरी, शिशुपालवध यी महाकाव्य र काव्य श्रव्य काव्य हुन् । नाटक, रूपक, एकाङ्की आदि दृश्यकाव्य हुन् । दृश्यकाव्यको आस्वादन अभिनयका माध्यबाट गरिन्छ । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रतिमानाटकम्, स्वप्नवासवदत्तम् आदि नाटकहरू दृश्य काव्य हुन् । नाटकलाई नै रूपक पनि भनिन्छ । यसरी काव्यका श्रव्य र दृश्य यी दुई भेदको चर्चा संस्कृत साहित्यमा पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै मिसिएको काव्यरचनालाई चम्पूकाव्य भनिन्छ। चम्पू सहित काव्यका मुख्य तीन भेद रहेका देखिन्छन् ।

५.१ दृश्यकाव्यका भेदहरू

देखेर हेरेर आस्वादन गरिने काव्यात्मक रचना दृश्यकाव्य हुन् । दश्यकाव्यमा अभिनयको प्रधानता रहन्छ । दर्शकहरूले मञ्मा पात्रहरूले गरेका अभिनय हेरेर नै काव्य आस्वादन गर्ने भएकाले यिनलाई दृश्य काव्य भनिएको पाइन्छ । सबै नाट्य साहित्य दृश्यकाव्य हुन् । दृश्य काव्यका पनि रूपक उपरूपक आदि भेद र उपभेद रहेका छन् ।

५.१.१ रूपक (नाटक)

नाटक दृश्यकाव्य हो । संस्कृत साहित्यमा नाट्यसाहित्यको सुदीर्घ र समृद्ध परम्परा पाइन्छ । नाटकलाई रूपक भनिन्छ । दृश्यकाव्य अन्तर्गतको रूपकका दशवटा भेदहरू रहेका छन् । ती हुन् : नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग, समवकार, डिम, ईहामृग, अङ्क, वीथी एवं प्रहसन [४] । रूपकका यी सबै भेदहरू नाट्यकाव्य हुन् ।

५.१.२ उपरूपक

रूपकतुल्य नाट्यकृतिलाई उपरूपक भनिन्छ । उपरूपकहरू पनि रूपक झैं धेरै प्रकारका हुन्छन् । उपरूपकहरू सबै रूपकजस्तै अभिनयपरक नाट्यरचना हुन् । उपरूपकका आठार भेद बताइएका छन् । उपरूपकको भेद विभाजन नाट्याचार्यहरूले यसरी गरेको पाइन्छ :

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाटयरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ।
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भणिकेति च ।
अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्मनाटकवन्मतम् ॥ (विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ.३९९)

उपरूपकका अठारवटा भेदहरू रहेका छन् । ती यस प्रकार छन् : नाटिका, त्रोटक, गोष्ठी, सट्टक, नाट्यरासक, प्रस्थान, उल्लाप्य, काव्य, प्रेङ्खण, रासक, संलापक, श्रीगदित, शिल्पक,

---

४ नाटकमथप्रकरणं भायाव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ विश्वनाथ, साहित्यदर्पण पृ.३८८ ।

विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणी, हल्लीश र भाणिका । यसी नाटक वा रूपक भैँ उपरूपकहरू पनि धेरै प्रकारका रहेका पाइन्छन् ।

५.१.३ नाटकका लक्षण

नाटकको कथावस्तु इतिहास वा पुराणहरूमा आधारित प्रसिद्ध कथावस्तु हुनुपर्दछ । त्यो कथावस्तु पाँचसन्धिले युक्त हुनुपर्दछ । नाटकमा विलास, समृद्धि, अनेक किसिमका गुणले युक्त भएका चरित्रहरू, सुःख र दुःखको उत्पत्ति विकास र तिनको विनाश, शृङ्गार वीर करुण, हास्य आदि नवरसको निरन्तर प्रस्तुति पाँचदेखि दश अङ्कसम्मको संरचनात्मक आयाम भएको रचना नाटक हो । नाटकको नायक प्रख्यात कुलमा उत्पन्न, धीर र उदात्त चरित्रभएको दिव्यगुणले सम्पन्न हुनुपर्दछ । नाटकमा एउटै शृङ्गार वा वीर रसमध्ये एउटा मात्र अङ्गी रस हुन्छ भने अरू रसहरू अङ्ग रसका रूपमा नाटकमा आउनसक्छन् । नाटकमा मुख्य कार्यव्यापार सम्पन्न गर्न चार वा पाँच पात्रहरू मात्र हुनु उपयुक्त मानिन्छ । नाटकको कथावस्तु गाईको पुच्छर भैँ सानो विषयबाट सुरु भएर विषय विस्तार हुँदै गएर पछि निष्कर्ष समेटेर समापन भएको हुनु उपयुक्त मानिएको छ [५]। यसरी संस्कृत साहित्यका मूर्धन्य मनीषीहरूले नाटकका लक्षण र भेदहरूका विषयमा प्रसस्त चर्चा परिचर्चा र विश्लेषण गरेका छन् नाटकमा रसको सन्दर्भ र रसास्वादनको विषय पनि निकै सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

६ श्रव्यकाव्यका लक्षण र भेदहरू

जुन काव्य रचना सुन्नका लागि वा पढ्नका लागि मात्र योग्य छ, त्यस्तो काव्य नै श्रव्याकाव्य हो । सुनेर वा पढेर मात्र आस्वादन गरिने कविता, गीत, कथा, उपन्यास श्रव्यकाव्य हुन् [६] । श्रव्यकाव्य गद्यमय र पद्यमय र गद्य पद्य मिश्रित चम्पूकाव्य गरी तीन प्रकारका हुन्छन् ।

६.१ पद्यमय काव्य

लयबद्ध रचना पद्यकाव्य हुन् । यस्ता काव्यमा गेय (गाउन मिल्ने) लयबद्ध भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्ता प्रयोग आएका छन्दहरू वार्णिक, मात्रिक र वर्णमात्रिक हुन सक्छन् । जुनसुकै छन्दका भए पनि लयमा गाउन मिल्ने भाषा भएका काव्य रचना पद्यकाव्य हुन् । यिनैलाई पद्यमय काव्य भनिन्छ । कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य यस्तै पद्यमय रचना हुन् । यिनीहरू छन्दमा आबद्ध गरिएको भाषामा रचिएका हुन्छन् । यिनको भाषा लयात्मक हुन्छ । साङ्गीतिक प्रवाहमय भाषाशैली हुनु नै पद्यमय काव्यको विशेषता हो ।

---

५ नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विासाद्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ।
सुखदुःखसमुखद्भुतिः नानारसनिरन्तरम् । पञ्चाधिकाः दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ।
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् . । पूर्ववत् साहित्यदर्पण पृ. ३८९ ।

६ श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् गद्यपद्यमयं तथा । साहित्यदर्पण पृ. ५८७ ।

६.२ पद्यमयका काव्यका भेदहरू

पद्यमयकाव्यका मुख्यतया मुक्तक, खण्डकाव्य र महाकाव्य गरी तीन भेद बताइएका छन् ।

६.२.१ मुक्तक वा फुटकर कविता

निश्चित विचार वा विषयमा केन्द्रित भएर लेखिएका पद्यमय भाषा प्रयोग गरिएको छोटा रचना नै मुक्तक हुन् [७]। यी ससाना टुक्रामा रहने हुनाले नै यिनलाई फुटकर कविता भनिन्छ।

६.२.२ खण्डकाव्य

काव्यको कुनै एक अंश वा भाग अनुसारको पद्यात्मक रचना खण्डकाव्य हो । महाकाव्यमा समग्र जीवनका बृहत्तर चित्रण गरिएको हुन्छ । खण्डकाव्यका समग्र जीवनको नभएर जीवनका कुनै एक पक्षको वा कुनै एक खण्ड वा घटनाको मात्र चित्रण गरिएको हुन्छ [८]। कविता वा फुटकर रचना मुक्तक आदिमा पद्यमय भाषामा निश्चित विचार घटना वा भावलाई व्यक्त गरिएको हुन्छ । त्यहाँ जीवनका घटनात्मक पक्षको प्रस्तुति पाइँदैन तर खण्डकाव्यमा घटनात्मक अख्यानात्मक विषयको सूक्ष्म वा स्थूल प्रस्तुति रहेको पाइन्छ। कुनै विषय वा जीवनका विशेष खण्डको मात्र चिण वा वर्णन गरिने भएकाले नै यसलाई खण्डकाव्य भनिएको पाइन्छ। काव्यमा

६.२.३ महाकाव्य

पद्यलयमा सर्ग सर्गमा आबद्ध भएको समग्र जीवनका बृहत्तर पक्षको चित्रण गरिएका काव्यात्मक रचनालाई महाकाव्य भनिन्छ। महाकाव्य पद्यमय काव्य हो। महाकाव्यमा धेरै गुणहरू हुन आवश्यक मानिएको छ। लामा कविता लेख्तैमा आख्यान वा कथालाई पद्यात्मक रूप प्रदान गर्दैमा त्यो महाकाव्य हुनु सक्तैन । संस्कृत साहित्यका विभिन्न विद्वान् मनीषीहरूले महाकाव्यका लक्षणका विषयमा निकै स्पष्ट र व्यवस्थित नियमहरू प्रतिपादन गरेका छन् । साहित्यदर्पणमा विश्वनाथले महाकाव्यको कथानक, नायक, रस, छन्द, वर्णनीय विषय आदिलाई खुलाएर महाकाव्यको लक्षण उल्लेख गरेका छन्।

आचार्य विश्वनाथका अनुसार सर्गबद्ध रचना नै महाकाव्य हो। महाकाव्यको नायक धीरोदात्त गुणले युक्त देवता वा उच्च वंशमा जन्मिएको क्षत्रिय हुन आवश्यक छ। महाकाव्यमा एउटै राजा वा धेरै एउटै वंशमा उत्पन्न भएका राजाहरू नायक हुन सक्छन् (जस्तै : रघुवंश)। महाकाव्यमा शृङ्गार, वीर र शान्त रसमध्ये कुनै एक रस प्रधान हुन्छ भने अन्य रस सहयोगी रसका रूपमा आएका हुन्छन्। महाकाव्यको कथानक पनि लोकप्रसिद्ध, वा इतिहास पुराणहरूमा प्रसिद्ध र कुनै सज्जनको चरित्रमा आधारित हुनुपर्दछ। धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार तत्त्वलाई पुरुषार्थ चतुष्टय भनिन्छ। महाकाव्य यी चार पुरुषार्थमध्ये कुनै एकलाई फलको रूपमा प्राप्त गर्ने कामना गरिएको हुन्छ । महाकाव्यमा

---

७ छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम्। पूर्ववत् साहित्यदर्पण पृ. ५८८।

८ खण्डकाव्यं भवेत् काव्यं सैकदेशानुसारी च। पूर्ववत् पृ. ५९५।

प्रसङ्गअनुसार प्राप्त स्थानमा सज्जनको प्रशंसा र दुर्जनको निन्दा गरिएको हुन्छ। महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गभरिमा एउटै छन्द प्रयोग गरिएको हुनुपर्छ भने सर्गान्तमा अर्को सर्गको कथावस्तुको सूचना दिनुपर्ने र छन्द परिवर्तन पनि गर्न सकिने कुरा बताइएको छ। आवश्यक भएमा सर्गका बीचमा नै पनि विषय अनुसार छन्द परिवर्तन गर्न सकिनछ। महाकाव्यका सर्गहरू धेरै छोटा र धेरै लामा पनि हुनुहुँदैन। ठिक्कका आठभन्द धेरै सर्गहरू हुन आवश्यक मानिएको छ। सन्ध्या, सूर्योदय, चन्द्रमा, रात, शिकार, प्रदोषकाल, अन्धकार, युद्ध, प्रातःकाल, समुद्र, हिमालय, मध्याह्न, पर्वत, ऋतु, वन, नगर, ग्राम, मुनि, स्वर्ग, नरक, यज्ञ, मन्त्र, पुत्र, अभ्युदय आदिको सम्भोग शृङ्गार, विप्रललम्भ शृङ्गारको वर्णन यथासम्भव गरिएको हुनुपर्दछ। महाकाव्यको नाम नायक चरित्रका नामबाट, खलनायक चरित्र र मुख्य कथानकका आधारमा राख्न सकिन्छ [९]। यसरी लक्षणहरूको सूक्ष्म उल्लेखका साथ महाकाव्यको संगठनात्मक स्वरूपलाई सुगठित गरिएको पाइन्छ।

६.२.४ कोष काव्य

परस्पर निरपेक्ष पद्यहरूको समूह भएको काव्यात्मक पद्यरचनालाई कोष काव्य भनिन्छ। संस्कृतको मुक्तावली यस्तो काव्य मानिन्छ।

६.३ गद्यमय काव्य

छन्दमा नबाँधिएको भाषा भएका रचना गद्यमय काव्य हुन्। यिनैलाई गद्य काव्य भनिन्छ। कुनै पनि किसिमका छन्दको गुम्फनबाट मुक्त पदहरूको व्यवस्थित प्रयोग भएका काव्य गद्यकाव्य हुन् [१०]।

६.३.१ गद्यकाव्यका भेदहरू

गद्यकाव्यका निम्न चरभेद बताइएका छन्। मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिका, र चूर्णक गरी गद्यकाव्यका मुख्य चारभेदको उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

६.३.१.१ मुक्तक

मुक्तक गद्यमा समासरहित छोटा छोटा पदहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ। र ठाउँ ठाउँमा पद्यात्मक अंशहरू पनि मिसिएका हुन्छन्।

६.३.१.२ वृत्तगन्धि

पद्यात्मक अंश विल्कुलै नमिसिएको छोटा छोटा आकर्षक पदहरूको प्रयोग भएको गद्यकाव्यलाई वृत्तगन्धि भनिन्छ।

६.३.१.३ उत्कलिका

लामा लामा समास भएका पदहरूको प्रयोग धेरै भएका गद्य रचनालाई उत्कलिका भनिन्छ।

---

९ सर्गबद्धो महाकाव्यं तत्रैक नायको सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्त गुणान्वितः।
एक वंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनाश्रयम्..।
साहित्यिदर्पण पृ.५९०।

१० वृत्तगन्धोज्झितं गद्यम्। छन्दोगुम्फनरहितम् पदकदम्बकम् गद्यम्। साहित्यदर्पण पृ. ५९६।

६.३.१.४ चूर्णक

कतै लामा लामा समास भएका तथा कतै थारै मात्र समास भएका पद पदावली मिसिएको गद्य रचनालाई चूर्णक भनिन्छ ।

६.४ चम्पूकाव्य

गद्य र पद्य दुवै किसिमको भाषा प्रयोग भएका काव्यरचनालाई चम्पूकाव्य भनिन्छ । आचार्य विश्वनाथले 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ' भनेर गद्य र पद्य दुवै किसिमको भाषा मिश्रित रूपमा प्रयोग गरिएको काव्यलाई चम्पूकाव्य भने परिभाषित गरेको देखिन्छ ।

७ काव्यमा प्रयुक्त शब्दार्थको स्वरूप र सम्बन्ध

शब्दको अर्थ बुझाउन सक्ने सामर्थ्यलाई शब्दशक्ति भनिन्छ । काइमा अभिधा, लक्षण र व्यञ्जना गरी तीन किसिमका शब्दशक्तिहरू हुन्छन् । काव्यमा प्रयुक्त शब्दले तीन किसिमका अर्थलाई अभिव्यक्त गर्दछन् । शब्दले सोझै बुझाउने वा प्रत्यक्ष वस्तु वा भावका रूपमा बुझाउने अर्थलाई अभिधा अर्थ भनिन्छ । यही अभिधात्मक अर्थलाई वाच्यार्थ पनि भनिन्छ । तिनै शब्दले मुख्य वस्तु वा भाव रूप अर्थलाई नबुझाएर कुनै लक्षित अन्य अर्थलाई पनि बुझाएका हुन्छन् । शब्दहरूको यस्तो किसिमको अर्थलाई लक्ष्यार्थ वा लक्षणा अर्थ भनिन्छ । यस्तो अभिधा र लक्षणा शक्तिबाट व्यक्त हुने शब्दको अभिधार्थ र लक्षार्थको बोध काव्यमा बाहेक अन्यत्र पनि पाउन सकिन्छ । काव्यमा शब्दका यी दुई वाचक र लक्षक अर्थबाहेक व्यञ्जक अर्थको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ । व्यञ्जना शक्तिबाट बुझिने यस्तो व्यञ्जक वा व्यङ्ग्यार्थको प्रयोग काव्यमा मात्र पाइन्छ । काव्यमा प्रयुक्त शब्दहरूले अभिधा लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिमा आधारित भएर अभिधार्थ, लक्षणार्थ र व्यञ्जनार्थ बुझाएका हुन्छन् । काव्यमा एउटै शब्दले बुझाउने वाच्यार्थ, लक्ष्यर्थ र व्याङ्ग्यार्थ भिन्ना भिन्नै हुने गर्दछन् ।

८ निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली र हिन्दी साहित्यमा कवितात्मक रचनालाई मात्र काव्य भनिन्छ भने उपन्यास आदिसहितको समग्र सिर्जनालाई साहित्य शब्दले जनाउने गरेको पाइन्छ । पूर्वीय साहित्यको मूल प्रवाह संस्कृत वाङ्मयमा काव्य शब्दले समग्र साहित्यलाई बुझाएको पाइन्छ । यसरी काव्य शब्द सम्पूर्ण साहित्यको बोधकका रूपमा विशिष्ट र महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । आचार्य विश्नाथका विचारमा रसत्मक वाक्य नै काव्य हो । साहित्यमा शृङ्गार, हास्य, करुण, वीर, रौद्र, भयानक, बिभत्स, अद्भुत र शान्त यी नौवटा रसहरू हुन्छन् ।

काव्यका श्रव्यकाव्य र दृश्यकाव्य दुई भेदहरू रहेका छन् । सुनेर वा पढेर ग्रहण गरिने कविता, खण्डकाव्य महाकाव्य, चम्पूकाव्य, कथा, उपन्यास आदि श्रव्यकाव्य हुन् । नाटक, रूपक, उपरूपक, एकाङ्की आदि दृश्यकाव्य हुन् । दृश्यकाव्यको आस्वादन अभिनयका माध्यबाट गरिन्छ । अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रतिमानाटकम् स्वप्नवासवदत्तम् आदि नाटकहरू दृश्य काव्य हुन् । नाटकलाई नै रूपक पनि भनिन्छ । संस्कृत साहित्यमा नाट्यसाहित्यको सुदीर्घ र समृद्ध परम्परा पाइन्छ । दृश्यकाव्य

अन्तर्गतको रूपकका नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग आदि दशवटा भेदहरू रहेका छन् । रूपकतुल्य नाट्यकृतिलाई उपरूपक भनिन्छ । उपरूपकहरू पनि धरै प्रकारका हुन्छन् ।

नाटकको कथावस्तु इतिहास वा पुराणहरूमा आधारित प्रसिद्ध कथावस्तु हुनुपर्दछ । त्यो कथावस्तु पाँचसन्धिले युक्त हुनुपर्दछ । नाटकमा विलास, समृद्धि, अनेक किसिमका गुणले युक्त भएका चरित्रहरू, सुःख र दुःखको उत्पत्ति विकास र तिनको विनाश, शृङ्गार वीर करुण, हास्य आदि नवरसको निरन्तर प्रस्तुति पाँचदेखि दश अङ्कसम्मको संरचनात्मक आयाम भएको रचना नाटक हो । नाटकको नायक प्रख्यात कुलमा उत्पन्न, धीर र उदात्त चरित्र भएको दिव्यगुणले सम्पन्न हुनुपर्दछ । नाटकमा एउटै शृङ्गार वा वीर रसमध्ये एउटा मात्र अङ्गी रस हुन्छ भने अरू रसहरू अङ्ग रसका रूपमा आएका हुन्छन् ।

गद्यकाव्यका पनि चारभेद रहेका छन् । गद्यकाव्यको शब्दप्रयोग र शब्दसंरचनालाई आधार मानेर भेद छुट्याएको पाइन्छ । गद्य र पद्य दुवै किसिमको मिश्रित भाषा प्रयोग गरेर रचना गरिएका काव्यलाई चम्पू भनिन्छ । यसरी काव्यका विभिन्न किसिमका भेद र अनेकों उपभेदहरू पाइन्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आनन्दवर्धन, (सन् २००९), *ध्वन्यालोक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

कान्तिचन्द्र, (वि.सं.२०५७), *काव्यदीपिका,* (सम्पा.वेणीमाधव ढकाल), काठमाडौं : प्रभालक्ष्मी राणा।

गुप्त, अभिनव (सन् २००९), *ध्वन्यालोक,* (लोचन टीका), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

चैतन्य, कृष्ण (१९९१), *संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास,* चौखम्बा विद्या भवन ।

जगन्नाथ, (सन्१९५७), *रसगङ्गाधर,* (व्या.मनमोहन झा), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

मम्मट, (सन् २०१३), *काव्यप्रकाश* (व्या. आचार्य विश्वेश्वर), वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

मम्मट (२०३१), *काव्यप्रकाश,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

विश्वनाथ, (सन् २००५), *साहित्य दर्पण* (व्याख्याता शेषराज शर्मा),(ए.सं.), वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

सुवेदी, सागरमणि (२०६७), *उद्घोष,*काव्यप्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत, पृ.३४-३८, साहित्य अनुसन्धान परिषद्, नेपाल, धरान, सुनसरी ।

त्रिपाठी रामसागर (सन् १९९१), *संस्कृत साहित्यका इतिहास,* दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्ति

लेखप्रसाद निरौला★
विद्यावारिधि:

सार

नवोदित कवि भास्कर भण्डारीको पहिलो कवितासङ्ग्रह स्पर्शमा तिसओटा गद्यकविताहरू रहेका छन् । यिनमा दार्शनिक तथा समसामयिक राष्ट्रियचेतलाई प्रमुख कथ्य बनाइएको छ । विषयगत गम्भीरता र काव्यिक शिल्पसौन्दर्यका दृष्टिले सङ्कलित कविताहरू निकै उच्च कोटिका रहेका छन् । त्यसको मुख्य श्रेय भनेको कविताभित्र व्यञ्जनाधर्मिता पाइनु नै हो । त्यसैले यहाँ शब्दशक्तिका अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जनाजस्ता तीनओटै भेदको प्रयोगजन्य अवस्थाबारे विश्लेषण गरिएको छ । निष्कर्षका रूपमा स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूको मूल कथ्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्प्रेषण गर्ने आधार भनेकै व्यञ्जना शक्ति रहेको तथ्य उद्घाटनको छ । अर्थात्, आनन्दवर्धका आधारमा यस्ता कविताहरू उत्तम प्रकृतिका हुन् भन्ने ठहर गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अभिधा, नियमित आकस्मिकता, लक्षणा, व्यञ्जना, शब्दशक्ति ।

१. विषयपरिचय

समकालीन नेपाली कविता परम्परामा नवोदित कविहरूको राम्रो उपस्थिति छ । तिनले जीवन जगत्लाई नजिकबाट नियाल्दै कवित्व चेतका साथ उल्लेखनीय कृतिहरू प्रकाशित गर्दै आएका छन् । भास्कर भण्डारी (२०३४, गुल्मी : हाल काठमाडौँ) पनि त्यस्तै उल्लेखनीय दार्शनिक तथा राष्ट्रिय चेतले ओतप्रोत कविताहरूको सँगालो स्पर्श (२०७७) का साथ देखापरेका छन् । यसमा गद्यलयका तीसओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । यी सबै कविताको अर्थबोध वा भावार्थ पहिल्याउन काव्यतत्वको परिचर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ । कविताको हेतुका रूपमा प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासबारे परिचर्चा गरिए जस्तै शब्दशक्तिको आवश्यता र औचित्यबारे परिचर्चा हुनु पनि नितान्त आवश्यक देखिन्छ । यहाँ शब्दशक्तिअन्तर्गतका अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जनाको प्रयोगजन्य अवस्थालाई दर्साउँदै अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिएको छ ।

२. अनुसन्धानको समस्या र उद्देश्य

पूर्वीय काव्यशास्त्र परम्परामा काव्यतत्त्वका बारेमा आवश्यक घटकहरूमध्ये शब्दशक्तिको समेत उल्लेख गरिएको छ । तिनमा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना रहेका छन् । तीमध्ये ध्वनिवादी आचार्यहरूले व्यञ्जनाधर्मी कवितालाई उत्तम मानेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानमा *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहभित्र शब्दशक्तिको प्रयोग र मूलतः व्यञ्जनाधर्मिताको अवस्थाबारे अध्ययन विश्लेषणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । त्यसका लागि देहायबमोजिम समस्याहरू रहेका छन् :

★ *सहप्राध्यापक, ने.सं. वि. वाल्मीकि विद्यापीठ,काठमाण्डौ ।*

क) स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा अभिधा शक्तिको प्रयोग कसरी गरिएको छ ?

ख) स्पर्शकवितासङ्ग्रहमा लक्षणा शक्तिको अवस्था कस्तो छ ?

ग) स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जना शक्तिको प्रयोग कसरी भएको छ ?

यिनै उल्लेखित समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस अनुसन्धानात्मक लेखको मूल उद्देश्य पनि हो ।

३. अनुसन्धान विधि

स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्तिको प्रयोगका सन्दर्भ गरिएको यस अनुसन्धानमा गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा काव्यतत्त्वको एउटा घटकका रूपमा शब्दशक्तिबारे सैद्धान्तिक परिचर्चा गरिएको हुँदा यहाँ त्यसैलाई आधार मानिएको छ । त्यसका लागि पुस्तकालीय स्रोतबाट प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीहरू सङ्कलन गरी विश्लेषणपश्चात् निष्कर्ष प्रतिपादन गरिएको छ ।

४. कविता र शब्दशक्ति

मानवीय अनभूतिहरूको सम्प्रेषणका क्रममा काव्यिक अभिव्यक्तिलाई शब्दशक्तिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । काव्यिक अभिव्यक्तिमा आलङ्कारिक वा विशिष्ट पदक्रमको विनियोजन गरिन्छ (निरौला, २०७३) । यसरी विनियोजित भाषिक अवयवहरू अथवा निश्चित शब्दहरूले शब्दशक्तिकै आधारमा सान्दर्भिक र आशयपूर्ण भावहरूलाई वहन गर्छन् । अतः शब्दमा विद्यमान अर्थ वा आशयलाई बुझाउनका लागि शब्दशक्तिको विशेष भूमिका रहन्छ अर्थात् शब्दगत अर्थ प्रकाशनका लागि आवश्यक शक्ति वा सामर्थ्यको हेतुलाई नै शब्दशक्ति भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७०)।

कवितामा शब्दशक्तिका लागि वृत्ति वा व्यापारजस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिन्छ (मम्मट, सन् १९८९)। अर्थगत भिन्नताका आधारमा शब्दहरूबाट तीन किसिमका अर्थहरू निस्कन्छन् । तिनलाई वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थका रूपमा विभाजन गरिन्छ । तिनै अर्थगत भिन्नतालाई दर्साउने शब्दहरू क्रमशः वाचक, लक्ष्यक र व्यञ्जक मानिन्छन् (मम्मट, सन् १९८९)। यसरी शब्दको अर्थगत सम्बन्धका आधारमा तीन किसिमको भिन्नतालाई दर्साउने शक्ति नै क्रमशः अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शक्ति हुन् ।

अभिधा शक्तिले प्रयोगसन्दर्भका आधारमा जुन शब्दबाट जुन पदार्थ, वस्तु वा धारणाको बोध गराउनुपर्ने हो त्यसैलाई बोध गराउँछ । कुनै पनि घुमाउरो बाटो अवलम्बन नगरी शब्दबाटै सोझो अर्थ लगाउनमा यसको विशेष भूमिका रहन्छ । यसबाट लाग्ने अर्थलाई वाच्यार्थ भनिन्छ । वस्तुतः वाच्यार्थ भन्नु पनि शब्दबाट सोझो रूपमा लाग्ने प्रत्यक्ष वा मुख्य अर्थ नै हो । अर्थात्, शब्दबाट साक्षात् सङ्केतित अर्थ बुझाउने सामर्थ्य भएको शक्ति नै अभिधा शक्ति हो । यसका रूढ, यौगिक र योगरूढ गरी तीन भेद हुन्छन् (मम्मट, सन् १९८९)।

लक्षणा शक्तिले वाच्यार्थ वा मुख्यार्थभन्दा भिन्न अर्थलाई बुझाउने क्षमता राख्दछ। यसले मुख्यार्थको बाधा गर्दै त्यसैसँग सम्बद्ध भएर अर्को अर्थलाई बुझाउँछ। यसका लागि मुख्यतया मुख्यार्थबाधा, मुख्यार्थयोग र रूढि वा प्रयोजनजस्ता तीनओटा सर्तहरू अपेक्षित हुन्छन् । लक्षणाका रूढि र प्रयोजनवतीजस्ता दुईओटा मुख्य भेद हुन्छन् । प्रयोजनवती लक्षणाका पनि उपादान लक्षणा र

लक्षणलक्षणा गरी दुई भेद हुन्छन् भने लक्षणलक्षणाका पनि सारोपा र साध्यवसाना गरी दुई उपभेद छन् । यसैगरी सारोपा र साध्यवसाना दुबैका शुद्धा र गौणी आदि भेदहरू देखा पर्दछन् (विश्वनाथ, सन् १९७०) ।

काव्यका लागि व्यञ्जना शक्तिको सबैभन्दा बढी महत्त्व दर्साइएको छ । यस शक्तिले अभिधा र लक्षणाले दिन नसकेको अर्थ प्रदान गर्ने सामर्थ्य राख्दछ। यसका वस्तुध्वनि, अलङ्कारध्वनि र रसध्वनिजस्ता भेदहरू हुन्छन् र कविताका लागि रसध्वनि नै सबैभन्दा उत्तम मानिन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्री आनन्दवर्धनले व्यञ्जना शक्तिलाई नै विशेष प्राथमिकता दिएका छन् (आनन्दवर्धन, सन् १९९७) । यसकै आधारमा ध्वनिकाव्यको विशाल आयाम तयार गरेका छन् किनभने व्यञ्जना शक्ति भनेकै अभिधा र लक्षणापछिको तेस्रो शक्ति हो । यसले दुबै शक्तिले दिन नसकेको अर्थबोध गराउँछ। यो शक्ति शब्द र अर्थ दुबैका तहमा रहन सक्छ र यसका शब्दबाट शाब्दी व्यञ्जना एवम् अर्थबाट आर्थी व्यञ्जना जस्ता भेदहरू देखापर्छन् । शाब्दी व्यञ्जनाका पनि अभिधामूला र लक्षणामूलाजस्ता दुई मुख्य भेदहरूहरू हुन्छन् भने आर्थी व्यञ्जनाका अनेक भेदहरू हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् १९७०)। व्यञ्जना शक्तियुक्त काव्यिक रचनाको सिर्जनाका लागि विशिष्ट प्रतिभाको आवश्यकता पर्दछ । यसको पठनबोधका क्रममा पनि त्यस्तै विशिष्ट प्रतिभा नै चाहिन्छ । यस शक्तिले कवि र पाठकमा बौद्धिक क्षमताको समेत परीक्षण गर्ने भएकाले बौद्धिकताविना व्यञ्जनाधर्मी कविताको सिर्जना र बोध सम्भव हुँदैन । आचार्य राजशेखरले समेत व्यञ्जनाधर्मी कविता सिर्जनाका लागि कविमा कारयित्री र पाठकमा भावयित्री प्रतिभाको आवश्यकता औँल्याएका छन् (भट्टराई, २०३१)। त्यस्तै अन्य कैयौँ विद्वान्हरूले समेत यसै कुरालाई स्वीकार गरेका छन् (न्यौपाने, २०४९) । हो, वाच्यार्थ प्रस्तुत भएपछि मात्र व्यङ्ग्यार्थको प्रस्तुति हुनु, सिङ्गो वाक्य वा सिङ्गो पदबाट मात्र वाच्यार्थ व्यक्त हुनु तर व्यङ्ग्यार्थ चाहिँ एउटा वर्ण, शब्द वा पदांशबाट पनि व्यक्त हुनुले यसको फरक वैशिष्ट्य झल्किन्छ नै । व्यङ्ग्यार्थमा शब्द सौन्दर्य र अर्थ सौन्दर्य दुवैको सन्निवेश हुने भएकाले पनि यस्ता व्यञ्जनाधर्मी कविता वा काव्यहरू बढी स्वादिला र मिठा हुने गर्छन् (थापा,२०४७) । अतः प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखमा *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहमा शब्दशक्तिको संयोजन र विशेषतः कविताभित्र पाइने व्यञ्जनाधर्मिताबारे प्रकाश पारिन्छ ।

५. स्पर्श कवितासङ्ग्रहको कथ्य

कविको सिर्जनधर्मिताले स्पर्श गरेको काव्यनगरी वास्तवमै अनुपम हुन्छ । एकातिर अनुभूतिहरूको अजस्र स्रोत, अर्कातिर लालित्यपूर्ण शब्दहरूको साङ्गीतिक अनुगुञ्जन काव्यनगरीका आकर्षण मानिन्छन् । कतै यथार्थमा काल्पनिकताको स्पर्श त कतै काल्पनिकतामा यथार्थको स्पर्शले काव्यनगरीमा आरोह-अवरोहहरू सिर्जना हुन्छन् । कवि-प्रतिभाको सृष्टि सामर्थ्यले निर्माण गरेको अनुभूति र यथार्थमिश्रित नौलो नगरीभित्र हृदय संवेद्यताको झङ्कारले हरेकलाई लोभ्याउँछ पनि । त्यसैले कविलाई शब्दशक्तिका माध्यमबाट अपूर्णतामा पूर्णता थप्ने र पूर्णतामा अपूर्णता औँल्याउन सक्ने स्वयम्भूका रूपमा लिइन्छ । कविभित्रको यही अनुभूति र अभिव्यक्ति सामर्थ्यकै कारण कविता वा काव्यहरू रुचिकर मात्र नभई लोककल्याणकारी र सन्देशमूलक हुने गर्छन् ।

कवि भास्कर भण्डारी (२०३५ : काठमाडौँ) मूलतः यस्तै प्रकृतिका उदीयमान प्रतिभा हुन् । उनी पेसाले प्रविधिज्ञ मानिन्छन् । तर, उनीभित्र अन्तर्हृदयको स्पन्दनमा साहित्यिक ज्वारभाटा र खासगरी काव्यिक अनुगुञ्जनको सुमधुर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । त्यसैले उनी *स्पर्श* (२०७७) कवितासङ्ग्रहका तिसओटा कवितामार्फत जीवनलाई नजिकबाट नियाल्न खोज्छन् । समकालीन परिघटनाहरूको काव्यिक अभिव्यक्ति दिन पुग्छन् । जहाँ निजी जीवनका अनुभूति र भोगाइका आधारमा वैश्विक मानवको जीवनबोध गरेझैँ देखिन्छन् अनि आफै आफ्नो धरातल र परिवेशबाट अनुप्राणीत हुन्छन् । देश, काल, धर्मसंस्कृति र समाजका परिधिलाई स्पर्श गरिहेका हुन्छन् । उनका अनुभूतिहरूमा युगीन राष्ट्रियता, वैश्विक परिवेश तथा सामाजिक सांस्कृतिक तरङ्गहरूको स्पर्श भइरहेको जस्तो पाइन्छ ।

कविले खोजेका छन्- 'हराएको देश' । कहिले त्रिस्तान्डाको कुनामा, कहिले एटलान्टिकको बिचमा त कहिले अन्टार्टिकाको ध्रुवीयतामा । कहाँ कहाँ खोजेका छैनन्- बरमुडामा होस् कि न्युयोर्कमा । अस्तित्व नबाँचेको स्वदेशको खोजीले कविलाई राष्ट्रियताको दौडमा सहभागी गराएकै छ । तर, जब जब उनी स्वदेश यात्रामा निस्किएका छन् तब तब उनका अनुभूति र भोगाइहरूले निश्चय नै विकृति र विसङ्गतिका पुलिन्दाहरू पार गरेका छन् । हुन त कतिपय स्थानमा उनी मौन छन्- 'केवल मौन' । चाहे मुलुकमा प्रजातन्त्र नै किन नआओस् । प्रजातन्त्रमा देखिएको नेतातन्त्रात्मक नाटकीयतालाई पागल पथिक त के सन्तानवती आमाको समेत बीभत्स हाँसोले गिज्याएको कुरा उनलाई थाहा छ । त्यसैले पनि उनी केवल मौन छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने मुलुकको राजनीतिक परिदृश्यचाहिँ 'अर्कै अजिब पिण्ड'जस्तै बनेको छ । जहाँ स्याल र ब्वाँसाहरूको लुछाचुँडीले क्रान्तिलाई दिग्भ्रमित तुल्याइरहेको पाइन्छ । आपसी लुछाचुँडीबाट आफ्नै सर्वनाश हुनुसिबाय केही बाँकी रहँदैन । अन्ततः अरुसँग हारगुहार माग्नुको विकल्पबाहेक के नै रहन्छ र ! कविले सुनिरहेका छन्- एउटै आवाज र त्यो पनि अत्यन्त मार्मिक आवाज 'मेरो आस्था बचाइदेऊ' । परनिर्भरता र लाछीपनको विद्रूप चित्कार हो यो । विदेशीलाई गुहारेर गीता, बुद्ध र मन्दिरप्रतिको आस्थालाई समेत जोगाइदिनुपर्ने रे ! कसले जोगाउला र ! नेतृत्वमा निरन्तर कलह र लाछीपन अनि वीर गोर्खालीको बाध्यात्मक परिस्थिति । वीर गोर्खालीको 'बिकेको रगत'लाई फिर्ता ल्याउने र बिक्न नदिने समय कहिले आउला खै !

यस्ता विकृतिविसङ्गतिका स्वरूपहरू पनि अनन्त छन् । अझै 'मृतात्मा चिराग'को प्रवृत्ति कायमै छ । अरुलाई शोषण वा अत्याचार गरेर आफू प्रतिष्ठित हुने प्रवृत्ति रोकिएको छैन । यस्तो 'राजमार्ग' बनेको छ कि अरुलाई लुट्दै ऐस गर्दै वा रिबन काट्दै भिडभाडमा सान देखाउनेहरूको प्रतिस्पर्धा चलेको छ । 'अष्टावक्र' प्रवृत्ति मौलाउँदो छ । कुरूप विद्रूपताले चरम सीमा पार गरिसकेको छ । यस्तै प्रवृत्तिका कारण 'ऊ मऱ्यो' । अल्छीपन र ऐयासिताले बचाउन सकेन । बाँचिरहे पनि मरेतुल्य छ । अझ धर्मका ठेकेदारहरूको 'अनौठो धर्म'ले पिरोलिरहेको छ । छोइछिटो र बलिप्रथाबाट मानवता र अहिंसाका द्वारहरू बन्द छन् ।

जीवनचर्याको वैयक्तिकता सृष्टिचक्रको प्राकृतिक गुण हो । कविका व्यक्तिगत जीवनका मोडहरू हुन्छन्, अनुभूति र भोगाइहरू हुन्छन् । मानौँ भास्करका किरणझैँ बादलभित्र र बाहिरका प्रभावहरू हुन्छन् । त्यस्तै यहाँ पनि कवि भास्करका आफ्नै सांसारिक गतिविधि र आन्तरिक

अनुभूतिहरू छचल्किएका छन् । उनी भन्छन्- 'रुँदा रुँदै हाँसिदिन्छु' । सामान्यतया रुनु र हाँस्नु विपरीतधर्मी प्रक्रिया वा दृष्टिकोण हुन् । तर, कविको लोकोत्तर चिन्तन र जीवनशैलीले रुवाइभित्र हँसाइलाई आत्मसात् गर्न सक्छ । अँध्यारोलाई उज्यालोका रूपमा लिन सक्छ । आकाशमा देखिएको इन्द्रधनुषझैँ अथवा प्रेमीयुगलका नयन स्पन्दनझैँ हाँसो र आँसुलाई ग्रहण गर्न सक्छ । यति हुँदा हुँदै पनि सांसारिक जीवन यात्राको सफलताका लागि बुझ्नुपर्ने कुरा भनेको- 'शरणबिना केही छैन' । अर्थात्, शान्त मनद्वारा गरिने त्याग र समर्पण नै शरणको उपयुक्त पद्धति हो र जीवनको सही दिशा हो । त्यसैले पनि कवि निर्धक्क रूपमा आह्वान गर्छन्- 'आउनुहोस् शान्त संसार बनाऊँ' । हो पनि, उदात्त परिकल्पनाले भरिएको वास्तविक संसारमा वैश्विक एकता र पूर्णताबाहेक केही छैन । दुःख, शोषण र युद्धरहित भूराजनीतिक रेखाविहीन विश्व ।

भरसक समस्याविहीन सुन्दर जीवनशैलीलाई आत्मसात् गर्नु मानवीय उपलब्धि हो । हुन त मानवीय कमजोरीहरू नै समस्याका उपज हुने गर्छन् । संसारमा त्यत्तिकै 'मृत्युको भतेर' लाग्ने गरेको छैन । स्वार्थीपनकै कारण नरपिचाश बनेको मानिसले भोजभतेरका लागि मृत्युको उत्सवमा भतेर लगाइरहेको छ । प्रकृतिमाथिको अतिक्रमणलाई उत्सवका रूपमा लिइरहेको छ । जब कि प्रकृति जीवन हो । प्रकृतिकै काखमा सुन्दर जीवनको प्रतिच्छाया छ । कविले प्रकृतिको मानवीय सम्बन्धलाई मनन गरेरै 'गुलाब'को सामीप्य रोजेका छन् । अनि गुलाबको मुस्कुराहटमा जीवनसौन्दर्यको बोध गरेका छन् । जीवन हाँसेरै बिताउने प्रक्रिया भएकाले पनि उनले समुद्रबाट हँसिलो मुहारका लागि प्रेरणा लिएका छन् । उनी भन्छन्- 'समुद्र रुनु हुँदैन' । हो, धर्ती र आकाश मात्र हैन छिया छिया भएको पृथ्वीलाई शान्त पार्ने समुद्रले पनि रुनै हुँदैन । बरु जीवनलाई प्रेमिल तुल्याउन सक्नुपर्छ । 'अविश्वासको छाल' हटाउनुपर्छ । प्रियतमासित पनि शङ्काउपशङ्का भन्दा मिलनप्रतिको अनुराग बढाउनुपर्छ । बरु भन्न सक्नुपर्छ- 'आज हो दिन तिम्रो' । हाँसोलाई निरन्तरता दिँदै उल्लासपूर्ण क्षणको अपेक्षा गर्नुपर्छ । 'ललिता लतिका'को प्राकृतिक मनोहारितमा डुब्न सक्नुपर्छ । डाँडापारिको गाउँमा पाइने सुन्दरताको मोहनीलाई वरण गर्न सक्नुपर्छ । तर, अत्यन्त सुन्दरताका नाममा वा भ्रमपूर्ण 'अद्भुत'का पछि लागेर सीताझैँ हरणमा पर्नु हुँदैन । जीवनबोधको यही क्षण नै सबैका लागि कल्याणकारी र श्रेयस्कर मानिन्छ । जहाँ प्रेमिलताको स्पर्श छ; भोग्य र भोग्याबिचको सन्तुलन छ; हावा र सागरझैँ शाश्वत सम्बन्ध छ र नाफाघाटाको गणितीय मूल्याङ्कन छैन त्यहीँ समस्याविहीन सुन्दर जीवनशैलीको सार्थकता छ ।

यस्तै *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा पाइने उदात्त चिन्तन, दार्शनिकता, राष्ट्रियता र वैयक्तिक अनुभूतिहरूलाई शब्दशक्तिकै आधारमा बुझ्न सकिन्छ । कविताहरू धेरैजसो व्यञ्जनाधर्मी नै भए पनि यहाँ तीनओटै शब्दशक्तिका सापेक्षतामा विश्लेषण गरिन्छ ।

६. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा अभिधा शक्ति

कवि भास्कर भण्डारीले *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहभित्र सङ्कलित धेरैजसो.कविताहरूमा जीवनसापेक्ष दृष्टान्तहरू नै प्रस्तुत गरेका छन् । जीवनबोधको गहिराइलाई स्पर्श गर्ने सञ्चेनामूलक अभिव्यक्ति दिएका छन् । जीवन सफलताका दार्शनिक झिल्का र अनुभवकेन्द्री तरङ्गहरू सम्प्रेषण गरेका छन् । ज्ञान र अज्ञानका बिचको द्वन्द्वात्मकतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने रूपरेखा तयार पारेका छन् । उनका विचारमा 'भ्रम' एउटा वास्तविक यथार्थ हो । ब्रह्माण्डमा निश्चितता र अनिश्चितताका बिच

भ्रमको लेपन हुन्छ । जहाँ अनिश्चितता छ त्यहाँ स्वतः निश्चितता छ । जहाँ निरन्तरता छ त्यहाँ क्रमभङ्गता पनि छ । अनिश्चितता र निरन्तरताभित्रको भ्रमपूर्ण यथार्थ नै ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रका सार्वकालिक विषय हुन् । अनिश्चित नै निश्चित भएकाले ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रलाई अनिश्चितताको स्पर्शबाट अलग्याउन सकिँदैन । समको 'नियमित आकस्मिकता'मूलक चेतझैँ भास्करका कवितामा विद्यमान 'अनिश्चितताको निश्चिता'मूलक चेतले ब्रह्माण्ड र जीवनचक्रको रहस्यलाई उद्बोधन गरेको छ । यस्ता विषयलाई प्रस्ट पार्ने क्रममा छिटपुट रूपमा अन्य शब्दशक्तिको प्रयोग भएको पाइए पनि सोझो अर्थमा केही हदसम्म अभिधा शक्तिकै प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

मानौँ म छु र सबै छ
म छैन केही छैन
जे जे भए पनि
अरूले जे जे भने पनि
मलाई मात्र सत्य थाहा छ
यो संसारमा
अनिश्चितता नै निश्चित छ
अरू सबै अनिश्चित । (भ्रम)

यी पङ्क्तिहरूमा अभिधा शक्तिबाटै कविताको अर्थबोध हुन्छ । यस्तो विरोधाभासपूर्ण भनाइमा दार्शनिकता लुकेको हुनाले अर्थबोधका लागि दर्शनका आधारहरूलाई चाहिँ आत्मसात् गर्नैपर्छ । त्यस्तै कविले शान्त संसार बनाउने परिकल्पना गर्दै सबैलाई मानवतामा मिल्न आग्रह गरेका छन् । त्यस क्रममा व्यक्त पङ्क्तिहरू पनि अभिधार्थकै सापेक्षतामा व्याख्या गर्न योग्य देखिन्छन् । जस्तै :

आउनुहोस् !
मानवतामा सबै मिलाइदिऊँ
भूमण्डलीकरण साम्राज्यवादी नबनाऊँ
तपाईं ठूलो म सानो छैन
म ठूलो तपाईं सानो पनि होइन । (आउनुहोस् शान्त संसार बनाऊँ)

उदात्त परिकल्पनाले भरिएको वास्तविक संसारमा वैश्विक एकता र पूर्णताबाहेक केही छैन । दुःख, शोषण र युद्धरहित भूराजनीतिक रेखाविहीन विश्वनिर्माणमा जुट्नुबाहेक कुनै विकल्प पनि छैन । यस्तै महत्तम वैयक्तिक दृष्टिकोणमा आधारित यी कवितांशहरू अभिधाकै तात्पर्यमा पनि उपयुक्तझैँ देखिन्छन् । तर, सबै दार्शनिक तथा वैयक्तिक मूल्य र मान्यताहरूलाई कविताभित्र अभिधार्थकै तहबाट मात्र बुझ्न चाहिँ सकिँदैन । जस्तै :

जीवनको आरम्भ हो यात्रा
शून्यपश्चात्को असङ्ख्य गणना हो यात्रा
अनि
जीवनको सारांश हो यात्रा
मृत्युपश्चात् शून्यताको वास हो यात्रा । (यात्रा)

यहाँ *यात्रा* शब्दले केवल भ्रमण गर्ने अभिधार्थलाई मात्र संवहन गरेको छैन अपि तु जीवनको आरम्भ, गणना, सारांश र शून्यताजस्ता लक्ष्यार्थले समेत बोध गराउन नसक्ने अर्थलाई द्योतन गरेको छ । त्यस्तो अवस्थामा अन्य शक्तिको सहयोग अपेक्षित हुन्छ । यस किसिमले *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहमा अभिधाका छिटपुट उदाहरणहरू पाइन्छन् र धेरैजसोमा व्यञ्जनाधर्मिता नै देखिन्छ ।

७. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा लक्षणा शक्ति

अभिधापछिको दोस्रो अर्थात् मुख्यार्थबाधा र त्यसैसँग सम्बन्धित अर्थमा आधारित लक्षणा शक्तिका दृष्टिले हेर्दा पनि यस *स्पर्श* कवितासङ्ग्रहमा केही छिटपुट प्रयोगहरू देखिन्छन् । यस्ता प्रयोगहरूमा व्यञ्जनाधर्मिताको समेत गहिरो प्रभाव पाइन्छ । जस्तै :

कस्तो अनौठो
सिंहले सिनो खाइरहेछ
ब्वाँसा र स्यालको लुछाचुँडी छ
यहाँ हरेक मान्छे सिनो बनेको छ
प्रतिकार नगर्ने आत्मारहित सिनो
यस्तै नाटक
सिंहदरवारमा छ
चारैतिर कोलाहल छ
त्यहाँ पनि सिनोकै लुछाचुँडी रहेछ
आत्मारहित सिनो । (अर्कै अजिब पिण्ड)

यीहरफहरूमा अभिधाभन्दा अलि परको लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको संयुक्त उपस्थिति देखिन्छ । सिंह, ब्वाँसो, स्याल, सिंहदरबार आदि शब्दहरूले अभिधार्थलाई भन्दा लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थलाई वहन गरेका छन् । त्यस्तै अन्य कवितांशहरूमा पनि लक्षणा शक्तिका माध्यमबाट अर्थबोध हुने अवस्था देखिन्छ नै । जस्तै :

रौद्र नदी उर्ली उर्ली
कञ्चन खोला छल्छल तलतल
लमतन्न गरा समतन्न चौरी
मिलाएर कोरेका बारी करेसी
टक्क अडी प्रकृति कमाल
लहरी लहरी सुन्दर कमल
स्निग्ध चञ्चल प्रेमको मूल । (ललिता लतिका)

प्रकृतिको मानवीकरणका क्रममा यहाँ अभिधार्थभन्दा लक्ष्यार्थको गहिराइ उल्लेखनीय हुन आउन्छ । सजीव सौन्दर्यको हेतुका रूपमा प्रकृतिको जुन भूमिका छ त्यसको गहिरो प्रभावबाट मानव जीवनको सम्बन्ध गाँसिएको कुरालाई लक्ष्यार्थबाटै बोध गर्न सकिन्छ । यस्ता अन्य उदाहरणहरू पनि

प्रशस्त पाइन्छन् नै । कविताको सौन्दर्य पनि यस्तै लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट मुखरित हुँदै गएको छ ।

८. स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जना शक्ति

स्पर्श कवितासङ्ग्रहको गरिमा भनेकै प्रायः हरेकजसो कविताभित्र व्यञ्जना शक्तिको पर्याप्त सञ्चरण पाइनु हो । चाहे, दार्शनिक चिन्तनमा आधारित कविताहरू हुन् वा समकालीन परिवेश, राष्ट्रियता र वैयक्तिक स्वप्निल अनुभूतिकेन्द्री कविता नै किन नहुन् सबैमा व्यङ्ग्यार्थको लेपन पाइन्छ । यहाँसम्म कि उनी 'आत्मा र परमात्मा'को विषयलाई समेत यस्तै दार्शनिक धरातलमा स्पर्श गर्छन् । ब्रह्माण्डमा व्यक्तिले निजत्वलाई सर्वोपरि ठान्ने गरेको बताउँछन् । आफू एउटा पूर्ण सत्ता हो र आफूजस्तो अर्को हुँदैन भन्ने भ्रमको वास्तविता दर्साउँछन् । आफूलाई जस्तो सुखदुःख अरुमा पनि हुन सक्छ भन्ने चेतनाको अभाव औँल्याउँछन् । पर व्यक्तिभित्रको चेतलाई बुझ्न नसक्ने प्रवृत्तिस्वरूप आत्मा र परमात्माको अन्तरले स्थान पाएको स्वीकार गर्छन् । वास्तवमा सत्यबोधको अभावले सधैँ आत्मा र परमात्माका बिचको अन्तर कायम रहँदै आएको भन्ने दार्शनिक चिन्तनलाई अघि सार्छन् । यस्तै सन्दर्भलाई उनले व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् :

मैले मारेर उसको आत्मा
पाएँ परमात्माको लास
मेरो हत्या
उसको आत्माको हत्या
भेटेँ ईश्वरकै लास । (अत्मा र परमात्मा)

अभिधार्थमा आत्माको अमरता बताइन्छ तर यहाँ व्यञ्जना शक्तिले त्यसलाई पनि मार्न सक्ने अर्थ प्रदान गरेको छ । साथै, अमर परमात्माको लास पाइएको जस्तो अभिधा र लक्षणाले स्पर्श गर्न नसक्ने अर्थ पनि प्रस्तुत गरिएको छ । अनि दार्शनिकताको चास्नीमा आफ्नो हत्यालाई उसको आत्माको हत्या र ईश्वरको लास भेटिएको प्रसङ्गसँग गाँसिएको छ । यसरी विभन्न सीमातीत अर्थहरूलाई सम्प्रेषण गर्नका लागि व्यञ्जना शक्तिको उपयोग गरिएको प्रस्ट देखिन्छ । त्यस्तै अर्को एउटा सन्दर्भ छ जहाँ दार्शनिकताकै पुटमा केवल व्यञ्जना शक्तिका माध्यमबाट मात्र अर्थ प्रकाशन गर्न सकिन्छ :

ऊ स्वयं प्रकृति हो
शून्यता र रिक्तता हो
यही रिक्तताबाट केही लिएर
बिस्तारै बिस्तारै सम्पूर्ण रित्तिन्छौँ
अन्ततः यसैमा समाहित प्रकृति हो
सृष्टि नै माध्य र माध्यम हो । (सृष्टि नै माध्य र माध्यम)

रिक्तताको अभिधार्थ हो- शून्यता वा अभाव तर यस कवितांशमा रिक्तताबाटै केही लिएर पुनः सम्पूर्ण रित्तिने कुरा बुझ्न व्यञ्जना शक्तिकै देन मानिन्छ । वास्तवमा कवि भास्कर भण्डारीका 'स्पर्श' कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित धेरैजसो गद्यकविताहरू सरल भईकन पनि व्यञ्जनाधर्मी नै छन् । सजह र संवेद्य भईकन पनि आलङ्कारिक वा बिम्बप्रतीकात्मक छन् । जीवनमुखी र युगबोधी भईकन पनि

दार्शनिक गहिराइलाई स्पर्श गर्ने किसिमका रसभावयुक्त छन् । उदाहरणका लागि अझै केही व्यञ्जनाधर्मी कवितांशलाई हेर्न सकिन्छ :

न्यूयोर्कको बजारमा
व्यापारीको दाम्लोमा जकडिएर
आफ्नो लिलामी दाम सुन्दै
कता कता टोलाएको
अस्मिता हराएको
लिङ्कनको प्रतीक्षारत
मेरो देश । (हराएको देश)

×××

दानवले मानव खानु
दिति-अदितिको युद्ध हो
तिम्रो मृत्यु उसको जीवन हो
तिम्रो इतिहास ऊ बनाउनेछ
तिमी मरिदेऊ
ऊ बाँच्छ । (मृत आत्मा चिराग)

×××

बराहको चोँसो
डुङ्गुर सुँघ्ने
गन्धमा पसेर
सुगन्धको अर्थ बुझ्ने
तर्कको विनिर्माणले
पृथ्वी उचाल्ने
वराहको चोँसो
अष्टावक्र । (अष्टावक्र)

उपर्युक्त किसिमका व्यञ्जनाधर्मी कवितांशहरूले कविभित्रको कवित्वलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । आफ्नो देशको बेहाल अवस्थालाई ध्वन्यात्मक ढङ्गबाट मुखरित गरेका छन् । कति मिठो व्यञ्जनाधर्मिता छ- *अस्मिता हराएको लिङ्कनको प्रतीक्षारत मेरो देश* । त्यस्तै 'तिमी र ऊ' अनि 'तिम्रो मृत्यु र उसको जीवन'का बिचको ध्वन्यात्मक परिधिले वैश्विक मानवीय होडबाजी वा प्रतिस्पर्धात्मक प्रवृत्ति छताछुल्ल भएर पोखिँदै गएको छ । अथवा भनूँ बराहको चोँसोसँगै गाँसिएर पृथ्वी उचाल्ने अष्टावक्रीय पद्धतिमा पाइने ध्वन्यात्मकताले कवित्वको उचाइलाई स्पर्श गरेको छ ।

त्यस्तै आलङ्कारिक सौन्दर्य वा बिम्बप्रतीकात्मकतालाई वहन गर्ने केही रसध्वन्यात्मक र अलङ्कारध्वनिकेन्द्री उदाहरणहरूलाई पनि हेर्न सकिन्छ :

हावाको त्यो झोक्कासँगै
नाच्छे नाच कस्तो कस्तो
बगैँचामा उफ्रिएको
कुनै मृगशावकजस्तो (गुलाब)

×××

यो आवेगलाई हवनकुण्ड बनाएर
अविश्वासको विषलाई जलाइदिन्छु । (अविश्वासको छाल)

स्वाभाविक प्रकृतिका अलङ्करणहरूमा सुनभित्र पनि सुगन्ध भर्न सक्ने सामर्थ्य रहन्छ । काव्यसौन्दर्यलाई हृदयसंवेद्य बनाउने जादुगरी रहन्छ । त्यसैले, काव्यिक सफलताका लागि अनायास रूपमा अलङ्कणको चमत्कृति अपरिहार्य हुन्छ । यसलाई अलङ्कारध्वतिका रूपमा पनि लिइन्छ । उल्लिखित पङ्क्तिहरूमा मृगशावक, नाटक, ब्वाँसो, मन्त्री, स्याल, हवनकुण्ड, ब्रह्माण्ड रोकिनु र चल्नुजस्ता पदपदावलीले प्रस्तुत गर्ने अलङ्करण चमत्कृति वा बिम्बप्रतीकात्मकताले निश्चय पनि ध्वान्यात्मक उचाइलाई नै स्पर्श गरेका छन् ।

त्यसैगरी रसभावादिलाई स्पर्श गर्ने केही आलङ्कारध्वनिमूलक कवितांशरु पनि यसप्रकार छन् :

जब मनभित्र आशाको त्यान्द्रो
पुनः जीवित हुन्छ
कालो बादलको वरिपरि
सेतो चाँदीको घेरो पनि देखिन्छ
सन्दिग्ध मुटु पनि
ओठ बाहिर मुस्काएको देखिन्छ
पत्थर भित्रबाट पनि
पानी रसाएको देखिन्छ
निराशाभित्र कतै
आशाले चियाइरहेको देखिन्छ । (मन)

×××

म
एक सिङ्गो कथा
आमाको कल्पनामा
प्रेम वात्सल्यको भावनामा
राष्ट्र त्यागेको शरणार्थीझैँ
आफ्नो अस्तित्वको खोजमा
नेपालीको छोराप्रति
कसैको सहृदयतामा

स्वयंवादको रिक्ततामा
सृजनारहित बनेर
पेटीमा लडिरहेँछु । (म एक सिङ्गो कथा)

उल्लिखित कवितांशहरूले कतै रतिरागात्मकता, कतै समता र कतै वात्सल्यजस्ता रसभावात्मक मनोदशालाई ध्वन्यात्मक ढङ्गबाट स्पर्श गरेका छन् । यसरी विभिन्न मनोदशासँग गाँसिएका शृङ्गार, शान्त र वात्सल्यजस्ता आनन्दप्रद अनुभूतिहरूलाई संवहन गराउन सक्ने व्यञ्जनाधर्मी कवित्वशिल्प आफैमा उदाहरणीय हुन आउँछ । अतः भास्करभित्रको कवित्वचेतले काव्यिक उचाइलाई स्पर्श गर्ने प्रकृतिका विभिन्न साहित्यिक अवयवहरूका माध्यमबाट पर्याप्त मात्रामा आस लाग्दा झिल्काहरू छरिरहेको प्रस्ट हुन्छ । हरेक झिल्काहरूमा शब्दशक्तिका तीनभेदमध्ये लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको गहिरो प्रभाव देखिन्छ ।

९. निष्कर्ष

भास्कर भण्डारी मूलतः लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको आडमा कविताहरू लेख्ने बहुआमामिक प्रतिमा हुन् । उनी दार्शनिक चेत भएका राष्ट्रवादी युवाकवि हुन् । उनका कविताहरूमा कर्मवादी जीवन दर्शनको आन्तरिक सम्पुट पाइन्छ । र, राष्ट्रवादी चेतका साथै मानवीय समताको चाहना पनि पाइन्छ । उनी भावुक किसिमबाट असमानता, अन्याय, बेथिति र विसङ्गतिप्रति विद्रोह गर्न रुचाउँछन् । त्यसैले, हिमनदीझैँ मन्द गतिमा प्रवाहित हुने उनका विचारहरूमा नजानिदो किसिमबाट आशावादिता, प्रेमिल तरलता र विद्रोहात्मक चेतको पनि प्रभाव देखिन्छ । केही अपवादलाई छोडेर हेर्ने हो भने उनको स्पर्श कवितासङ्ग्रहमा व्यञ्जनाधर्मिकताकै कारण प्रस्ट विचारहरू सम्प्रेषित भएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आनन्दवर्धन (सन् १९९७) *ध्वन्यालोक,* (लोचनटीकासहित), वाराणसी : जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त, चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।
जगन्नाथ (सन् १८८८), *रसगंगाधर,* मुम्बई : जावजी दादाजी ।
थापा, हिमांशु *(२०४७) साहित्य परिचय,* (ते.सं), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
निरौला, लेखप्रसाद (२०७३) *साहित्य सिद्धान्त र नेपाली समालोचना,* काठमाडौँ : जानुका भण्डारी ।
न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०४९), *साहित्यको रूपरेखा,* (द्वि.सं.), ललितपुर :साझा प्रकाशन ।
भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त,* काठमाडौ : ने.रा.प्र.प्र. ।
मम्मट (सन् १९८९), *काव्यप्रकाश,* (सम्पा. श्रीनिवास शास्त्री), (द.सं.), मेरठ : साहित्य भण्डार ।
भण्डारी, भास्कर (२०७७) *स्पर्श* (कवितासङ्ग्रह), काठमाडौँ : दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान नेपाल ।
विश्वनाथ (सन् १९७०), *साहित्यदर्पण,* (सम्पा.सत्यव्रत सिंह), (ते.सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

मेघदूतको काव्यप्रयोजन

सागरमणि सुवेदी *

सार

संस्कृत काव्यशास्त्रका विभिन्न सम्प्रदायका आचार्यहरूले आआफ्ना किसिमले काव्याध्यनको उपादेयता वा प्रयोजन स्थापना गरेका छन् । दृश्य र श्रव्यकाव्यको आस्वादन प्रक्रिया फरक भए तापनि आनन्दानुभूति सहृदयगत प्राप्ति हो । काव्यशास्त्रीहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरू आनन्द बाहेक अन्य पनि छन् । काव्यका माध्यमबाट कवि स्वयम्ले प्राप्त गर्ने र सहृदयले प्राप्त गर्ने केही समान र केही अलग अलग प्रयोजनहरू निर्दिष्ट छन् । ती कतिपय प्रत्यक्ष र कतिपय परोक्ष वा अदृष्ट प्रयोजन भनी मानिएका छन् । विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेक प्रयोजनहरू लोककल्याणकारी भावनामा आधारित रहेका देखिन्छन् । काव्यास्वादनबाट सहृदयले सुखप्राप्त गर्छ, उसको बुद्धिको किवास हुन्छ, समाजले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्त गर्दछ, काव्यले मानिसलाई कलामा निपुण बनाउँछ, काव्यकीर्ति प्रदायक हुन्छ, यसले प्रेमभावना जागृत गराउँछ । काव्य अभीष्ट प्राप्त गर्न सहयोगी हुन्छ । समग्रमा काव्य लोककल्याणका लागि समर्पित हुन्छ । विभिन्न आचार्यहरूले स्थापना गरेका प्रयोजनहरूको संश्लेषित निष्कर्ष यही नै हो । काव्य अध्ययन अध्यापनका सन्दर्भमा पनि यो प्रयोजनहरूको चर्चा गरिन्छ । तिनलाई सूत्रात्मक रूपमा धर्म, अर्थ र कामलाई बाउन त्रिवर्ग, र धर्म,अर्थ, काम र मोक्षलाई समेत सङ्केत गर्न चतुर्वर्ग र पुरुषार्थ चतुष्टय जस्ता शब्दहरू पारिभाषिक रूपमा स्थापित छन् । काव्यप्रयोजनको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ र मोक्ष जति स्थान पाएका छन् । त्यति कामले पाएको देखिँदैन । प्रस्तुत लेखमा महाकविकालिदासको प्रसिद्ध दूतकाव्य मेघदूतलाई आधार बनाएर उल्लिखित प्रयोजनहरू मध्ये कामको खोजी, त्यसको सैद्धान्तिक र काव्यिक महत्व एवम् जैविक अपरिहार्यताको सैद्धान्तिक शास्त्रीय पक्षको अध्ययन अनुसन्धान विधिपूर्वक गरिएको छ । अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको उपयोग आवश्यकताअनुसार गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणका सन्दर्भमा कम महत्व पाएको तर सृष्टि प्रक्रियाका प्रथम सोपान धर्म, मोक्षसँग प्रत्यक्ष जोडिएको कामको शास्त्रीय मर्यादाअनुरूप अनुपालन गर्नुपर्ने र यो पशुपक्षी, मानव सबैका लागि अनिवार्य जीवन सञ्चालक भएको कुरा सैद्धान्तिक आधारमा सिद्ध गरिएको छ । यही सैद्धान्तिक निष्कर्षका आधारमा मेघदूतमा काम नै मूल प्रयोजन हो भन्ने अध्ययनको निष्कर्ष पनि रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : त्रिवर्ग, चतुर्वर्ग, पुरुषार्थ चतुष्टय, सम्प्रदाय, शास्त्रीय, जैविक

१. विषयपरिचय

महाकवि कालिदास संस्कृत साहित्यको इतिहासमा प्रसिद्ध छन् । उनले नाटक, महाकाव्य र खण्डकाव्यहरू रचना गरेका छन् । उनका दुईवटा खण्डकाव्यहरू मध्ये मेघदूतम् प्रसिद्ध छ । यो खण्डकाव्य दूतकाव्यका नामले बढी चर्चित रहेको पाइन्छ । यसका नायक यक्ष हुन् । उनी कुबेरको सेवकका रूपमा

** सहप्राध्यापक,ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।*

रहेर पूजाका लागि फूल टिप्ने काम गर्दथे । यक्षिणीसँग भोग विलासमा रमाएका यक्षले एकदिन समयमै फूल तयार गरिदिन सकेनन् । यक्षले ढिलो गर्नाको कारण बुझेर रिसाएका कुबेरले एक वर्षसम्म विप्रयोगमा एक्लै बस्नु पर्ने कठोर श्राप दिए । त्यसकै परिणाम स्वरूप रामगिरि भन्ने ठाउमा एक्लै कामपीडित भएर बसेका यक्षले मेघलाई खबर लगिदिने सन्देशवाहकका रूपमा ग्रहण गरे । एकोहोरो रूपमा मेघलाई अनुनय विनय गरी आफ्नी प्रियासमक्ष आफ्ना मनोभावहरू लगिदिन अनुरोध गरे र मेघले पनि यक्षको आर्तपुकारा शिरोधार्य गरी सन्देश लगिदिने काम गरेको वर्णन प्रस्तुत खण्डकाव्यमा छ । पूर्व र उत्तर गरी दुई खण्डमा संरचित प्रस्तुत काव्यको मुख्य रस विप्रलम्भ शृङ्गार रहेको छ । वैदर्भी रीति र माधुर्य गुण यस काव्यका रसपरिपाकका लागि उपयोगी काव्यतत्त्व देखिन्छन् । उपमा, उत्प्रेक्षा, काव्यलिङ्ग, अर्थान्तरन्यास आदि प्रसिद्ध अलङ्कारहरूको समुचित प्रयोग र रसअनुकूल छन्द भएकाले काव्य श्रुतिमधुर भएको देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको अध्ययन, समीक्षा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कोणबाट गरेका छन् । काव्यप्रयोजनका दृष्टिले यो काव्यको मूल प्रतिपाद्य र स्थापना केके हुन् ? भन्ने जिज्ञासा रहेकै छ । यसको समाधान गर्न निश्चित उद्देश्य केन्द्रित हुनुपर्ने भएकाले काव्यप्रयोजन मध्ये पनि कामलाई मुख्य मानेर उक्त प्रयोजन सिद्ध गर्ने काम यसमा गरिएको छ ।

२. समस्याकथन

यस लेखको मुख्य आधार कृति मेघदूत खण्डकाव्य हो । त्यसमा अध्ययन गरिने विषय काव्य प्रयोजन हो । काव्यका विभिन्न प्रयोजनहरू मध्ये यहाँ काम को अध्ययनलाई नै मूल विषय बनाइएकाले समस्या चयन पनि त्यसैबाट गरी निम्न बुँदाहरू समस्याका रूपमा उपस्थापन गरिएको छ ।

क) कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा किन स्वीकार गरिएको हो ?

ख) मेघदूत खण्डकाव्यमा काम कसरी मुख्य प्रयोजन बनेको छ ?

ग) प्रस्तुत अध्ययनलाई अनुसन्धानमूलक र विषयकेन्द्रित बनाई सैद्धान्तिक निष्कर्षमा पुग्नका लागि निम्नानुसार उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ ।

३. उद्देश्य

क) कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा स्वीकार गर्नाका कारण खोज्नु,

ख) मेघदूतमा मुख्य प्रयोजनका रूपमा कामलाई सिद्ध गर्नु ।

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोध लेख तयार गर्नका लागि पुस्तकालीय स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ । विषय र तत्सम्बद्ध समस्यासँग सम्बन्धित प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मूलग्रन्थ र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा विभिन्न भाषामा लेखिएका लेखरचना तथा समीक्षाहरूलाई लिइएको छ । आवश्यक सामग्रीका साक्ष्यमा विषय विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक विधि अपनाई निष्कर्ष निरूपण गरिएको छ ।

५. सीमाङ्कन

संस्कृतकाव्य र काव्यशास्त्रहरूमा विभिन्न कवि तथा आचार्यहरूले काव्यका प्रयोजनहरू प्रतिपादन गरी तिनलाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । तिनीहरू मध्ये यस शोध लेखमा काव्यप्रयोजनका रूपमा स्वीकार गरिएको तर अपेक्षाकृत व्याख्या विश्लेषण भएको नदेखिएको कामको सैद्धान्तिक एवम् शास्त्रीय मान्यताको खोजी गरिएको छ कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा केकसरी प्रयोग गरिन्छ भन्ने उदाहरणका रूपमा मेघदूत खण्डकाव्यलाई आधारकृति बनाइएको छ । काम बाहेक अन्य

प्रयोजनहरूको प्राप्ति उपायहरूको विश्लेषण नगरी कामतत्त्वकै मात्र निरूपण गर्नु र प्रस्तुत काव्यमा तथ्यका आधारमा त्यसकै प्रधानता सिद्ध गर्नु, नै अध्ययनको सीमा रहको छ ।

६. पूर्वाध्ययनको समीक्षा

क) प्रज्ञाज्योति जर्नलमा प्रकाशित मेघदूतस्य काव्यसौन्दर्यम् शीर्षकको संस्कृतभाषाको लेखमा समीक्षक नन्दन भट्टराईले मेघदूतकाा विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्दै तिनमा अन्तर्निहित काव्यसौन्दर्यचेत विश्लेषण गरेका छन् ।उक्त अध्ययनमा उनले कामलाई सृष्टिस्थितिसंहार प्रक्रियामा कामका महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । भट्टराई.२०६९, १७० कामकै चर्चा गर्ने क्रममा उनले यो जीव मात्रको परिपोषक तत्त्व हो र परमात्माकै रूप हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । कामपीडा असह्य हुन्छ भन्ने उल्लेख गर्दै उनले प्रियाबाट टाढा रहेका काव्यनायक यक्ष पनि कामव्यथाबाट अत्यन्त पीडित भएकाले विवेकहीन पनि भएका छन् । त्यसैले अचेतन मेघलाई पनि चेतनसरह मानी दूतका रूपमा नियुक्त गर्न पुगेका हुन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । (भट्टराई, २०६९ : १७०)

ख) प्रभा पत्रिकामा प्रकाशित सागरमणि सुवेदीले मेघदूतको चित्र : विप्रलम्भको उत्कर्ष शीर्षकको उल्लेख गरिएको यक्षपत्नीको स्मरण गर्दै प्रवासी यक्षले ढुङ्गामा बनाएको चित्रका आधारमा खण्डकाव्यको विप्रलम्भ शृङ्गार रसको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । कामपीडाग्रस्त यक्ष पत्नीवियोगका कारण विक्षिप्तप्रायः भएका छन् । कामवासना तृप्तिको अभावले छटपटााइरहेका यक्ष क्रमशः विवेकशून्य पनि हुँदै गएको उल्लेखका चेतन र अचेतन बिचको भेदज्ञान पनि उनममा हराउँदै गएकाले नै अचेतन जड बादललाई पनि चेतन कर्ता मानी आफ्नी प्रियतमार्लाा खबर लगिदिने दूतका रूपमा सम्बोधन गरिएको र त्यही कार्यका लागि अनुनय विनयपूर्वक प्रार्थना गरिएको हो भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । कामसन्तापजन्य क्रियाको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा उक्त लेखमा विवेकह्रास हुँदै जानाका कारण कामपीडा नै हो भन्ने आशय व्यक्त गरिएको पाइन्छ । (सुवेदी, २०७४ : १३२)

ग) पूर्वीय काव्यशास्त्री आचार्यहरूले उल्लेख गरेका काव्यप्रयोजनहरू मध्ये प्रमुख आचार्यहरूका अभिमतहरूको सङ्ग्रह गरी तिनको सर्वेक्षण गर्ने काम भएको छ । अनुसन्धानात्मक पत्रिका उद्घोषमा सागरमणि सुवेदीले काव्य प्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत : समीक्षात्मक अध्ययन शीर्षकीय लेखमा पूर्वीय आचार्यहरूले स्थापना गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा गरिएको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा नाट्यशास्त्रकार भरतले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजन शोक, दुःख र श्रमको थकाइबाट उन्मुक्त भई आनन्द प्राप्त गर्नाका लागि नाटक अपरिहार्य विधा हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । आचार्य भामहले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजनहरू धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका साथै कीर्ति र आनन्द पनि उक्त लेखमा उल्लेख गरिएका छन् । (सुवेदी, २०६७, ३५) अर्का आचार्य कुन्तकले पनि धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका अतिरिक्त अलौकिक आनन्द काव्यबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेका छन् । मुख्य आचार्यहरूका मतहरू प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा काव्यप्रकाशकार मम्मटले उल्लेख गरेका काव्यप्रयोजनहरू पनि उक्त लेखमा प्रस्तुत गरेका पाइन्छ । उनले काव्यबाट यसप्राप्त गर्न सकिन्छ, आय आर्जन गर्न सकिन्छ, काव्यबाट व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ, अनिष्ट निवारण गरी अभीष्ट प्राप्त गर्न सकिन्छ, आनन्द प्राप्त हुन्छ र काव्यबाटै सरस उपदेश पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेका छन् । यी विचारहरूलाई पनि महत्व

साथ उक्त अध्ययनमा देखाइएको छ । (सुवेदी, २०६ : ३६) पूर्वीय काव्यप्रयोजनहरूको सामान्य समीक्षा गरिएको उक्त लेखमा आचार्य मम्मटले प्रस्तुत गरेको मतलाई पूर्ण, सन्तुलित मानिएको भएतापनि कामका उपादेयता र महत्ताको चर्चा गरिएको छैन । (सुवेदी, २०६७:३८) आचार्य मम्मटले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा आध्यात्मिक र भौतिक दुवै दृष्टिबाट ती प्रयोजनहरू सन्तुलित रहेको कुरा चाहिँ उक्त अध्ययनमा पाइन्छ ।

घ) महाकवि कालिदासस्य काव्येष्वलङ्काराणां सङ्क्षिप्तानुशीलनम् शीर्षकीय संस्कृतभाषानिबद्ध अध्ययनमा महाकवि कालिदासका काव्यकृतिहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । प्रभा पत्रिकामा प्रकाशित उक्त लेखमा अध्येता गिरिराज खतिवडाले मेघदूत खण्डकाव्यको पनि चर्चा गरेका छन् । मेघदूत खण्डकाव्यको उल्लेख गर्दै खतिवडाले यसको काव्यगत चमत्कृतिका कारण अर्थालङ्कार भएको र अलङ्कारमा पनि अर्थान्तरन्यास उत्प्रेक्षा आदिको विशिष्टव्याख्या रहेको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका न् । (खतिवडा, २०७०/०७१:५)

ङ) काव्यप्रयोजनम् शीर्षकीय लेखमा अध्येता टेकनाथ घिमिरेले पूर्वीय आचार्यहरूले अभिव्यक्त गरेका काव्यप्रयोजनहरूको अध्ययन गरेका छन् । आचार्य भरतमुनिदेखि पण्डितराज जगन्नाथसम्मका विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका अभिमतहरूको उल्लेख गर्दै तिनीहरूका मतहरूको अलगअलग चर्चा पनि उक्त लेखमा पाइन्छ । विभिन्न आचार्यहरूका कतिपय समान र केही भिन्न विचाहरूको उल्लेख पनि गरिएको उक्त लेखको निष्कर्षमा मूल काव्यप्रयोजन धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्ति नै हुन् भन्दै अन्य काव्यप्रयोजनहरूलाई गौण मानिएको पाइन्छ (घिमिरे,२०६९:९०)। यस अध्ययनमा पुरुषार्थ चतुष्टयलाई नै मुख्य काव्यप्रयोजन भनिएतापनि तिनको छुट्टाछुट्टै विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको दखिदैन ।

च) संस्कृत काव्य एवम् काव्यशास्त्रको विशद अनुशीलन, समीक्षणकर्ता नगेन्द्रले संस्कृत काव्यशास्त्रपरम्परामा मात्रै होइन, लोकजीवनमा, व्यवहारमा पनि प्रयोजन अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ, गरिन्छ भन्दै प्रयोजन बिनाको जुनसुकै काम पनि मूल्यहीन, अर्थहीन हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । (नगेन्द्र, १९९३:१०) संस्कृत काव्यमा प्रयोजन भनिएझैँ शास्त्रमा अनुबन्ध चतुष्टय प्रसिद्ध रहेको कुरा पनि उनले उल्लेख गरेका छन् । तिनीहरू क्रमशः अधिकारी, विषय, सम्बन्ध र प्रयोजन हुन् भन्ने कुरा पनि उनले स्पष्ट पारेका छन् । (नगेन्द्र, १९९३:११) पूर्वीय आचार्यहरूले उल्लेख गरेका प्रायः सबै काव्यप्रयोजनहरूको संश्लेषण गर्न सकिने धारणा अघि सार्दै नगेन्द्र दृष्ट र अदृष्ट गरी दृष्ट भनेका प्रीति वा आनन्द र अदृष्ट भनेको सिद्धि पछि प्राप्त हुने कीर्ति वा अमरता भन्न सकिन्छ भन्दछन् । त्यसैगरी काव्यप्रयोजनहरूलाई पुनः दुई भागमा विभाजन गर्न सकिने तर्क गर्दै आनन्दकलागत निपुणता, बुद्धिविबर्द्धन व्यक्तिगत र लोकोपदेश सामाजिक प्रयोजन हुन् भन्दछन् । (नगेन्द्र, १९९३:१३) पुरुषार्थ चतुष्टय भनी धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको आधुनिक अर्थ गर्न सकिने बाटो पनि छ भन्ने नगेन्द्रको आशय रहेको देखिन्छ । उनी धर्म भनेको लोक कल्याण हो भन्न चाहन्छन् । अर्थ र कामका छुट्टै विश्लेषण नगरी मोक्ष भनेको मुक्त अवस्था वा लोभ, मोह राग द्वेष आदिबाट उन्मुक्त हुनु हो भन्न सकिने धारणा उनको रहेको देखिन्छ । (नगेन्द्र, १९९३:१३) मुख्य चारवटा पुरुषार्थहरू मध्ये अर्थ र काम प्रीति, आनन्द वा कलानैपुण्य अन्तर्गत समाविष्ट हुन्छन् भन्न आशय उनको व्याख्यामा पाइन्छ ।

छ) पण्डितराज जगन्नाथका प्रसिद्ध लाक्षणिक ग्रन्थ रसगङ्गाधरका हिन्दीव्याख्याकार मदनमोहन झाले उक्त ग्रन्थको प्रस्तावनामा प्रासङ्गिक रूपमा काव्य प्रयोजनका उल्लेख गरेका छन् । उनले जगन्नाथद्वारा उल्लिखित काव्यप्रयोजनहरूको चर्चा गर्ने क्रममा मम्मट र विश्वनाथद्वारा प्रस्तुत काव्यप्रयोजनहरूको पनि उल्लेख गर्दै काव्यप्रयोजन निर्देश गर्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूले विभिन्न मतहरू राखे पनि अन्यत्रबाट प्राप्त हुन नसक्ने, काव्यबाट मात्र सम्भव रसास्वादनजन्य आनन्द नै हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । (झा, १९९३:१२) यशप्राप्ति, अर्थोपार्जन, आदिका विभिन्न विकल्प र उपायहरू छन् काव्यगत विशिष्ट प्रयोजन आनन्द नै हो भन्ने उनको मत रहेको देखिन्छ ।

ज) मृच्छकटिक संस्कृत नाटकका संस्कृत टीकाकार ब्रह्मानन्द शुक्लले उक्त नाटकको आमुखमा काव्य प्रयोजनको अतिसङ्क्षिप्त चर्चा गरेको पाइन्छ । उनले मूल रूपमा मम्मटद्वारा प्रस्तुत काव्यप्रयोजनलाई नै महत्व दिए र काव्यप्रयोजनको सार आनन्द नै हो र आनन्द भनेको रस हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । (शुक्ल, १९५२:२)

झ) हिन्दी भाषामा लिखित ध्वनि सिद्धान्त तथा तुलनीय साहित्य चिन्तन ग्रन्थका लेखक बच्चूलाल अवस्थी रसास्वादनको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा साधारणीकरण सिद्धान्तको उल्लेख गर्दै फ्रायडका सिद्धान्त स्मरण गर्न पुग्दछन् । उनी भन्छन् मावन मनमा उत्पन्न अवस्थित कामवासनाजन्य मनोभावहरूको स्वतन्त्र प्रकटीकरण भइरहेको हुँदैन । अनके सामाजिक संस्कार र मानमर्यादाका कारण दमिल अवस्थामा रहेका मनोभावहरू शृङ्गार रस प्रधान काव्यास्वादनबाट जागृत हुन्छन् । काव्यका माध्यमबाट जागृत मनोभावहरूको आस्वादन नै रसानुभूति हो । उनी यसलाई आफ्नो मात्र निष्कर्ष नभई प्रसिद्ध भारतीय काव्यशास्त्र समीक्षकहरूको अभिमत पनि हो भन्दछन् (अवस्थी, १९७२:२६६) यस कथनका आधारमा घुमाउरो रूपमा भए पनि काव्यप्रयोजनलाई परिपुष्टि मिलेको देखिन्छ । अझ स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने मानवीय मनोवृत्तिका रूपमाा रहेको कामको जागृति, आस्वादन गराउन पनि काव्यको प्रयोजन हुन्छ, जुन मर्यादित, अनुशासित र रसात्मक पनि हुन्छ ।

ञ) काव्यप्रकाशकार आचार्य मम्मटले आफ्नो ग्रन्थ काव्यप्रकाशमा स्पष्ट रूपमा काव्यप्रयोजन उल्लेख गरेका छन् । उनले काव्यबाट कीर्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ, अर्थोपार्जन हुन्छ, काव्य व्यवहार ज्ञानका लागि उपयोगी हुन्छ, काव्यबाट अनिष्ट निवारण अभीष्ट प्राप्ति हुन्छ, काव्यास्वादन परम आनन्ददायक हुन्छ भनेका छन् । त्यसैगरी काव्यका प्रयोजनहरू मध्ये सरस उपदेश सम्प्रेषण पनि उल्लेख्य हो भन्ने उनको मत रहेको पाइन्छ । (मम्मट, २०३१:१०) आचार्य मम्मटले प्रतिपादन गरेको काव्यप्रयोजनमा स्पष्ट रूपमा काम शब्दको उल्लेख देखिदैन तापनि व्यावहारिक ज्ञान, सरस कान्तासम्मित उपदेशजस्ता शब्दावलीबाट मानसिक कामना सिद्धिका लागि पनि काव्य उपयोगी हुने स्पष्ट देखिन्छ ।

ट) साहित्य दर्पणकार आचार्य विश्वनाथले धर्म,अर्थ,काम र मोक्षलाई अलगअलग वा पुरुषार्थचतुष्टय पनि नभनी तिनै धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई चतुवर्ग भनेका छन् । प्रतिभावान् व्यक्तिहरूले अरु शास्त्रहरूबाट प्राप्त गर्ने पनि यिनै चार वटा पुरुषार्थहरू हुन् । काव्याध्ययनबाट पनि यिनै तत्त्वहरू प्राप्त हुन्छन् । फरक के छ भने कमप्रतिभाशाली व्यक्तिहरू पनि काव्यबाट ती पुरुषार्थ सजिलै प्राप्त गर्न सकिने भएकाले काव्याध्ययन आवश्यक छ । यस अर्थमा सरलतापूर्वक प्रयोजन सिद्ध हुने भएकाले काव्यको वैशिष्ट्य पनि छ भन्ने उनको आशय रहेको देखिन्छ । (विश्वनाथ, १९९८:३)

व्यक्तिमात्रै होइन, उनले काव्यप्रयोजनहरूको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा अर्थद्वारा नै कामसिद्ध गर्न सकिने पनि बताएका छन् ।

ठ) वक्रोक्तिसम्प्रदायका संस्थापक आचार्य कुन्तकले पनि काव्यप्रयोजन प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई एउटै शब्दमा चतुर्वर्ग भनेका छन् । उनले ती पुरुषार्थहरूको प्राप्तिलाई स्वीकार गर्दै तीभन्दा पनि विशिष्टतम प्राप्ति भनेको अन्तश्चमत्कार वा चरम आनन्दानुभूति काव्यको विशिष्ट प्रयोजन हो भन्ने अभिमत राखेका छन् । (कुन्तक, २०४:१४)

ड) संस्कृत साहित्यको इतिहास (अनु.) ग्रन्थका अनुवादक रामसागर त्रिपाठीले संस्कृत वाङ्मयका विविध पक्ष र तिनका विशेषताहरूको विश्लेषणा गर्ने सन्दर्भमा काम र कामशास्त्रको समेत अध्ययन गरेको देखिन्छ । उनले काम पशुपक्षीको जस्तै मानवका लागि पनि सामान्य मनोवृत्ति मानेको देखिन्छ । पुरुर्षाका रूपमाा कामको महत्व दर्साउँदै उनी मानवीय जीवनचक्रका दृष्टिले धर्म, अर्थ र काममा कामकै प्रमुखता रहेको हुन्छ तापनि कामसिद्धि र प्राप्तिका लागि अर्थको आवश्यकता पर्ने र कामलाई अनुशासित, मर्यादित बनाउनका लागि धर्मशास्त्र पनि आवश्यक पर्दछ भन्दछन् । (त्रिपाठी, १९९१:५५१,५५२ त्रिपाठीको यो विश्लेषणले के देखाउँछ भने काम मानवजीवनका लागि अत्यावश्यक मनोवृत्ति हो । यसलाई मर्यादित र अनुशासित पद्धतिसँग जोडेर शास्त्रीय विधिको आवश्यकता पर्ने कुरा स्वीकार गरेका छन् ।

ढ) काव्यालङ्कार सूत्रकार आचार्य वामनले काव्यप्रयोजन पनि सूत्रात्मक रूपमा स्थापित गरेका छन् । उनका विचारमा काव्यप्रयोजन दृष्ट र अदृष्ट गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । दृष्ट प्रीति र अदृष्ट प्रयोजन कीर्ति हो भन्न उनको आशय रहेको देखिन्छ । (वामन, १९५३:२) आचार्य वामनले प्रीतिकर वा आनन्ददयक कुराहरू जीवनका लागि आवश्यक हुन्छन् र ती काव्यबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । कीर्ति वा अमरता परोक्ष विषय हो भन्ने उनको आशय रहेका देखिन्छ ।

ण) मेघदूत खण्डकाव्यको समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा अध्येता करुणापति त्रिपाठीले कालिदास ग्रन्थावली नामक ग्रन्थमा मेघदूतको वैशिष्ट्य विप्रलम्भशृङ्गार रसको परिपाक हो, भन्ने विचार अभिव्यक्त गरिएको देखिन्छ । त्रिपाठी, २०१९:७४) विप्रलम्भशृङ्गार रस स्थायी भावका दृष्टिले रतिसँग सम्बन्धित हुन्छ । कामभोाग वा सिद्धिका दृष्टिले अतृप्त अवस्था वा भोग उत्कृष्ट अभिलाषा प्रस्तुत काव्यको मूल कथ्य भएकाले विप्रलम्भशृङ्गारको मूल कामका वर्णनको महत्व स्वतः सिद्ध भएको देखिन्छ ।

त) मेघदूत खण्डकाव्यको औचित्यपरक अध्ययनको निष्कर्ष निरूपण गर्दै प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्राणतत्त्व नै विप्रलम्भशृङ्गार रस भएको र त्यसका उत्कर्षकारक काव्यतत्त्वहरूको समुचित प्रयोग रहेको कुरा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । (सुवेदी, २०७६:२८०)

५.१ पूर्वाध्ययनको निष्कर्ष

पूर्वीय साहित्यको इतिहासमा काव्यशास्त्रमा नै काव्यप्रयोजनलाई अनिवार्य मानिएको पाइन्छ । प्रयोजनविना कुनै पनि काम गरिँदैन र प्रयोजन सिद्ध नहुने कुनै पनि कृति ग्राह्य हुँदैन भन्ने मान्यता सस्कृत काव्यशास्त्र र काव्य दुवेमा दृढतापूर्वक स्थापित भएको पाइन्छ । दृश्य र श्रव्य दुवै काव्य विधामा प्रयोजनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । दृश्य काव्यका आदि आचार्य भरतमुनि र श्रव्य काव्यका

आदि आचार्य भामहदेखि नै काव्यप्रयोजनले शास्त्रीय स्थान पाउँदै आएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रको इतिहासमा विकसित विभिन्न सम्प्रदायका आचार्यहरूले आआफ्ना ग्रन्थहरूमा काव्यप्रयोजनको उल्लेख गरेका छन् । काव्यप्रयोजन उल्लेख गर्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूका आआफ्ना शैली, आशय र भिन्न शब्दावली देखिए तापनि तिनमा अभिव्यक्त विचारको अध्ययन गर्दा कुनै नकुनै रूपमा लोककल्याण, मर्यादा, उन्नति, आत्मसन्तुष्टि, आनन्द, बुद्धिविवेक अभिवृद्धि भौतिक, आत्मिक सुखशान्ति आदि काव्यबाट सहज रूपमा पाइन्छ भन्ने कुरामा विमति देखिँदैन । यिनलाई सूत्रबद्ध गर्ने काम भामहले नै गरेका हुन् । उनले मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, कलामा निपुणता, प्रीति, कीर्ति प्राप्ति नै काव्यका प्रयोजन हुन् भनी निर्धारण गरेका छन् ।उनीभन्दा पछिका आचार्यहरूले पनि यिनकै मान्यताका आधारमा काव्यप्रयोजनहरू प्रतिपादन गरेको देखिन्छ । विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरूका संश्लेषण गर्दा मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षप्रसिद्ध काव्यप्रयोजन मानिएका देखिन्छन् । यिनैलाई पुरुषार्थ चतुष्टय भनिन्छ । कसैले धर्म, अर्थ र कामलाई मात्र प्राथमिकता दिएर उल्लेख गर्दा त्रिवर्ग भनेका पाइन्छ भने चारओटालाई एकै शब्दमा भन्दा चतुवर्ग भन्ने गरिएको छ ।

विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा, तुलना गर्दै अध्ययन गर्ने कामहरू भएका देखिन्छन् । सूत्रात्मक रूपमा अभिव्यक्त विचारहरूको व्याख्या आवश्यक हुन्छ । अध्येताहरूले आआफ्ना अध्ययनहरूमा काव्यप्रयोजनहरूको चर्चा गरेको पाइता पनि तिनको सोदाहरण व्याख्या गरिएको देखिँदैन । विशेष गरी धर्म, अर्थ र मोक्षको केही बढी अध्ययन भएको देखिन्छ । धर्मनिरूपणका लागि विभिन्न श्रुतिस्मृति, धर्मशास्त्रहरू संरचित छन् । अर्थशास्त्र अर्थसिद्धान्त नै हा । मोक्ष र धर्म अन्योन्याश्रित देखिन्छन् । काव्यप्रयोजनमा उल्लेख्य स्थान पाए पनि तुलनात्मक रूपमा कामको परिचर्चा थोरैमात्र भएको छ । एकातिर कामको सैद्धान्तिक अध्ययनले काव्यक्षेत्रमा मात्र पाएको देखिन्छ भने काव्यमा कुन कुन प्रयोजन मुख्य रूपमा प्राप्य छन् भनी अध्ययन त भएकै देखिँदैन । कामको महत्व, आवश्यकता, अपरिहार्यता हुँदाहुँद पनि यसको सैद्धान्तिक एवम् काव्यपरक काव्यप्रयोजनपरक अध्ययन यथेष्ट भएको देखिँदैन । यस लेखमा अध्ययनको आधारकृति मेघदूत खण्डकाव्यलाई बनाएर काव्य प्रयोजनहरूमध्ये त्यसमा कामको स्थान केकस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । विगतमा भएका अध्ययनहरूमा यसको अभाव देखिएकाले आंशिक रूपमै भए तापनि त्यसको अध्ययन आरम्भ गर्ने अभिलाषा पनि रहेको छ ।

६.१ सैद्धान्तिक आधार

संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित काव्यप्रयोजनहरूको मूल सैद्धान्तिक मान्यता र तिनको व्यावहारिक, लौकिक उपादेयता प्रसिद्ध नै छ । शास्त्रीय रूपमा प्रतिष्ठित धेरै प्रयोजनहरू देखिन्छन् । सूत्रात्मक रूपमा पुरुषार्थ चतुष्टय, चतुर्वर्ग भनेर धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई लिइएको पाइन्छ । कतिपय सन्दर्भमा त्रिवर्ग भनेर धर्म, अर्थ र कामलाई परिभाषित गरिएको पनि पाइन्छ । यी प्रयोजनको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ र मोक्षका तुलनामा काम तत्त्वको व्याख्या काव्यप्रयोजनका रूपमा कम भएको देखिन्छ । काव्यको प्रयोजन जीवनजगत्भन्दा पृथक् छैन । जीवनजगत्सँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको काम सृष्टिकाकालसँग पनि जोडिएको छ र यसले दार्शनिक ऐतिहासिक, प्राकृतिक महत्व पनि प्राप्त गरेको देखिन्छ । जैविक जीवनचक्रमसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कामको सम्बन्ध धर्म र मोक्षसँ पनि जोडिएकै छ ।

काम तत्त्वको शास्त्रीय स्वरूप मान्यता र काव्यप्रयोजनका रूपमा यसको स्थान निरूपण गरी त्यसकै आधारभूमि र आलोकमा विकसित भई काव्यप्रयोजनका रूपमा समेत स्वीकार गरिएको काम तत्त्वको स्थापित शास्त्रीय मान्यता नै अध्ययनका लागि पनि सैद्धान्तिक आधारभूमि बनाइएको छ ।

७. मेघदूतको काव्यप्रयोजनपरक अध्ययन

काव्यप्रयोजनसिद्धिका दृष्टिले मेघदूत खण्डकाव्यमा काम तत्त्वका अतिरिक्त अन्य प्रयोजनहरू पनि रहेका देखिन्छन् । त्यसो भए तापनि काव्यको मुख्य प्रतिपाद्य प्रयोजनका रूपमा काम तत्त्व नै रहेको पाइन्छ । यसको सैद्धान्तिक आधार र स्वरूप निरूपण गरी उक्त काव्यकृतिमा त्यसको मूल प्रयोजन कसरी सिद्ध गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा निवारण गर्न सकिने सैद्धान्तिक आधारहरू छन् । कृतिमा वर्णित विषयवस्तु मुख्य लक्ष्यका साक्ष्यमा तिनको क्रमबद्ध व्यवस्थित अध्ययन गर्न सकिन्छ । काम तत्त्वको स्वरूप निर्धारण गर्न कामशास्त्रीय सिद्धान्त र रसगत दृष्टिले कामदशाहरूको अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

७.१ काम तत्त्वको दार्शनिक शास्त्रीय आधार र सैद्धान्तिक आधार

लोकव्यवहारमा कामवासना, विषयवासना, विषयभोग आदि भनेर कामलाई बुझ्ने गरिएको छ । कुनै वस्तु प्राप्त गर्न त्यसतर्फ प्रवृत्त भई क्रियाशील रहनु, कुनै चिज प्राप्त गर्ने इच्छा गर्नु, कामना गर्नुलाई पनि काम भन्ने गरिएको पाइन्छ । मानवीय स्वभाव र एषणा मात्र नभएर पशुपक्षीहरूको समेत नैसर्गिक क्रिया, जीवनचक्रसँग जोडिएको कामतत्त्वलाई सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा कामस्तदग्रे समवर्तताधिः मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । (शर्मा, सन् २००५:१०,१२९) भनेर सृष्टिकर्ताका मनमा मनमा सबभन्दापहिला, सबभन्दा अगाडि रहेको कामतत्त्व नै हो भनी सिद्ध गरिएको पाइन्छ ।

ऋग्वेदको संहिताले नै पहिलो सृष्टिशक्तिका रूपमा स्वीकार कामतत्वका बारेमा सूक्ष्म अध्ययन, विवेचन गरी यसको दार्शनिक सैद्धान्तिक स्वरूप निर्धारण गर्ने र त्यसलाई व्यावहारिक रूपमा समेत व्याख्या गरी मर्यादित रूपमा स्थापना गर्ने काम आचार्य वात्स्यायनले गरेका छन् । उनले पनि ऋग्वेदले झैँ यसको सर्वप्राचीनता र सर्वसत्तासिद्ध गर्ने काम गरेका छन् । कामशास्त्रीय धर्म, अर्थ र मोक्षका अधिकरणहरूको पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । बुद्धिका लागि धर्म, मनका लाीग काम र आत्मतत्त्वका लागि मोक्षको आवश्यकता पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । शरीरलाई अर्थ आवश्यक छ । धर्म र कामका लागि पनि अर्थ आवश्यक छ । काव्यप्रयोजनलाई विशिष्टीकरण गरी त्रिवर्ग, धर्म, अर्थ र कामको मात्र उल्लेख गर्दा कामको स्थान र महत्व धर्म र अर्थकैसमान रहेको बताएका छन् । (वात्स्यायन, सन् २००४, पृ ५) मानवीय कामवृत्ति धर्मविरोधी नभएर त्यसकै परिपूरक हो । (वात्स्यायन, सन् २००४:६) भनेर कामको महत्व देखाएको पाइन्छ । कामवृत्ति मूलतः मानसिक भए पनि मन आत्मासँग सम्बन्धित भएकाले यसलाई आत्मिक विषय पनि स्वीकार गरिएको पाइन्छ । काम ज्ञानेन्द्रियजन्य विषय पनि हो । ज्ञानेन्द्रियहरूको अनुकूलतासिद्धिका लागि सम्पादन गरिने क्रियाहरूलाई पनि काम तत्त्व मानेर (वात्स्यायन, सन् २००४:२२) यसको क्षेत्र विस्तार गरिएको देखिन्छ । शैव दर्शनले पनि कामको आदिमता स्वीकार गर्दै सृष्टिको आदिकारण नै कामलाई मानेको पाइन्छ । शिवलाई पुरुष र शक्तिलाई नारीका रूपमा उल्लेख गर्दै उक्त दर्शनले ती दुईका संयोगबाट सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भ भएको (वात्स्यायन, सन् २००४:६) मानिएकाले सृष्टिको अपरिहार्य बीज तत्त्व मानेका कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ । ऋग्वेद र शैवदर्शनशास्त्रहरूले कामतत्त्वलाई

सृष्टिको आदिकारण मानेको कुराले यसको दर्शनशास्त्रीय मर्यादा पनि कायम रहेको पाइन्छ । धर्म र अर्थसँग अन्तः सम्बन्धित कामवृत्ति नै मानवीय पुरुषार्थ मानिएको देखिन्छ । कामवृत्ति मानसिक र जैविक विषय भएकाले रागात्मक हुनु यसको विशेषता नै हो । कामलाई रागात्मक अर्थमा प्रवृत्ति मानेर अविद्या, माया, आकर्षणँग यसलाई जोडिएको पाइन्छ भने यसैको निवृत्ति परकअर्थ ज्ञान, विकर्षण मानिएको देखिन्छ । मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति र पुराणहरूमा पनि धर्मलाई अर्थअर्थबाट काम र कामबाट पुनः धर्मफलको अभ्युदय हुने कुरा बताइएकाले (वात्स्यायन, सन् २००४:७) यिनीहरू एकअर्काका परिपूरक र मर्यादित पनि रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

मानिसको आयु सय वर्ष मानी वर्णाश्रम धर्ममा गरिएको पच्चीस पच्चीसको चार आश्रमको विभाजन भन्दा भिन्न दृष्टिकोण कामसूत्रकार वात्स्यायनको रहेको देखिन्छ । उनले जन्मदेखि सोह्रवर्षसम्म ब्रह्मचर्यव्रतपालनपूर्वक अध्ययनको उमेर भनेका छन् । सोह्र वर्षसम्म ज्ञानोपार्जन गरेपछि उमेर र ज्ञान दुवैका दृष्टिले कामभोगका लागि मानिस परिपक्व हुने तर्क वात्स्यायन (सन् २००४:२०) को रहेको पाइन्छ । उनले सोह्र वर्षदेखि सत्तरी वर्षसम्म काम सुखसँगै अन्य भौतिक सुख भोग गर्ने उमेर हो भनेका छन् । यहाँ अत्यन्त महत्वपूर्ण कुरा चाँहि विधिपूर्वक शिक्षा आर्जन गरेपछि मात्र कामवृत्तिका लागि योग्य हुने भन्ने नै देखिन्छ । काम धर्मसँग पनि सम्बन्धित भएकाले कामसूत्रकारले धर्मको पनि सूत्रात्मक परिचय प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । अदृष्ट फलदायी कर्मशास्त्र सम्मत सम्पादन गर्नु र दृष्टफलदायी काममा प्रवृत्त हुनु नै धर्म हो भन्ने आशय उनको पाइन्छ । (सन् २००४:२०) यद्यपि काम ज्ञानेन्द्रिय र मनसँग सम्बन्धित विषय हो तापनि यसको भोग चाँहि अनुशासित, मर्यादित र शास्त्रसम्मत हुनुपर्दछ । कामको परिणाम सुयोग्य सन्तान प्राप्ति हो र त्यो धर्मसँग सम्बन्धित छ (वात्स्यायन, सन् २००४:२७) भनी उनले यसलाई भौतिक सुखभोगमात्र नभनी मर्यादित सृष्टिप्रक्रिया मानेर शास्त्रीय स्वरूप प्रदान गरेको देखिन्छ ।

७.२ रससिद्धान्तमा कामदशा

रति स्थायी भाव हुने शृङ्गार रसको विप्रलम्भ शृङ्गारको परिचर्चा गर्ने सन्दर्भमा कामपीडित व्यक्तिको मानसिक तथा शारीरिक अवस्थाको चित्रण गर्दै त्यस्ता व्यक्तिका लक्षण र क्रियाकलापहरूलाई कामदशा भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९९८:१६३) । विप्रयुक्तव्यक्तिका सूक्ष्म क्रियाहरू स्थितिलाई दश अवस्थामा वर्गीकरण गरी तिनलाई क्रमशः अभिलाषा, चिन्ता, स्मृति, गुणकथन, उद्वेग, संप्रलाप, उन्माद, व्याधि, जडता र मृति (मृत्यु अवस्था) हुन् । (विश्वनाथ, सन् १९९८:१६३) यिनमा अभिलाषा, चिन्ता र स्मृति सम्भोग (कामवृत्ति) प्राप्ति उपायसँग सम्बन्धित मानसिक चिन्तनका अवस्था हुन् । चेतनअचेतनका बिचमा भेदज्ञान नहुनु उन्माद अवस्था हो । यसमा प्रलाप पनि हुन्छ । दुब्लो हुनु, लामो सास फेर्नु, शरीर सेतो हुँदै जानु जस्ता लक्षणहरू व्याधि दशाका हुन् र यिनीहरू शारीरिक हुन् । अङ्गहरू र मनसमेत क्रियाहीन हुनुलाई जडता भनिएको छ । (विश्वानाथ, सन् १९९८:१६३) आचार्य विश्वनाथले गरेको यो सूक्ष्म अध्ययन र वर्गीकरणले कामपीडित व्यक्तिका शारीरिक एवम् मानसिक अवस्थाको चित्रण गर्दै कामपीडा बढ्दै गएर पीडितको मृत्यु समेत हुन सक्ने कुरा देखाएको छ । यस अध्ययनबाट के बुझिन्छ भने कामतृप्ति मानसिक तथा शारीरिक दृष्टिले पनि आवश्यक नैसर्गिक, जैविक र स्वाभाविक प्रक्रिया हो ।

७.३ मेघदूतका नायकनायिकाका कामदशा

रससिद्धान्त र अनुभूतिका दृष्टिले मेघदूत खण्डकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको परिपाक पाइन्छ । विप्रलम्भ शृङ्गार रसका भेदहरू मध्ये श्रापजन्य विप्रलम्भ नै यस खण्डकाव्यको अङ्गी रस हो । कुबेरको श्रापका कारण एक वर्षसम्म प्रियावियुक्त भई एक्लै बस्नु पर्दा प्रस्तुत काव्यका नायक पीडित भएका देखिन्छन् । उनको चरित्रअध्ययन गर्दा उल्लिखित काम दशाहरू उनमा पाइन्छन् । उनी अभिलाष, चिन्ता र स्मृतिग्रस्त हुँदै उन्माद अवस्थामा पुगिसकेका छन् । जड मेघलाई चेतन ठानी सन्देश वाहकका रूपमा सम्बोधन गर्नु उनको उन्माद अवस्थाकै पराकाष्ठा हो । सुन्दर मेघमाला देखेर उत्कण्ठित भएका यक्षको मनोवृत्तिको सङ्केत गर्दै महाकवि कालिदास सामान्य मान्छेले त मेघ देख्ता उसको मनोभावमा परिवर्तन आउँछ भने पत्नीसँग अङ्कमाल गरेर बस्नबाट वञ्चित प्रवासी यक्षको के कुरा गर्नु र ? (कालिदास, १९७९:९।३) भनी काव्यको सुरु मै नायकको कामपीडित मनोदशाको चित्रण गर्दछन् । जड मेघको निर्मा० जड पदार्थहरू धुवाँ, ज्योति, पानी र हावाबाट भएको हो । यक्षका कुरा सुन्ने र बुझेर प्रियालाई भनिदिने काम मेघले गर्न सक्दैन, यो यथार्थ हो । त्यसो भए तापनि चेतन व्यक्तिले मात्र गर्न सक्ने दूतको कामका लागि यक्ष मेघलाई नै सम्बोधन र प्रार्थना गर्दछन् । (कालिदास, १९७९:१३।५) जड र चेतनको भेदज्ञान नहुनाको कारण कामजन्य पीडा नै हो भन्ने महाकविको विचार रहेको देखिन्छ । कामपीडाजन्य अवस्था अध्ययनका दृष्टिले नायक यक्षको यो उन्माद अवस्था हो ।

मेघमार्फत् आफ्नी प्रियालाई सन्देश सम्प्रेषण गर्ने सिलसिलामा यक्ष विप्रयोगजन्य पीडामा बसेकी प्रियाका मनमा तिमीले आशा सञ्चार गरिदिनु पर्छ भनी आग्रह गर्दछन् । मृत्यसम्म पुऱ्याउन सक्ने कठोर काम पीडा असह्य हुन्छ । विप्रयोगमा पनि आशाबन्धनले जीवन रक्षा गर्न सक्छ भन्ने यक्षको विचार (कालिदास, १९७९:२५।१०) बाट नायिका पनि कामदशाग्रस्त भएको सङ्केत पाइन्छ ।

रामगिरिबाट अलकापुरीसम्म पुग्ने मार्ग सङ्केत गर्ने क्रममा बिचमा भेटिने विभिन्न नदीनाला, शैलशाखाहरूका बारेमा पनि यक्ष मेघलाई बताउँछन् । यही क्रममा नदीहरूबाट पानी लिएर जानुपर्ने मेघको आफ्नो कर्तव्य पनि सम्झँदै यक्ष गहिरा नदीहरूबाट पानी बोकेर जान तिमीलाई ढिलो हुन्छ । ननदीको निलो पानी नायिकाको साडीजस्तै सुन्दर देखिन्छ । छेउका बेलका शाखाहरूसम्म पुगेर तिनलाई स्पर्श गरेझैं देखिने नदीका तटहरू नायिकाका नितम्बझैं देखिन्छन् । त्यस्तो आकर्षक दृश्यमा तिमी अनुरक्त हुनेछौ किनभने कामरसास्वादन गरेको पुरुष कामानुरागजन्य हावभाव प्रदर्शन गर्ने नारीप्रति आकर्षित नभई रहन कहाँ सक्छ र ? (कालिदास, १९७९:९१।४१) भन्ने यक्षकथनमा अभिलाष, चिन्ता र स्मृति भावसँगै विकसित उन्माद अवस्था पुनः प्रकट भएको देखिन्छ । यहाँ पनि पानी, बेत, नदी किनारा आदि जड पदार्थहरूमा पनि चेतनको आरोप गरिएको पाइन्छ । चेतन र अचेतनमा भएको भेदको ज्ञान यक्षका चित्तवृत्तिमा देखिँदैन ।

यक्षको मनःस्थिति पूर्णतया उन्मादग्रस्त भएको छ । उन्मादका परिपक्व अवस्था उत्तरमेघमा अझ सघन देखिन्छ । अलकापुरीमा आफ्नै निवासमा एक्लै कामपीडा सहँदै बसिरहेकी यक्षपत्नीको शरीराकृति कस्तो छ ? यसको जानकारी मेघलाई छैन भन्ने ठानेर यक्ष आफ्नी प्रियतमाको शारीरिक वैशिष्ट्य वर्णन गर्दछन् । (कालिदास, १९७९:१७४।१९) नायक यक्षमात्रै कामपीडित भएका छैनन्, उनकी पत्नी पनि उत्तिकै पीडित भएको कुरा यक्षले मेघलाई बताएको अवस्थाबाट बुझ्न सकिन्छ छ। (कालिदास, १९७९:१९७२८)

नायकका अभावमा केशमा तेल पनि नलगाई बसेकी, विपनामा समभव नभए तापनि सपनामै भए पनि पतिसँग संयोग सुखप्राप्त गर्न पाए हुन्थ्यो भन्दै रुँदै गरेकी मेरी प्रियतमालाई भेट्नू । यक्षको यो आशयबाट उनीहरू भौतिक रूपमा टाढा छन् तापनि मानसिक अनुराग र कामेच्छा उनीहरूमा समान छ भन्ने स्वतः बुझिन्छ । उनीहरूमा रहेको कामुकतालाई कविले सपनामै भए पनि भोगानुभूतिमा रूपान्तरित गराउन चाहेको कुरा पनि उक्त अभिव्यक्तिमा अभिव्यञ्जित भएको देखिन्छ ।

नायिका यक्षपत्नीमा रहेको कामदशाजन्य स्मृति अवस्थाको वर्णनको चरमोत्कर्ष (कालिदास, १९७९:२०८।३३) यक्षका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । उनीहरूका बिचमा भएको रतिक्रिडा र त्यपछिका गतिविधिहरूको स्मरण यक्षलाई त भएकै छ । यक्षको सन्देश मेघबाट सुनेपछि यक्षप्रियाले पनि अरु कुरा भुलेर पूर्वयौन सुखानुभूतिमा चुर्लुम्म डुब्नेछिन्, उनका स्मृतिमा कामसुख र मेरा गतिविधिहरू आउनेछन्, उनी पनि कामातुर हुनेछिन् भन्ने यक्ष कथनले कामभावनाको स्मृति, अनुभूति र जागृति बोध गराएको पाइन्छ । मेघका माध्यमबाट प्रियासमक्ष सन्देश सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा यक्षको मनःस्थिति स्मृति र उन्मादको दोसाँधमा पनि देखिन्छ । नायिकाको रूपसौन्दर्यमा मोहित यक्षअहिले त्यसलाई स्मृतिमा लिन बाध्य देखिन्छन् भने उनका अवयवहरूको सान्दर्य स्मरण गर्दै विभिन्न जड पदार्थ र पशुपक्षहरूको एकदेशीय सौन्दर्यास्वादन गर्दै एउटै ठाउँमा, एउटै वस्तुमा त्यो सौन्दर्य अवलोकन गर्न नपाएकामा पश्चात्तापग्रस्त देखिन्छन् यक्ष । (कालिदास, १९७९:२२६।४१) उनी वनका लहरामा प्रियाको शरीरसौन्दर्यको अनुभूत गर्दछन् । मृगीका आँखा देख्दा उनका आँखा सम्झन्छन् । चन्द्रमा सुन्दरतामा उनी नायिकाका मुखमण्डलको सौन्दर्य देख्दछन् । मयुरका प्वाँखमा नायिकाका केशराशिको सौन्दर्य देख्ने यक्ष पानीका तरङ्गमा नायिकाकै आँखीभौँका छटा देख्दछन् । ती विविध सौन्दर्य अवलोकनबाट उनी ढुक्क, सन्तुष्ट छैनन् । एकै ठाउँमा प्रियाको सौन्दर्य सर्वस्व देख्न नपाएकामा चाहिँ पीडित र उत्कण्ठित पनि भएका देखिन्छन् । प्राकृतिक, जैविक सौन्दर्य अवलोकनबाट झन् आतुर र उत्कण्ठित भएका यक्ष स्मृति आरुढ प्रियाको चित्र शिलामा बनाएर सम्पूर्ण सौन्दर्यसार एकत्र अवलोकन गर्ने र चित्रमै भए पनि एक साथ भएको अनुभव गर्ने इच्छा गर्दछन् । त्यसरी ढुङ्गामा चित्र बनाएर सँगै हुन खोज्दा आँसु झरेर चित्र नै मेटिन्छ । दुर्भाग्यवश चित्रमा पनि सामीप्य हुन नसकेको पीडा पनि यक्षले मेघलाई सुनाएको देखिन्छ । (कालिदास, १९७९:२२९।४२) यस कथनले पनि यक्षमा विकसित हुँदै गएको कामदशाको उन्माद अवस्थाको पुष्टि गर्दछ ।

७.४ काम नै मुख्य प्रयोजन

काव्यप्रयोजनहरूलाई त्रिवर्ग वा चतुर्वर्ग वा पुरुषार्थ चतुष्टय जे भने पनि कामको महत्व र उपस्थिति देखिन्छ । धर्म र मोक्ष पारलौकिक व्याख्यामात्र गरी अबोधगम्भ, अदृश्यफलदायी बनाइएकाले तिनीहरू लौकिकजीव्न निरपेक्षझैँ पनि ठानिएका छन् । अर्थोपार्जन जीवन निर्वाहका लागि अनिवार्य नै हुन्छ । प्राचीनता र व्यापकताका दृष्टिले हेर्ने हो भने काम तत्त्वकै सर्वप्राचीनता प्राकृतिक, जैविक, नैसर्गिक उपस्थिति देखिन्छ । आध्यात्मिक दार्शनिक दृष्टिकोणबाट होस् वा भौतिक, ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट सृष्टि प्रक्रियाको आदिकारण, बीजतत्त्वका रूपमा काम नै देखिन्छ । धर्म, अर्थ र मोक्ष मानव जीवनसँग मात्र सम्बन्धित रहेको देखिन्छन् । कामतत्त्व चाँहि पशुपक्षिसँग पनि अनिवार्य रूपमा जोडिएको कुरा हो । त्यसकारण पनि यसको क्षेत्र स्वतः व्यापक बनेको देखिन्छ ।

काव्य मानवीय चेतनाको अनुभूतिको अभिव्यक्ति हो । यसकारण काव्य पनि मानवजीव्नसँगै सम्बन्धित भाषिक सम्पदा हो । काव्यका माध्यमबाट मानवसभ्यताको विकासको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसकै माध्यमबाट लोककल्याणकारी ज्ञान सम्प्रेषण गर्न सकिन्छ । काव्यप्रयोजनहरू प्राप्तिका दृष्टिले कवि वा सहृदय वा दुवै अधिकारी हुन्छन् । यसरी हेर्दा प्रकारान्तरले तिनीहरू मानवहितमै समर्पित र केन्द्रित भएका देखिन्छन् । ज्ञानेन्द्रिय र मनबाट उद्‌भावित काम अपराजेय जैविक तत्त्वका रूपमा परिभाषित भएकै देखिन्छ । यसले वैदिक, दार्शनिक, शास्त्रीय, सैद्धान्तिक मान्यता प्राप्त गरेको पाइन्छ । पूर्वीय वाङ्मयमा कामको सर्वव्यापक, अनिवार्य सत्ता स्वीकार गरेर नै यसलाई विधिवत् रूपमा स्थापना गरिएको देखिन्छ । यसरी अध्ययन गर्दा पूर्वीय वाङ्मयमा काम तत्त्वले बलियो आधारभूमि प्राप्त गरेको देखिन्छ । दार्शनिक दृष्टिकोणबाट सृष्टिप्रक्रियासँग जोडिएको आदिकारण भनिएको काम तत्त्वको अध्ययन गर्दा यसको अपरिहार्यतालाई ध्यान दिएर नै शास्त्रीय रूपमा सैद्धान्तिक रूपमा पनि अनिवार्य स्थान दिइएको हो । सैद्धान्तिक स्वरूप पाइसकेको काम तत्त्वलाई काव्यशास्त्र र काव्यमा समेत प्रतिष्ठित गरिएको छ । पशुपक्षीका तुलनामा कामभोगका दृष्टिले मानिस स्वाभाविक रूपमै अनुशासित, मर्यादित हुन्छ । मानवीय काम उपभोग धर्म र मोक्षसाग सम्बन्धित गराउनको कारण पनि यसलाई मर्यादित बनाउनकै लागि हो । त्यतिमात्रै होइन, कामलाई अर्थसँग पनि जोडेर यसलाई भौतिक रूपमा पनि बलियो बनाइएको देखिन्छ । ज्ञानले मानसिक रूपमा र उमेरले शारीरिक रूपमा परिपक्व भएपछि मात्र कामवृत्तिका लागि अनुमति दिनाको कारण पनि यसलाई अनुशासित व्यवस्थित बनाइनु पर्छ भनेर नै हो । व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट पनि यो शास्त्रीय मान्यता समुचित देखिन्छ । सृष्टिप्रक्रियाको निरन्तरता, वंशपरम्परा निर्वाहका लागि कामवृत्तिलाई स्वीकार गरी तिनलाई पनि धर्म र मोक्षसँग सम्बन्धित गराएर सुयोग्य सन्तान उत्पादनसँग कामलाई जोडिएको देखिन्छ । यो निर्देशन र शास्त्रीय प्रतिबन्ध एवम् परिसीमाले यसलाई अझ बढी मर्यादित बनाएको देखिन्छ । मानवीय अनुभूति, शास्त्रीय स्वीकृति र यसको अनिवार्य उपस्थितिका विषयमा विमति देखिँदैन । यसरी अध्ययन गर्दा काव्यप्रयोजनहरूका केन्द्रबिन्दुमा काम तत्त्व नै रहेको कुरा तथ्य र तर्कहरूले प्रमाणित गर्दछन् ।

७.५ काव्यमा कामको प्रमुखता

काव्य अनुशीलन, अनुभूतिका सन्दर्भमा मुख्य रूपमा रसलाई आधार मान्ने गरिन्छ । कामवृत्तिसँग सम्बन्धित रस शृङ्गार हो । यसको स्थायी भाव रति हो । रति कामजन्य भाव नै हो । रस सामग्रीका रूपमा स्थापना गरिएको अनुभावसँग ज्ञानेन्द्रियहरूको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ज्ञानेन्द्रियका विषयहरू रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, शब्द नै हुन् । रति स्थायी भावको जागृति मानसिक व्यापार हो । यसरी हेर्दा स्थायी भावको पनि स्थायी आधार काम तत्त्व नै सिद्ध हुन्छ । शृङ्गार रसका मुख्य दुई भेद सम्भोग र विप्रलम्भ मध्ये मेघदूत खण्डकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको परिपाक छ । उक्त काव्यको अङ्गी रस नै विप्रलम्भ शृङ्गार रहेको छ । विप्रलम्भ शृङ्गारका भेदहरू मध्ये श्राप विप्रलम्भ शृङ्गार रस नै यस काव्यको मुख्य हो । शृङ्गार रसको शास्त्रीय चर्चा गर्दा कामपीडाजन्य अवस्थाहरू उल्लिखित देखिन्छन् । कामभोगका अभावमा उत्पन्न ती विभिन्न अवस्थाहरूलाई दस किसिमका देखाएर तिनलाई कामदशा भनिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत काव्यका नायक र नायिका दुवै कामदशाग्रस्त देखिन्छन् । नायकको अनुभूति र कथनबाट उनका कामदशाको अध्ययन गर्न सकिन्छ भने उनको सन्देशमा व्यक्त विचारबाट नायिकाका कामदशा

पनि बुझ्न सकिन्छ । तिनलाई उदाहरणपूर्वक प्रस्तुत पनि गरिएको छ । माथि उल्लिखित शास्त्रीय सिद्धान्त र काव्यका उदाहरणगत तथ्यहरू विश्लेषण गर्दा उक्त काव्यमा कामतत्त्व नै केन्दिैय र मुख्य कथ्यका रूपमा रहेको कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

७.६ निष्कर्ष

पूर्वीय वाङ्मयमा ऋग्वेद सर्वप्राचीन गन्थ मानिएको छ । उक्त ग्रन्थमा नै काम तत्त्वको सृष्टि सबभन्दा पहिला भएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वेद पछि विकसित अन्य दार्शनिक ग्रन्थहरूमा पनि कामको प्राचीनता स्वीकार गरिएको पाइन्छ । स्मृतिग्रन्थ र पुराणहरूमा पनि कामतत्त्वका बारेमा चर्चा गर्दै यसलाई सृष्टिप्रक्रियासँग सम्बन्धित बीजका रूपमा स्वीकार गरिएका पाइन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रहरूमा कामलाई अनिवार्य मानेर प्रत्यक्ष, परोक्ष रूपमा काव्यप्रयोजनकै रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ । काव्यहरूमा पनि कामले उच्च स्थान पाएकै छ । काव्यमा रसराजका रूपमा स्वीकार गरिएको शृङ्गार रसको मूल आधार पनि काम तत्त्व नै हो । यसलाई रसका सन्दर्भमा शब्दतः उल्लेख नगरेर स्थायी भावको मात्र उल्लेख गरिएको हो भन्ने देखिन्छ । संस्कृत काव्यहरूमा मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई प्रयोजन मानेर तिनकै सिद्धिका साधन काव्यलाई मानिएको स्पष्ट देखिन्छ । काव्य साधन र पुरुषार्थ चतुष्टय साध्य हुन् भन्ने कुरा निर्विवाद नै छ । सैद्धान्तिक एवम् शास्त्रीय दृष्टिले पुरुषार्थको केन्द्रीय तत्त्व काम नै हो भन्ने स्पष्ट भएकै छ । मेघदूत खण्डकाव्यमा पनि कामतत्त्वकै प्रधानता रहेको तथ्यद्वारा प्रमाणित विषय हो । समग्र अध्ययनको निष्कर्षलाई सूत्रात्मक रूपमा निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

क) कामलाई सृष्टिप्रक्रियाकै सर्वप्राचीन, बीजतत्त्वका रूपमा स्वीकार गरी स्थापना गरिएकाले यसका दार्शनिक, शास्त्रीय एवम् सैद्धान्तिक आधारभूमि सशक्त र सबल रहेको देखिन्छ ।

ख) कामलाई वैदिक वाङ्मयदेखि स्मृतिशास्त्र र पौराणिक ग्रन्थहरूले समेत मूल, कारण तत्त्वकै रूपमा अङ्गीकार गरेका छन् । क्रमिक रूपमा विकसित पूर्वीय काव्यशास्त्रहरूमा पनि कामलाई मुख्य काव्यप्रयोजन मानिएको छ । काव्यमा पनि पुरुषार्थलाई साध्य र काव्यलाई साधन मानिएको देखिन्छ । पुरुषार्थहरूमा पनि कामकै केन्द्रीयता रहेको पाइन्छ । धर्म, अर्थ र मोक्षजस्ता अन्य पुरुषार्थहरू कामसँगै सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् ।

ग) धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र जस्तै कामशास्त्रको पनि निर्माण भई यसका विषयमा सूक्ष्म विवेचना गरी कामको दार्शनिक स्वरूप निर्धारण गरिएको पाइन्छ ।

घ) कामको सर्वव्यापकता, सर्वसत्ता, सामर्थ्य र अपरिहार्यता सैद्धान्तिक एवम् प्रायोगक रूपमा पनि सिद्ध भएकै छ । जङ्गम प्राणीहरू पशुपक्षी र मानवका लागि पनि काम उत्तिकै आवश्यक रहेको कुरा उल्लेख गर्दै यसको महत्व र स्थान देखाइएको पाइन्छ । मानिसक सभ्य र चेतनशील प्राणी भएकाले काम भोगका लागि अनुशासन, मर्यादा आवश्यक पर्दछ । त्यसलाई शास्त्रीय रूप दिन र समाजमा मर्यादित बनाउन कामलाई धर्म र मोक्षसँग समेत जोडिएको देखिन्छ ।

ङ) कामशास्त्रीहरूले कामको विधिवत् उपभोगका लागि शिक्षा र उमेर दुवै कुरा परिपक्व हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेर यसलाई सीमाबद्ध गर्न खोजेको देखिन्छ ।

च) विभिन्न आधारबाट अध्ययन गरी सृष्टि प्रक्रियाकै आदि बीजतत्त्वका रूपमा स्थापित कामले काव्यप्रयोजनमा पनि उच्च महत्व पाएको देखिन्छ । विवेच्य काव्य मेघदूतमा पनि कामतत्त्वकै

प्रधानता रहेको देखिन्छ । श्रापजन्य विप्रलम्भ शृङ्गार रस अङ्गी भएको प्रस्तुत काव्यमा काम उपभोगको अतृप्तिजन्य पीडाका अनेक अवस्थाहरू प्रमुखपात्रमा देखिन्छन् । नायक पात्रले मेघलाई सम्बोधन गरी प्रियासमक्ष सम्प्रेषण गरेको सन्देशमा अभिव्यक्त विचार, उनको मानसिकता, अनुभूति र क्रियाकलापहरू कामभोगकेन्द्रित छन् । भोगकै लागि सञ्चरित, सञ्चालित पनि देखिन्छन् ।

छ) हाम्रा ज्ञानेन्द्रियहरू आँखा, जिब्रो, नाक, छाला र कानका भोग्य विषयहरू क्रमशः दृश्य, स्वाद, गन्ध, स्पर्श र शब्द हुन् । यिनीहरूसँगै काम जोडिएको मन हो । मूलभूत रूपमा कामको सम्बन्ध यिनै इन्द्रिय र मनसँग हुनाले कामवृत्ति पनि मानसिक र ऐन्द्रिय भएको हो । प्रस्तुत काव्यका पात्रको चरित्र पनि ज्ञानेन्द्रिय एवम् मनद्वारा विकसित भई सम्पूर्ण रूपमा कामवृत्तिप्रति समर्पित भएको देखिएकाले उक्त काव्यको साध्य काव्य प्रयोजन काम नै हो भन्ने कुरामा विमति हुनसक्ने देखिँदैन ।

सन्दर्भसामग्री

अवस्थी, बच्चूलाल(१९७२), *ध्वनिसिद्धान्त तथा तुलनीय साहित्य चिन्तन,* भोपाल : हिन्दीग्रन्थ अकादमी ।

कालिदास (१९७९), *मेघदूतम्,* वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

कुन्तक (२०४७),*वक्रोक्तिजीवितम्,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

त्रिपाठी रामसागर (१९९१), संस्कृत साहित्यका इतिहास, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

खतिवडा, गिरिराज (२०७०-०७१) **प्रभा,***महाकविकालिदासस्य काव्येष्वलङ्काराणां सङ्क्षिप्तानुशीलनम्,* पृ. २-१४, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

घिमिरे, टेकनाथ (२०६९), **गवेषणा**, *काव्यप्रयोजनम्* : पृ.८७-९१, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान, प्रकाशक : प्रजातन्त्रवादी प्राध्यापक संघ ।

जगन्नाथ (१९९३), *रसगङ्गाधर,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

नगेन्द्र (१९६३), *भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका,* दिल्ली : नेशनल पब्लिसिंग हाउस ।

भट्टराई नन्दन (२०६९), **प्रज्ञाज्योति**, *मेघदूतस्य काव्यसौन्दर्यम्,* पृ. १६९-१७६ । ने.सं.वि. प्राध्यापक संघ, पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ, धरान ।

मम्मट (२०३१), *काव्यप्रकाश,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

वात्स्यायन (२००४), *कामसूत्रम्,* वाराणसी : चौखम्बा, सुरभारती प्रकाशन ।

वामन (१९५३), *काव्यालङ्कारसूत्राणि,* मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस ।

विश्वनाथ (१९९८), *साहित्य दर्पण,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

शर्मा, श्रीराम (सन् २००५), *ऋग्वेद संहिता,* ब्रह्मवर्चस् हरिद्वार ।

शुक्ल, ब्रह्मानन्द (१९५३), *मृच्छकटिकं,* बनारस : संस्कृत बुक डिपो ।

सुवेदी सागरमणि (२०७६), **दृष्टिकोण**, *मेघदूतखण्डकाव्यस्यौचित्यपरकमध्ययनम्,* पृ.२७०-२८०, अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान ।

,, (२०६७), **उद्घोष,***काव्यप्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत,* पृ.३४-३८, साहित्य अनुसन्धान परिषद्, धरान, सुनसरी ।

Eological Hazards and Alienation: A Study of Imagery in Eliot's "Prufrock"

Diwakar Regmi *
PhD

Abstract

This paper studies the use of images in T. S. Eliot's poem "The Love Song of J. Alfred Prufrock" so as to explore how the arrangement of images supports Eliot's doctrine of objective correlative. It forwards the argument that the imagery portrays the speaker of the poem, Prufrock, as being one passing through mental alienation and procrastination, and establishes that the causes of his problems are industrialization, urbanization and ecological hazards. These problems are presented through the imagery, which, for the purpose of this paper, includes metaphors, similes, symbols, allusions, animation and personification as well. All the images, dug out and put together, reveal the deep irony which suggests Prufrock's mental alienation.

Key Words

Imagery, irony, alienation, procrastination, industrialization.

Introduction

"The Love Song of J. Alfred Prufrock", published in 1915, was Eliot's earliest masterpiece. Presented in the form of a dramatic monologue, the poem introduces us with an urban man deluded by industrialization and growing capitalism in the early 20th century. In a way, we find, in the poem, the representation of the poet himself, who despised liberal humanism and was "disillusioned with regard to human improvement" (Olsen 146). Packed with images and symbols, it takes us into the heart and mind of a man who is victim of inaction and indecision. "The Love Song of J. Alfred Prufrock" seems to prescribe, as Michael North says, "a settled life on the soil, a cosmopolitan, famed or garbling together half the languages of humankind, who preached the virtues of a rooted tradition" (74). The poem proved Eliot's poetic craft, and success of the poem lies in the mythological and the literary references he uses, symbols, images, form and theme. All these components contribute to each other and make the poem’s unified whole.

---

*Lecturer. NSU. Pindeswar Campus Dharan.

Eliot is one of the most read, reviewed and critiqued poets of the 20th century English literature. "Prufrock", among others, has drawn a good deal of interpretation from around the world. Some of the most significant ones, for this paper, have been discussed here.

Frederick W. Locke, in his paper "Dante and T. S. Eliot's Prufrock", tries to interpret Eliot's poem in the light of Dante and his *Inferno*. In the paper Locke attempts to critique and correct some of the claims of F. O. Mathiessen in his work *The Achievement of T. S. Eliot*. He believes that Prufrock in Eliot's verse has an analogical relationship to Gaido of Dante's poem (55). Locke discusses a little about images in the opening verse of "Prufrock," but does not elaborate its significance.

A. R. Jones's "Prufrock Revisited" studies the narrative structure of the poem to find the poem's meaning in the formal unity. He divides the poem into four sections: in the first section, we find Prufrock's movement in the street through the fog; the second section is a transitional one dealing with Prufrock's loneliness and inadequacy; in the third section Prufrock discusses what he did not do or will not do and the reasons for his inaction; and in the last section, Prufrock presents a "dramatic version of himself which leads first to his determination to rebel, however mildly, and then to the vision of the mermaids" (217). Jones finds that the poem is not only a portrait of individual sensibility but a description of the sensibility of the age it was written in, an age that sought not only answers but overwhelming questions. The sensibility of the age portrayed in the poem, Jones talks about, can be studied through the study of images used in the poem.

Paul Fussell studies the use of gestic symbols in "Prufrock" and compares it to the use of the same in Eliot's other poems. He relates the use of gestic symbols to the study of Eliot's doctrine of objective correlative. He writes that Eliot's idea of objective correlative and its necessity in the 20th century poetry can be found "in the use of recurring symbol in many of his earlier poems, the symbol of the automatic, interrupted, abortive or vacant gesture of hand or body" (194). He finds that Eliot is observant of the movement of hands or fingers in not only "Prufrock" but other poems as well. The gestures are suggestive of certain psychic condition. Fussell's study of symbols is helpful for understanding the intensity of Eliot's images.

Gabriel McIntire explores the impulses and limits of desire in "Prufrock" and other poems of Eliot. He finds that desires have been rendered in a number of ways in "Prufrock": "in the desire for propriety, for a language of accurate expression, for lost time, and in the latent sexual desires of a young or middle-aged man" (78-79). His

observation of desires in Eliot's poems leads him to formulate his belief that Eliot situates women in each of his poems, in the discourse of sex; women have been portrayed as sexual objects. The irony for him, however, is that their very sexuality is undesirable. He finds this dialectics of curiosity and disgust in "Prufrock" as well. He writes that in "Prufrock" the speaker is "mesmerized, shocked and repelled by the hair on women's arms . . . . as though guile constitutes the feminine . . ." (92-93). McIntire succeeds in exploring the dialectics of curiosity and disgust in the middle-aged speaker of the poem but does not discuss the causes of such dialectics in him.

Mutasem Al- Khader studies the poem as Prufrock's journey towards poetry and creativity. In the poem, he argues, Prufrock's real self as a poet has been manifested. He believes that a close reading establishes a connection among various parts of the poem, and ultimately represents Prufrock as a poet gaining maturity and creativity. To justify this thesis, he analyses the use of images in the poem. The analysis, however, sounds incongruent and forcefully applied. For example, the image of the yellow fog with back and a muzzle "overshadows", for him, "the poet's coming maturity and creativity" (52). It may be justified as an attempt to read the poem against the main current but fails, at large, to establish Eliot's point.

This paper forwards an argument that Eliot has presented the problems of the modern man like alienation, procrastination, inaction and indecision through the portrayal of a middle-aged urban man, Prufrock. In doing so, he relies more on imagery than on diction. Therefore, this paper has used the methodology of analysis and interpretation of images used in the poem. Moreover, it has used the theory of images as a tool, and has interpreted the meaning of the images and their arrangement in the poem with an objective to answer the problematic issues like: what causes Prufrock's alienation?, how does Eliot express his alienation?, and how does the use of imagery convey the idea of ecological hazards and industrialization?

Eliot and Imagery

The use of imagery is as old as poetry. The ancient Greek, Roman as well as the Indian poets used imagery to provoke special type of emotion through poetry. Many stories in *The Bible*, the Greek epics *Iliad* and Odysseus, and much of the Indological writings have made ample use of images. Images have special meanings and connotations. The meanings of images are arbitrary, and depend largely on cultures and ideologies of the societies. Temporal and spatial differences too are the key determinants of the meaning of images.

The use of imagery began to gain special value in the western literary history with the advent of symbolism. The symbolists used imagery to talk of one thing or idea in terms of the other. The imagists went one step ahead counteracting the loosely defined images of the symbolists. Partly influenced by the Japanese haiku, the imagists cultivated language in their poems in such a way to create a vivid representation of objects or ideas. They believed that "image is not an ornamental device, but a shortcut to the true comprehension of reality" (Olsen 144). They made imagery the basic tool of their poems to express feelings and emotions that were, unlike the Romanticists' practice, impersonal.

Imagery is one of the commonest terms in the modern literary criticism. Although the term does not have a single stable meaning, it is commonly used, as M. H. Abrams writes, to make "poetry concrete, as opposed to abstract". The use and scope of imagery, according to him, is wide and varied. It is used, he writes, "to signify all the objects and qualities of sense perception referred to in a poem or other work of literature, whether by literal description, by allusion, or in the *vehicles* of its similes and metaphors"(151). He divides imagery into categories like visual, auditory, tactylic, thermal, olfactory, gustatory and kinesthetic.

T. S. Eliot, a child of symbolism as well as imagism, has a special craft of using imagery. His imagery is suggestive of the time he was living through. Imperialism was in its hay day leaving its consequences in almost every walk of human life. It had kept the economy in its grip through money market. Industrialization had led to the establishment of factories of mass production in the cities irrespective of the environmental effects in the life of the people. The monotonous routine life in the cities had caused anxiety, delusion and alienation among the workforce as well as the amateur citizens. At the time when Eliot was writing, neither politics nor economy was faring well in Europe. Britain was fighting anti-colonial activities in the colonial countries around the world. Moreover, the devastation of the First World War, and the threat from the Nazism and Fascism had made people hopeless about achieving peace, order and prosperity. Eliot's poems are rich with imagery indicating social, economic and moral life of Europe during and between the two greatest wars of the 20th century.

The study of Eliot's theory of objective correlative helps immensely to a reader of Eliot's poems as a complementary. Eliot's remark in "Hamlet and His Problems" is itself a demand for rich imagery in poetry. He writes in the essay, "The only way of expressing emotion in the form of art is by finding an *objective correlative*; in other

words, a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that *particular* emotion"(766). The set of objects shown and represented in the poem; Prufrock's physical, mental and emotional situation; and the chain of events together contribute to construct the total image, and to explore poem's eco-socio-political horizons.

Ecological Hazards and Mental Alienation in "Prufrock"

"The Love Song of J. Alfred Prufrock " written before the first world war and published during the war, though mentions nothing about the war, is rich in imagery that suggests human despair, anxiety, alienation and indecision. Eliot, through imagery, presents the inaction of the modern man, who finds himself deluded by the growing industrialization and its consequences. The urban landscape, where Prufrock, the speaker of the poem, takes an imaginary journey along with his lover, is crowded with people who are, the imagery suggests, living apparently through despair and anxiety.

The epigraph from Dante's *Inferno* is presented as a judgment of the modern world that compares to the hell where the damned soul goes, never to return alive. Why did Eliot choose these lines for the epilogue of his poem? Had the world really gone hellish at the time he was writing? The imagery he has used from the very beginning of the poem suggests his anxiety and discomfort in the world growing hostile to humanity.

The speaker opens up his monologue addressing his love, asking to accompany him through the town. It is evening paralyzed like "a patient etherized upon a table" (3). The personification of evening and the visual image of a patient lying unconscious upon the doctor's table are suggestive of the illness of the time 'evening'. In such an ill time, he asks his love to go on a walk through the streets that are half deserted. The description of the visual images shifts, then, to the use of auditory image of "muttering retreats" (5) only to shift back to the visual image of "one-night cheap hotels" (6), "sawdust restaurants", and "oyster-shells" (7). The speaker once again introduces auditory images "a tedious argument" (8) and "an overwhelming question" (10) before he closes the first stanza. Through the shift of the images, visual- auditory, visual-auditory, the speaker makes us have a glimpse of the town he lives in.

The whole of the second stanza and almost half of the third stanza are stuffed with imagery drown from ecology and environment. These images further introduce us the town Prufrock lives in. The effects of urbanization and industrialization can vividly be seen in these stanzas. Imagery is yet stronger here, but what appeals us

more is the animation of fog. The natural color of fog is white, but Prufrock describes the movement of yellow fog. Human induced ecological change has discolored it; the fog is industrial production, not natural one. It is evident in the description of the fog alternately as "yellow smoke" (16). Such polluted fog curls about the house rubbing its back and muzzle against the window-panes. The fog stretches from the streets to the "pools that stand in drains" (18). We get here a vivid picture of unmanaged urbanization. We see drains that form pools but we do not see any outlet. Urbanization and industrialization have grown side by side to each other. The reference of the soot falling from the chimneys, slipping by the terrace and falling upon the back of yellow smoke makes clear about the ecological hazards brought about by urbanization and industrialization.

Industrialization has put human civilization at a risk of gradual degradation. The "yellow smoke that slides along the street" (24) is pervasive. It spreads all over the city "rubbing its back upon the window panes" (25) and getting into people's rooms. Industrialization has damaged not only ecology but has alienated man from the nature making him/her indifferent to the ecological hazards. It has made him selfish and inactive. Man has learnt to put off things. As the yellow smoke lingers along the streets taking time, so does the man in his action. Putting the urgent actions against ecological hazards aside, he keeps singing, "There will be time, there will be time" (26). Such a procrastinating character of Prufrock is the result of alienation of his mind from the urgencies of the time.

Prufrock, however, is not unmindful that he is ageing. Time is eternal; there always will be time, but youth and age are transient phenomena. There will always be time for meeting, for creation and destruction, for work and questions, for indecisions, visions and revisions. Time does not compensate for his procrastination. Prufrock is free to linger, to decide now only to revise after a while. His mental alienation has made him incapable of seeing his condition in relation to the condition of the society. He thinks of the eternal time and looks at himself ageing, only to be saddened. The visual/kinesthetic image of a man descending "the stair, / With a bald spot in the middle of my hair" (39-40) is highlighted by two exclamatory remarks jammed equally with visual images: "How his hair is growing thin!" (41) and "how his arms and legs are thin!" (44). The imageries drawn from the body of an ageing man are suggestive of dissatisfaction and individual degradation.

Prufrock knows what is befalling around him but lacks action because, as Stephen Stepanchev says, he is a "man of divided conscience" (400). He knows "all

already" (49) and shares his knowledge of time, of ageing, of girls and sexuality using the fresh images that create his emotion. The visual image of a man measuring his "life with coffee spoons" (51), the auditory image of the dying voices and dying music, the image of eyes that fix a person "in a formulated phrase" (56) and the bracelated, white bare arms with "light brown hair" (64) lying along a table are suggestive of Prufrock's mood. It is evident from these images that when a person suffers from mental alienation he keeps himself aloof from action and reflects on his knowledge of things.

Prufrock admits that he is going through mental alienation when he says, "I have wept and fasted, wept and prayed" (81). He corroborates this acceptance of his own state of being with the image of the personified time, afternoon and evening, stretching on the floor asleep, tired, or malingering. This alienation, Prufrock seems to insist, is of universal character. His inaction will, indeed, not disturb the universe as the latter has already been suffering from it. To justify this view, he presents us with the image of lonely men smoking pipes leaning out of the windows in narrow streets (70-73). Prufrock's vision of the flickering past and the image of "the eternal footman" holding his coat (85) present the dialectics of action and alienation which can be compared to the world before and after the industrialization.

Hamlet seems to have been Eliot's mouthpiece both in poetry and criticism. It is not just coincidence that the allusion of Hamlet comes as one of the most effective images in "Prufrock". The theory of objective correlative he propounds in his essay "Hamlet and His Problems" has well been applied throughout the poem, most effectively in the two preceding stanzas before the mention of Hamlet. The objects, situation, and events in these stanzas foreshadow Hamlet's mental alienation and procrastination. Both the stanzas seem to raise the same question, but some images are altered or added in the next stanza. For example the arrangement of images in line 88 "cups, the marmalade, the tea" have been modified in line 102 as the novels, the tea cups and "the skirts that trail along the floor", and the image of a girl "settling a pillow by her head" in line 96 has been elaborated into the image of a girl "settling a pillow or throwing off a shawl, / And turning toward the window" in line 108 and 109. Both the stanzas end with the girl admitting her inability to express herself in language: "That is not what I meant at all" (97). Eliot fulfills the incompetency of language with the competency of images.

Prufrock, living in an industrial city with yellow smoke all around and going through mental alienation marked by procrastination and indecision, has yet a vision

of a world where mermaids sing each to each "riding seaward on the waves" (126), and of "sea-girls wreathed with seaweed red and brown" (130). But he knows that he cannot push the moment to that direction. Instead, he has to live the life of a ridiculous fool (118-119) with the consciousness of time and age. His remark "I do not think that they will sing to me" (125) is as simple in diction as it is grave in its intension. The modern man in a busy industrial city has nothing to do with such visions and imaginations. Eliot succeeds in arranging the images that work as shades of colors to portray the modern urban man's psyche and the exigencies set amid ecological hazards of industrialization.

Prufrock's Delusion and the Deep Irony

Putting together the images of the poem, from the sick evening "spreading out against the sky/ Like a patient etherized upon a table" (2-3) to the "sea-girls wreathed with seaweed red and brown" (130), we get a view of a middle-aged urban man caught in the dialectics of action and alienation. The soot falling from chimneys in the yellow street of yellow city threatens his existence. The ecological hazards around his city make him ask an "overwhelming question" but he cannot ask it. He is deluded by the overwhelming urbanization and industrialization. The delusion has resulted in his inaction and procrastination. He is, in fact, neither capable of action nor competent in speech. We can figure out his character and personality from the images Eliot uses in the poem, though there are frequent and abrupt breaks in the poem. The poet's visions are scattered all over the poem, but they have neither unity nor coherence. The poem, say Ruland and Bradbury, " with its hard modern irony, its sense of contemporary sterility, its fragmentary method and *vers libre*, theexemplary modern poem" (257). However, the coherence and unity of images compensate for the loss of linguistic coherence, and make the poet succeed in organizing his particular emotion.

Eliot's use of imagery bears deep irony, as does the title of his poem. Why does Eliot call it a song, or precisely a love song? Is it a song because it is monologue? Does it bear any element of song? Then what about love? The title of the poem makes the readers expect something romantic. The epigraph from Dante's *Inferno* gives us a little hint that Eliot is going to tell us something different from love and romance. The first line "Let us go then, you and I" opens up romantically but what follows next, "When the evening is spread out against the sky/ Like a patient etherized upon a table", is entirely anti-romantic. The entire poem then presents us with a man's odyssey into his own psyche. He proposes his love a visit of the city but soon we find that the city is not worthy of a visit. The images of "half deserted streets" (4), "one-

night cheap hotels" (6), "yellow fog" (15), "the pools that stand in drains" (18), and "the soot that falls from chimneys" (19) make the city unworthy of a visit by lovers.

Prufrock proposes his love a visit of his city but gradually, as the poem unfolds images stanzas by stanzas, we find that Prufrock is incapable of making love. In fact, he is incapable of any action and speech. He remembers many actions to be performed urgently, but instead of carrying them out he puts them off for future chanting at ease "There will be time, there will be time" (27). In the similar way, he thinks of "an overwhelming question" (10) but does not dare ask it. He dismisses it telling, "Oh, do not ask, 'what is it ?'/ Let us go and make our visit" (11-12). The organization of images suggests us Prufrock's disinterest towards women. For example, his description of "arms that are braceleted and white and bare/ . . . downed with light brown hair" (63-64) is suggestive of his attitude to women. He admits it in line 66 when he says, "That makes me so digress". This is where the biggest irony lies; unlike the suggestion of the title, the poem is neither a song nor is it about love. It is a monologue of a middle-aged urban man passing through mental alienation deluded by the industrialization, urbanization and their byproduct, ecological hazards.

Conclusion

"The Love Song of J. Alfred Prufrock" is, thus, a poem about a middle-aged urban man passing through the dialectics of action and alienation because of industrialization and its byproduct, ecological hazards. Eliot succeeds in creating a vivid picture of the modern alienated man represented by Prufrock by the means of images arranged in such a way that work as shades of colours in a painting. In addition to the images, the application of his doctrine of objective correlative and the arrangement of objects, events and situations in the poem portrayed Prufrock's character as a modern urban man passing through a series of inaction and procrastination.

Works Cited

Abrams, M. H. *A Glossary of Literary Terms*. 9th ed., Wadsworth, 2009.

Al-Khader, Mutasem. "The Love Song of J. Alfred Prufrock, A Poem About Prufrock's Movements Toward Poetic Maturity and Creativity". *European Journal of English Language and Literature Studies*, vol. 6, no. 5, 2018, pp. 49-59.

Eliot, T. S. "The Love Song of J. Alfred Prufrock". *Elements of Literature*, edited by Robert Scholes et al., 4th ed., Oxford UP, 1991, pp. 685-689.

---. "Hamlet and His Problems". *Critical Theory Since Plato*, edited by Hazard Adams, Harcourt Brace Jovanovich, 1992, pp. 764-66.

Fussell, Paul. "The Gestic Symbolism of T. S. Eliot". *ELH*, vol. 22, no. 3, 1955, pp. 194-211. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/2871875.

Jones, A. R. "Prufrock Revisited". *Critical Survey*, vol. 3, no.4, 1968, pp. 215-223. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/41549304.

Locke, Frederick W. "Dante and T. S. Eliot's Prufrock". *MLN*, vol. 78, no. 1, 1963, pp. 51-59. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3042942.

McIntire, Gabriel. *Modernism, Memory, and Desire: T. S. Eliot and Virgina Woolf*, Cambridge UP, 2008.

North, Michael. *The political Aesthetic of Yeats, Eliot and Pound*, Cambridge UP, 1991.

Olsen, Fleming. *Between Positivism and T. S. Eliot: Imagism and T. e. Hulme*, University Press of Southern Denmark, 2008.

Ruland, Richard and Malcolm Bradbury. *From Puritanism to Postmodernism: A History of American Literature*, Penguin Books, 1992.

Stepanchev, Stephen. "The Origin of J. Alfred Prufrock". *Modern Language Notes*, vol. 66, no. 6, 1951, pp. 400-401. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/2909497.

Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 5, Panbari

Krisnagopal Adhikari ★[1]

Abstract

The study aims to explore the Contribution of remittance on economic progress of Dharan -6, Panmari. For this purpose, Twenty-five households having immigrant family members were selected in Dharan -6, Panmari. The information was collected through interview by using structured interview by using structured interviewed schedule. Descriptive statistics is carried out to analyze the Contribution of remittance on economic status of the sampled household in the past-migration period is better than that in the pre-migration period. In the study area, remittance is a main source of income. So, it has brought a qualitative change in economic status of migrant household. An improvement in the economic status of migrant household, the involvement of the household in community development activities and participation in social organization have brought a positive change in the overall socio economic status of the migrant household.

Keywords: remittance, foreign employment, migrant, economic impact, household status.

Introduction

The amount of money being moved across international borders has risen hugely over recent years. In some cases this is as a result of businesses dealing increasingly with customers and clients overseas. But another huge factor is economic migration. Nepal is a landlocked and agricultural country and suffering from the problem of underemployment. Due to the lack of employment opportunities in the country, skilled, semi-skilled and unskilled types of people have shown interest to the foreign employment. In search of better opportunities for employment, Nepalese people migrate to the various countries. They go abroad for employment and they earn some

★Lecturer. NSU. Pindeswar Campus Dharan.

amount of money and send back to the home country, which is known as remittance. Remittance income is that portion of income, which is transferred by foreign workers, who are leaving and working in other countries, typically to their family who are still leaving in their home countries (Adhikari, 2011). Remittance denotes household income from foreign economy arising mainly from the temporary or permanent movement of people to those economies. Remittance includes cash and no cash items that flow through formal channels, such as via electronic wire or through informal channels such as money or goods carried across border.

In Nepal, there is not success to increase in employment opportunities as increase in population. Therefore, the trend of foreign migration continuously goes on increasing. According to economic survey 2015, the largest number of Nepali who goes for the foreign employment use to go Malaysia, i.e. 40.57 percent of total workers. Nepalese economy is extensively becoming dependent on remittance sent by workers. The overseas migration and remittance has become tool to poverty alleviation as well as for improving living standard of people. The contribution of remittance to the income of Nepalese household is increasing year by year. According to the NRB, due to increasing trend in foreign employment and decreasing trend of export, the contribution of remittance is increasing. There is no doubt that remittance is one of the main sources of income of many Nepali households. Nepalese economy is heavily dependent on agriculture, with engaging around 73 percent of total population of country (MOF, 2015). However, cultivation system is traditional and subsistence. On the other hand, growth rate of population is high. Moreover, as industrial development is in its infancy, unemployment problem is very high. The country received remittances of NPR 450 billion in the first eight months of the FY 2016–17, and is expected to receive NPR 699 billion in this fiscal year (MOF 2017). This is a growth of 5.3 percent which is much lower as compared to a growth of 15.2 percent in the last fiscal year (MOF 2017).Workers remittance is an important source of income and poverty alleviation for migrants, their household and their communities of origin in many parts of developing world (Ariff, 2009).Remittances are increasingly the most direct and significant contribution to the livelihoods of the people. The benefits of remittance are not limited to households but have a wider impact on the receiving society as remittance are spent, generating consumer demand and jobs for local worker. Economically, the home countries could reap numerous benefits such as foreign exchange remittance, investment, technology transfer, and training for labor force. The trend of remittance has an important implication for the economies seen

both in micro and macro perspective (Alishani & Nushi, 2012).The remittance not only affect positively level of income but also the ability to access healthcare and education. Considering the issue above, this study examines the Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 6, Panmari.

Statement of Problem

Being the citizen of developing country, most of the Nepali people are suffering from the problem of unemployment. In order to earn more money, they go to foreign land. They earn more money in foreign country. However, the uses of remittance have not been investigated in this area until now. There is different impact in different sectors of remittance in study area. But this study has only focused to analyse the Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 6, Panmari. Hence, this study tries to explore the answer of the following question:

What is the nature of remittance inflow from foreign countries?

What is the Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 6, Panmari?

Objective of the Study

The general objective of the study is to find out remittance and its Contribution on Economic status of Dharan - 6, Panmari. The other specific objectives are as follows:

a) to show the nature of remittance inflow from foreign country.

b) to analyze the Contribution of Remittance on Economic status of study area.

Research Methodology

In this article, both primary and secondary sources of information are used. Secondary sources of information obtained from the website of central Bureau of statistics of Nepal (CBS) and Economic Survey of various years. Primary data are obtained from Dharan- 6, Panmari household surveys that are conducted in May 2020 in different area. Household are randomly selected in community. Communities are also randomly selected because survey mostly focused on migrants communities in Dharan - 6, Panmari. The data set includes a survey of 25 household and 60 members. The relevant information was collected through the medium of questionnaire. Researcher takes personal interview and filled up questionnaire. After the completion of data collection, collected data was processed and tabulated

manually. Tabulated data was interpreted based on percent distribution and presented in some suitable form of diagram with the help of computer programmed.

Result and Discussion

Various theories related with the income and consumption expenditure show that as level of income increase the income and consumption expenditure also increase accordingly. The theories such as absolute income hypothesis, permanent income hypothesis, relative income hypothesis, and life cycle income hypothesis show various conditions that affect the consumption. Income is defined as the amount of final goods and services received by an individual, corporation or economy in a given period of time. In other words earning by one individual or economy is known as income. In Nepalese context, single occupation cannot support individual to maintain the level due to lack of socialization. Therefore, people are involved in many occupations for their livelihood. Most of the households in the study area, earn from foreign employment.

Numbers of Migrant Workers and Its Cause

There are several reasons to seek foreign employment. To find the cause of seeking foreign employment, the respondents were asked what the causes for going abroad are. The table shows the result below.

Table 1: *Number of migrant and its cause*

	N	Valid Percent
Jobs not found in country	6	24.00
To decrease family loan	4	16.00
To earn high amount of money	15	60.00
Total	25	100.0

Source: Field survey, 2020.

The table 1 shows that 24 percent of populations were migrated due to lack of employment in the country, 16 percent were to decrease family loan and 60 percent were to earn high amount of money. This table also shows that to earn high amount of money is the main cause of seeking foreign employment.

Information about foreign country (Employment)

There are several destination countries where people are going to search for better employment opportunities in the study area, which is shown in table 2

Table 2 *Information about foreign country (Employment).*

Foreign country	N	Valid Percent
Saudi Arabia	6	24
Qatar	6	24
Dubai	2	8
Kuwait	1	4
Malaysia	2	8
Australia	2	8
USA	2	8
UK	2	8
Japan	1	4
Korea	1	4
Total	25	100

The table 2 shows the result of worker along with migrated countries. According to which, majority of workers have been migrant to Gulf countries which is 60 percent out of total and remaining 40 percent to other countries has been found.

Nature of Remittance Inflow from Foreign Country

Income distributions among the sample of migrant people towards foreign countries are explained by dividing migrant people into different group with fix income range. It simply deals with the migrant people and ranges of income they earned. The table 3 shows total sampled migrant people to categorise into five different groups on the basis of certain annual income.

Table 3 Nature of Remittance and follow from foreign countries.

Income group (000)	Number of person	Valid Percent	Amount	Valid Percent
Less 15	-	-	-	-
15-30	4	16	1,24,000	6.94
30-45	6	24	28,40,000	15.89
45-60	7	28	46,40,000	25.97

60 above -	8	32	91,50,000	51.20
Total	25	100	1,78,70,000	100

Source: Field Survey, 2020.

According to above table, the percent of migrant people for the income group (30-45) thousand is found the highest which is 24 percent. Similarly, the percent of migrant people income group (15-45) thousand (45-60) thousand and 60 thousand above are 16,7 and 8 respectively. The percent of migrant people for income group up to 15 thousand is not found in the field survey.

The share of income range having above 60 thousand and aggregate annual income of total migrant people is found 51-20 percent, which is the highest percent of share comparing with other range of income earners. Similarly, income-earning range of (15-30) thousand, (30-45) thousand, (45-60) thousand and 60 thousand above are found 6.94 percent, 15.89 percent, 25.97 percent and 51.20 percent respectively. The income earner's having range of up to 15 thousand is not found in the field survey.

Added property with the Remittance Income

To find the added property from remittance, the respondents were asked whether they had added any property from remittance. The table shows the result of respondent.

Table 4 *Added property from remittance*

	N	Valid Percent
Vehicle	2	6.25
Land	14	43.75
Gold	11	34.75
Total	32	100.00

Source: Field survey, 2020.

Table 4 shows that, out of total household 6.25 percent household added vehicle. Similarly, out of total household 43.75 percent household added land, which is the highest percent of added property of HHs. 34.37 percent and 15.62 percent household, added gold and home

respectively. It was found that maximum remittance receiving from abroad were used in this study area.

Household Expenditure Patterns Before and After Migration

Expenditure plays significant role in development process of the country. It not only shows value of expenditure but also trend and patterns of expenditure. The consumption expenditure directly shows the picture of domestic production, imports of consumer goods,BOP situation and condition of saving of country.Here an attempt is made to illustrate the use of total income and nature of expenditure in study area before and after migration. Hence to find out use of income (remittance) on various items of consumption such as food, education, clothing, Jewelry, festival ceremony etc has been considered as main item.

Table 5 *Expenditure pattern of household on various headings before and after migration*

	Before Remittance		After Remittance	
	Amount	Valid Percent	Amount	Valid Percent
Food	2266700			42.92
Education	825400	45.77	4295000	15.10
Jeweler	105000	16.67	1533800	8.76
Clothing	478000	2.12	890000	6.78
Festival	624500	9.65	689000	9.16
Fuel	318600	12.61	930000	9.13
Health	192000	6.43	927400	4.72
Total	4952200	100.00	10157200	100.00

Source: Field Survey, 2020.

The table 5 shows the household expenditure pattern before and after migration. Before migration, about 45.77 percent spent on food, 16.67 percent on education, 12.61 percent on festival and so on. But after migration 42.92 percent spent on food, 15.10 percent on education, 9.61 percent on festival and so on. The table shows that the amount of expenditure on each heading goes on increasing on food, education, clothing, festival etc. after migration.

Level of annual income, expenditure, and saving before and after migration

Actually, the level of annual income, expenditure, and saving shows clear picture about economic and social development of nation. Here, an attempt is made to illustrate the level of annual income, expenditure, and

saving before and after migration in the study area. The result is shown in table 6.

Table 6 *The level of total income, expenditure and saving before and after migration.*

	Before Migration		After Migration			
	Amount	Percent	Amount	Percent	Change	Change Percent
Expenditure	49,52,200	69.51	1,13,32,400	56.28	63,80,200	128.84
Saving	21,71,800	30.49	88,03,600	43.72	66,31,800	305.36
Total income	71,24,000	100.00	2,01,36,000	100.00	1,30,12,000	182.65

Source: Field Survey, 2020.

Table 6 shows the level of annual income, expenditure, and saving of household before and after migration. Which is followed by out of total income about 69.51 percent is made expenditure and remaining 30.49 percent is saving before migration. Similarly, after migration out of total income, 56.28 percent is spending and remaining 43.72 percent is saving. Likewise, after migration the level of income, expenditure, and saving are increased by 182.65 percent, 128.84 percent and 305.36 percent respectively.

Conclusion and Recommendation

This study shows the Contribution of Remittance on Economic status of Dharan - 6, Panmari. Based on sample survey for primary information, this study can be concluded that the sources of remittance and the use of remittance on consumption are increasing positively. Remittance inflow and its current situation in the study area are high in national scenario. Remittance is major sources of foreign currency and it contributes positively to recipient's national balance of payments on macro level. Remittance is a main source of foreign currency which helps to stabilize the balance of payment deficit. But in micro level, the study shows that remittances are spent primarily on consumption of goods and services. And such goods usually are imported ones. The use of remittance plays an important role for the development of economy.

This study finds that most of remittance income spent on consumption of goods, to purchase land, gold etc. which are unproductive and killed

the power of saving. So policy makers should make such policy, which can attract them to invest in capital formulating sectors and reduce such expenditure. Large number of active population is engaged in foreign employment for earnings. Remittance income has positive impact in society to increase the personal income. But it hampered agricultural productivity. So, the policy makers should formulate such policy which helps promote agriculture development and small domestic industry. Most of the migrant's households are found having lack of saving habit and saving mobilization. Eventhough they have small amount of saving that are also found spent on non-capital formulating sector. These are the factors which hamper the income generation process and result in vicious circle of poverty. So, the habit of saving and saving mobilization should be made effective by the policy makers. Likewise, government should discourage expenditure on land purchasing, traditional festival ceremony, and encourage investment on their child education and domestic productive sector.

References

Adhikari, S.D. (2011). Patterns of foreign employment and remittance income in Nepal. *Civil Service Journal.* Public Service Commission, Kathmandu, Nepal.

Alshani. A. and Nushi, A. (2012). Migration and development: The effect of remittance on education and health of family member left behind for the case of Kosovo.*Analytical Journal*, 5(1), 42-57.

Arif, G, M. (2009). *Economic and social impact of remittance on households.* The case of Pakistan migrants working in Saudi Arabia. Islamabad Institute of Development Economics.

Kafle, J. (2014). Effects of remittances on economic growth and financial sector development in Nepal.*Nepalese Journal of Management, 1*(1), 1-96.

Ministry of Finance (MOF) (2019). *Economic Survey*. Kathmandu: Department of printing Singha Durbar.

Ministry of Finance (MOF) (2020). *Economic Survey*. Kathmandu: Department of printing Singha Durbar.

Nair, R.P. (2009), *The impact of remittance on household's expenditure pattern in Nepal.* Unpublished Graduate Thesis, Graduate school of arts and science, Washington, DC.

Nepal Rastra Bank (2010). *Remittance, its role in Nepalese Economy and Concept of Diaspora Bonds.* Kathmandu: Annual Publication NRB.